

LEIDS JAARBOEKJE 1979

LEIDS JAARBOEKJE
1979

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1979

EENENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: Waalse Bibliotheek. Foto C.W. Fock.
Omslag: Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 1600.
Omslagontwerp: Studio Loridan.

VOORWOORD

Het eenenzeventigste jaarboekje van de Vereniging Oud-Leiden is aan **zienlijk** dikker dan gewoonlijk. Dit is een gevolg van twee verheugende omstandigheden: het ruime aanbod aan kopij en het besluit van het bestuur om, geruggesteund door het Fonds Versprille, aan de redactie dit jaar een wat grotere armslag te geven.

De redactie is bijzonder blij met het feit dat een zo groot aantal auteurs goede kopij voor het jaarboekje inzendt en hoopt dat het aanbod ook in de komende jaren zo ruim zal zijn, dat zij andermaal bij het bestuur zal moeten aankloppen voor meer plaatsruimte.

De inhoud van dit deel bestaat behalve uit de vaste rubrieken weer uit een gevarieerde reeks bijdragen over Leiden en omstreken. Tot de laatste categorie behoort het artikel van wijlen Piet van der **Sterre**, die dit voorjaar posthuum werd onderscheiden met de toen voor de eerste maal uitgereikte Penning van de Vereniging Oud-Leiden.

Hoewel de eigenlijke herdenking van de raadhuisbrand in 1929 reeds in februari j.l. heeft plaats gevonden, meende de redactie toch aan deze gebeurtenis niet geheel stilzwijgend voorbij te mogen gaan; derhalve werden twee artikelen geschreven, één over de bebouwing aan de Vismarkt en één over een deel van de verbrande kunstwerken, om daarmee de 50ste herdenking van de brand ook hier te memoreren.

Bij de vaste rubrieken vond een aflossing van de wacht plaats, aangezien de heer P.S. **Anes** de zorg voor de Korte Kroniek overnam van Drs. B.N. Leverland. In de Kroniek zullen de lezers bovendien meer nieuws uit de regio aantreffen, een gevolg van de verheugende toename van het aantal inzendingen van de plaatselijke correspondenten van Oud-Leiden.

De redactie dankt alle auteurs voor hun bijdragen aan dit Leids Jaarboekje en hoopt ook voor de volgende jaren te mogen rekenen op hun medewerking en op die van andere geïnteresseerden.

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mejuffrouw mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974) en mejuffrouw drs. I.W.L. Moerman (1979).

BESTUUR

dr. M.A. van Dongen (1974), voorzitter

drs. R.E.O. Ekkart (1975), ondervoorzitter

mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning (1978), secretaris (Postbus 917, Leiden)

J.P. Tuinhof de Moed (1978), penningmeester

J.A.E. Aalders (1974)

mevrouw drs. C.L.M. Briët-Han (1979)

mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel (1973)

T.W. Mulder (1975)

mr. B. Plomp (1973)

mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Voor aamneling van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 2.5, Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes en andere publicaties van de vereniging: mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel, Hooglandse Kerkgracht 22, Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 9 17, Leiden.

Contributie f 20,- per jaar, voor jongeren-leden tot 25 jaar f 12,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
Ingesteld december 1902

prof. ir. J.J. Tenuen (1973), voorzitter
mejuffrouw dr. C.W. Fock (1973), secretaresse (p.a. Kloksteeg 25, Leiden)

G. 't Hart (1964)

drs. B.N. Leverland (1963)

mejuffrouw drs. I.W.L. **Moerman** (1974)

dr. S.J. van Ooststroom (1968)

drs. R.E.O. Ekkart (1974), eindredacteur

COMMISSIE "HET LEIDSE WOONHUIS"
Ingesteld 1 juni 1945

T.W. Mulder

J.P. **Tuin**hof de Moed

mr. H. Weiland

EXCURSIE-COMMISSIE
Ingesteld 7 september 1954

dr. S.J. van Ooststroom, voorzitter

J.A.E. Aalders, secretaris (Nieuwe Mare 25, Leiden)

A. Sevenster

drs. G. Kortenbout van der Sluys

mr. H.W. van Soest

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: dr. ir. H.A. van Oerle.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: A.H. **Schrama** (1976), Leidseweg 4, Oud Ade
Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950),
G. Gezellestraat 19, Hazerswoude
Katwijk: J.P. van Brake¹ (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leimuiden, Nieuwkoop en Noorden, Nieuwveen, Rijnsaterwoude, Ter Aar
en Langeraar en Zevenhoven: H.N.M.A. **Robertz** (1978), Dorpsstraat 78,
Nieuwveen
Lisse: A.M. Hulkenberg (1973), v. Bömringhausenlaan 33a, Lisse
Noordwijk: mevrouw G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12,
Noordwijk
Noordwijkerhout: J.J. **Bergman** (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: W.J. van Varik (1941), Duivenvoordestraat 16, Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Voorhout: ir. A. Paardekoper (1976), **Jacoba** van Beierenweg 136, Voor-
hout
Voorschoten: A. Oosterbaan (1978), Diepenbrocklaan 34, Voorschoten
Warmond: A.G. van der Steur (1962), Nieuwe Gracht 17, Haarlem
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975), **Zijdeweg** 33, Wassenaar
Woubrugge: dr. D.E.H. de Boer (1978), Van Woudeweg 43, Woubrugge
Zoeterwoude: mevrouw Th.M. van Hartevelt-Liesveld (1973), Hoge
Rijndijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1978

Na het succesvolle jubileumjaar 1977 was het 76ste jaar van de Vereniging Oud-Leiden vooral gewijd aan de voortzetting en consolidering van de bestaande activiteiten en aan de oplossing van enkele belangrijke problemen, waarvan met name het huizenbezit en het functioneren van het netwerk van correspondenten kunnen worden genoemd.

Bestuurssamenstelling

De penningmeester Mr. H. Weiland trad na acht jaar lid te zijn geweest van het bestuur af. De Vereniging is hem grote dank verschuldigd voor zijn vele activiteiten in het belang van Oud-Leiden en wel zeer in het bijzonder voor zijn zorgvuldig en deskundig beheer van de financiën. Door de ledenvergadering van 14 maart werd in zijn plaats tot bestuurslid benoemd de Heer J. Tuinhof de Moed, die tevens het penningmeesterschap overnam. In dezelfde vergadering werd in de reeds in 1977 in het bestuur ontstane vacature benoemd Mevrouw Drs. C.E. Zonneville-Heyning, die het tweede secretariaat op zich nam. De ledenvergadering herbenoemde de voorzitter Dr. M.A. van Dongen en het bestuurslid de Heer J.A.E. Aalders voor een nieuwe periode van vier jaar.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd gehouden op 14 maart in het Stedelijk Museum de Lakenhal. Tot lid van de kascommissie voor de jaren 1979 en 1980 werd benoemd Mej. F. Kuenen.

Leden

Het ledental vertoonde in 1978 slechts een kleine groei. Het aantal nieuwe leden bedroeg 82, waartegenover 67 leden in verband met overlijden of bedanken moesten worden geschrapt. Door deze mutaties bedroeg het aantal leden aan het einde van het verslagjaar 1267. Gelijktijdig met de invoering van de postcode werd het adressenbestand in een computer opgenomen, waarbij helaas een groot aantal fouten is ingeslopen. Getracht

is deze fouten zo snel mogelijk te achterhalen, een werkzaamheid die niet meer binnen het verslagjaar kon worden voltooid.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde negen maal. Naast de zaken die hierna in afzonderlijke paragrafen zullen worden besproken behandelde het bestuur wederom tal van problemen, o.a. met betrekking tot de ontwikkeling van de Vereniging, het doen verschijnen van publikaties en de monumentenzorg in Leiden en omgeving. Aan het Gemeentebestuur werd een schrijven gericht, waarin bezorgdheid werd uitgesproken over de toestand van de pomp aan de Garemarkt; als reactie hierop berichtten B & W van Leiden dat herstellingsvoorzieningen in voorbereiding zijn en dat binnen afzienbare tijd met de uitvoering daarvan zal worden begonnen.

In verband met het reeds in het begin 1976 door het bestuur tot de Kroon gerichte rekest inzake de nieuwbouwplannen van C & A aan de Breestraat ontving het bestuur een uitnodiging voor een hoorzitting van de Raad van State op 8 december. Op de zitting, waar tal van organisaties en particulieren vertegenwoordigd waren, werd het standpunt van Oud-Leiden toegelicht door de secretaris. Een uitspraak van de Kroon kan eerst in 1979 worden verwacht.

Evenals in voorgaande jaren werd het contact met de Adviesraad voor de Binnenstad onderhouden door het bestuurslid Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen. De secretaris vertegenwoordigde de vereniging bij het regionaal overleg van historische verenigingen uit het gebied tussen Haarlem en Leiden.

Het bestuur beraadde zich over de eventuele noodzaak tot wijziging van de statuten in verband met de invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek; inhoudelijke ingrepen in de statuten achtte het bestuur niet nodig, terwijl de toetsing van de vormgeving werd toevertrouwd aan een notaris.

Voor de ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging ingestelde penning van de Vereniging Oud-Leiden werd door een commissie uit het bestuur een ontwerpreglement opgesteld, dat op 14 maart door de ledenvergadering werd goedgekeurd; dit reglement werd vervolgens gepubliceerd in het Leids Jaarboekje 1978. Door de firma Begeer werd een penning ontworpen en geslagen.

Leids Woonhuis

Reeds geruime tijd werd het bezit van enige monumentale panden in de binnenstad van Leiden ervaren als een toenemende last, waartegen de

vereniging financieel en organisatorisch niet voldoende is opgewassen. Dit verschijnsel werd wel bijzonder manifest in het jaar 1977 en in het begin van 1978 bij de problemen met betrekking tot het in het voormalige kaal-slaggebied gelegen pand aan de Oranjegracht, dat onder de nieuwbouw-werkzaamheden ter plaatse ernstig bedreigd werd, en bij het pand Klok-steeg 2, dat eveneens een steeds groter financieel risico voor de vereniging vormde in verband met de ouderdom en de eventueel daaruit voort-vloeiende hoge onderhoudskosten. In verband met deze problemen en de niet te voorziene financiële consequenties daarvan zag het bestuur zich genoodzaakt deze beide panden af te stoten.

Tot dit besluit kwam het bestuur niet dan na lange aarzeling. Immers, in vroeger jaren zijn beide panden met grote inspanningen van het bestuur en leden van de commissie verworven, gerestaureerd en onderhouden, waar-door Oud-Leiden de eerste organisatie van deze aard in Leiden was die een daadwerkelijke bijdrage heeft geleverd aan het behoud en het herstel van de historische binnenstad. Inmiddels echter is de indertijd aangevatte taak door diverse andere organisaties op breder schaal en met ruimere moge-lijkheden overgenomen. In verband daarmee meende het bestuur de ver-dere taken van de vereniging niet langer te mogen laten lijden onder de zorg, aandacht en financiële risico's die het bezit van deze panden met zich mee brengt.

Dientengevolge heeft het bestuur het pand Oranjegracht 91 te koop aangeboden aan de huidige bewoner; aan het einde van het verslagjaar waren de onderhandelingen over verkoop nog niet geheel afgerond. Ten aanzien van het pand Kloksteeg 2 rezen problemen met betrekking tot het al dan niet bindende karakter van een huurotoezegging uit 1976 voor het ogenblik waarop het pand zou leegkomen; dit leidde bij vertrek van de vroegere bewoners in de zomer van 1978 tot een procedure, waarbij de vereniging in het ongelijk werd gesteld. Daarop werd het pand te koop aan-geboden aan de nieuwe bewoners, aan wie het huis eind december in eigendom werd overgedragen.

Met betrekking tot het pand aan de Vliet deden zich geen problemen of ontwikkelingen voor.

Correspondenten

Op grond van een reeds in het vorige jaarverslag vermeld rapport van de daartoe benoemde commissie werd een reorganisatie van het netwerk van correspondenten doorgevoerd, waarbij een aantal vertegenwoordigers die te kennen hadden gegeven over onvoldoende tijd te beschikken, door andere werd vervangen. De namen van de nieuwe correspondenten zijn

vermeld in het Leids Jaarboekje 1978. Bovendien werd de bepaling ingevoerd dat correspondenten nog slechts voor een periode van vijf jaar ineens worden benoemd; na afloop van die periode kunnen zij, indien zij zich daarvoor beschikbaar stellen, door het bestuur worden herbenoemd.

Op 18 juni werd er in Woubrugge een bijeenkomst gehouden van correspondenten, redactiecommissie en bestuur.

Publicaties

In september verscheen het zeventigste deel van het Leids Jaarboekje. Het 196 pagina's grote boekje omvat behalve het voorwerk, de kroniek, de advertenties en de jaaroverzichten over de monumenten en de archeologie een elftal artikelen van diverse aard. Het is zoals gebruikelijk ruim geïllustreerd en bevat dit jaar zestig afbeeldingen.

Overwogen werd om wederom een Oud-Leidenkalender uit te geven, aangezien door het succes van de vorige kalender van diverse zijden vragen daarover waren gekomen. Toen bleek dat er door een uitgever een andere kalender met Leidse stadsgezichten op de markt zou worden gebracht, besloot het bestuur om in ieder geval dit jaar geen stappen in die richting te ondernemen.

Lezingen

Op 25 januari sprak de Heer C. Hoek over de Burggraven van Wassenaar (68 aanwezigen). Na afloop van de jaarvergadering op 14 maart hield de Heer Leonhard Huizinga een causerie over de jeneverstokerij (43 aanwezigen), terwijl Dr. P.F.J. Obbema op 24 april sprak over Middeleeuwse miniaturen uit Leiden (90 aanwezigen). Drs. D.E.H. de Boer hield op 19 juni een lezing over 14de-eeuwse pestepidemieën (53 aanwezigen). Op 17 oktober sprak Mej. G.F. van Asselt over de Hollandgängerei, gastarbeid in vroeger eeuwen (39 aanwezigen). In samenwerking met de Stichting Leidse Hofjes werd op 21 november een filmavond georganiseerd, waarbij films van Herman Kleibrink en Hans Meesters werden vertoond; de opkomst voor deze avond was zo groot, dat de ruime zaal van de Lakenhal te klein bleek en een aantal belangstellenden buiten moest blijven. Besloten werd deze avond in 1979 te herhalen.

Excursies

Ook in 1978 organiseerde de Excursie-commissie weer een aantal met enthousiasme ontvangen excursies. Op 17 februari bracht een tweede

groep van ca. 50 leden een bezoek aan het Rijnlandhuis. Twee maanden later, op 14 april, werden twee groepen van elk 30 personen ontvangen in de distilleerderij van de firma Steffelaar. In de maand juni werden twee excursies georganiseerd: een fietstocht onder leiding van de Heer H.J. **Dingjan** naar de Ruïne van Teylingen en het Huis **Dever** op 3 juni had 30 deelnemers, terwijl een excursie naar Hoorn en Medemblik onder leiding van de Heer F.R. van Poelgeest op 17 juni 53 belangstellenden trok. Op 26 augustus vond een tweede fietstocht plaats, ditmaal naar **Woubrugge**; door de slechte weersomstandigheden namen slechts 15 personen aan deze tocht deel. Op 9 september gingen 7.5 personen naar Mechelen en Lier, terwijl het aantal belangstellenden voor de wandeltocht door Den Haag op 28 oktober zo groot was, dat de inschrijving na aanmelding van 70 personen moest worden gesloten.

JAARREKENING 1978

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN EN LASTENREKENING 1978

Contributies		25.504.80
Advertenties		4.248.-
Kalenders, puzzels		<u>1.904.65</u>
		31.657.45
Drukkosten jaarboekje	22.289.99	
Kosten secretaris/penningmeester	6.036.29	
Lezingen	998.30	
Bijdragen	430.-	
Jubileumkosten	2.207.06	
Aanmaakkosten penning	<u>2.243.53</u>	<u>34.205.17</u>
		2.547.72
Ontvangen rente en dividend	4.899.82	
Koersverlies effecten	<u>1.379.50</u>	<u>3.520.32</u>
		972.60
Batig saldo excursies		<u>1.564.58</u>
OVERSCHOT		<u>2.537.18</u>

BALANS PER 31 DECEMBER 1978

Deposito's	65.000.-	Fondsen	
Postgiro	2.473.41	Stadsherstel	40.000.-
Bank excursierek.	2.193.83	Versprille	15.000.-
Effecten	13.905.-	Bijz.publ.	2.001.10
Debiteuren	4.956.-	Opgravingen	<u>95.99</u> 57.097.09
Rek.crt.Leidsche Woonh.	1.055.17	Onk.secr./penningm.	1.288.31
Te vord. rente	1.621.47	Jaarboekje	350.-
Huizen	p.m.	Bank	2.258.94
		Kapitaal	21.445.36
		Subs.reserve	6.228.-
		Overschot	
		1978	<u>2.537.18</u> 30.210.54
	<u>91.204.88</u>		91.204.88

JAARREKENING 1978

VAN HET “LEIDSCHE WOONHUIS”

BATEN EN LASTENREKENING 1978

Huren		2.918.74
Onderhoud	1.482.99	
Assurantie	274.01	
Belastingen	<u>813.99</u>	<u>2.570.99</u>
		347.75
Rente	593.36	
Netto-opbrengst pand Kloksteeg 2	<u>98.254.41</u>	<u>98.847.77</u>
OVERSCHOT		99.195.52

BALANS PER 31 DECEMBER 1978

Bank	116.116.94	Rek.crt.Ver.Oud-Leiden	1.055.17
Leidse Spaarbank	10.443.80	Div.Kosten	10.894.39
Rente	593.36	Kapitaal	16.117.89
Huur	108.87	Overschot	
		1978	<u>99.195.92</u>
	<u>127.262.97</u>		<u>115.313.41</u>
			127.262.97

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1978

JANUARI

- 1 De woningtoestand in de Haver- en Gortbuurt is vergeleken met 1972 nog onveranderd: slecht.
- 3 Volgens Rijkswaterstaat zal in de toekomst verbreding van rijksweg 4 nodig zijn.
De Grofsmederij te Zoeterwoude kan opslag- en transporttanks voor vloeibaar gas gaan maken.
Vier Leidse woningbouwcorporaties gaan één centrale onderhoudsdienst vormen.
- 4 De projectgroep **Maredorp** presenteert een ontwerpbestemmingsplan “Maredorp onder dak” (maar de minister ziet er op 27 januari geen heil in).
- 5 Leiden krijgt van het rijk minder geld voor stadsvernieuwing.
- 9 De duiventoonstelling in de stadsgehoorzaal trekt 2000 bezoekers.
- 10 Het sluipverkeer in Leiden Zuidwest neemt steeds meer toe.
- 12 In het begin van 1978 wordt begonnen met de herbouw in Leiden Noord.
C&A wil een filiaal in Alphen stichten.
- 13 Ook na voltooiing van het Witte Singel Doelenplan zal de universiteit in het centrum van Leiden ruimte nodig hebben.
- 14 Het blijkt dat renovatie van na de oorlog gebouwde woningen dringend nodig is.
- 15 Ds. R. Steenstra wordt als Hervormd predikant in Wassenaar bevestigd.
- 16 De gemeenteraad aanvaardt de door B en W gepresenteerde ontwikkelingschets voor de binnenstad.
- 18 De eerste paal geslagen voor het overdekte zwembad aan de **Boshuizerlaan**.
- 20 De Leidse veemarkt staat in 1978 op de derde plaats in de rij der Nederlandse veemarkten.
De Werkgroep Milieubeheer van de Leidse universiteit wil voor de Kleine Cronesteinse polder de agrarische functie handhaven.
- 24 De gemeenteraad besluit de aanleg van kabel-TV (C.A.I.) te laten aanleggen door Van Eyck Telecommunicatie te Gouda.

- 2.5 Publicatie van het ontwerpbestemmingsplan voor de Camp.
- 26 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland keuren het plan voor het “badcentrum” van Katwijk goed.
- 28 Echtpaar J.C.v.d.Jagt-C.Th.Brand te Ter Aar 60 jaar getrouwd.
- 30 Echtpaar Th. van Dijk-M.Slootbeek te Lisse 60 jaar getrouwd.
- 31 In De Coebel (Leiden Zuidwest) is plaats voor de bouw van 665 huizen.

FEBRUARI

- 1 Vijfenvijftigjarig bestaan van het openbaar vervoer in de “Rijnstreek”. Op 1 februari 1923 werd Maarse en Kroon opgericht, dat op 3 juni 1973 fuseerde met de N.B.M. te Zeist. Sindsdien heet de onderneming “Centraal Nederland”.
Begonnen is met het maken van een nieuwe Turfmarktbrug met een vaste overspanning. Nabij de Lakenhal is een houten noodbrug geslagen over de Oude Singel.
Vertrek van pastoor W.J. Kleyn uit de St. Viktor-parochie te Noordwijkerhout naar de parochie van St. Jeroen te Noordwijk. Tot opvolger is pater L. Hooymans benoemd.
- 2 Begonnen is met werkzaamheden aan de wieken van molen “De Valk”. De uit 1944 daterende wieken worden door stalen wieken vervangen. De gemeente Leiden heeft plannen voor de bouw van een ca 30 m lange roedenloods voor de opslag van de roeden van de wieken.
Unicum ontdekt bij operatief ingrijpen: een tand in de lies van de Zoeterwoudse voetballer Peter Romein.
- 3 Begonnen is met de sloop van de voormalige gebouwen van de Leidse Brood Fabriek. De eigenaar Kavel B.V. wil hier flats en een winkelcentrum bouwen.
Het rijk verleent Leiden subsidie voor de reeds gebouwde Sumatra-brug en de nog te bouwen voetgangersbrug over de Nieuwe Rijn bij de Catharinastraat.
Opening filiaal van de Nederlandse Kredietbank in het voormalige Sijthoff-complex aan de Doezastraat.
- 6 Echtpaar N.Th.v.Smorenburg-M.v.d.Burg te Ter Aar 60 jaar getrouwd.
- 8 Mr.P.Plantenga neemt afscheid als voorzitter van het Leids Universiteitsfonds (L.U.F.). Hij krijgt de zilveren legpenning van de Leidse Universiteit.
- 10 Oprichting stichting “Vrienden van de Leidse Synagoge”.
- 13 De Commissaris der Koningin in Zuid-Holland Mr. Vrolijk brengt een werkbezoek aan Zevenhoven.
- 19 Ds. C.B. Schuurman, gekomen van Maassluis, doet intrede als

- Hervormd predikant te Katwijk aan Zee.
- 20 De gemeenteraad wil behalve het centrum van Leiden ook de Zoeterwoudse- en Witte Singel met de wijk **Vreewijk** en de Schelpenkade als beschermd stadsgezicht aangewezen zien.
Mr. D.J. Gorter neemt na 20 jaar afscheid als voorzitter van de welstandscommissie. Opvolger is het oud raadslid M. **Houtman**.
Echtpaar H. **Onos-A. Padding** te Lisse 60 jaar getrouwd.
- 28 **Leenie E.M.** van der Hoorn-Langelaan uit Ter Aar vestigt op de Jaap Eedenbaan te Amsterdam het wereld-uurrecord schaatsen voor dames met een afstand van 31 km 212 m 59 cm.

MAART

- 1 Het rijkszuivelstation in de Vreewijkstraat bestaat 75 jaar.
- 4 Wethouder Tesselaar opent het nieuwe buurtcentrum "Op Eigen Wieken" in de Merenwijk.
- 6 De eerste paal geslagen voor een complex van 92 nieuwbouwwoningen in de Sophiastraat en omgeving.
- 8 Te Katwijk aan Zee overlijdt op 94-jarige leeftijd de kunstschilder en illustrator Tjeerd **Bottema**.
- 10 Begonnen is met de restauratie van de Korenbrug over de Nieuwe Rijn. Architect is J. **Walraad**.
- 13 De geheel gerestaureerde Oranjebrug over de Oranjegracht wordt geopend.
Officiële opening door de Commissaris van de Koningin van de geheel vernieuwde en verplaatste provinciale brug over het Aarkanaal aan de **Aardam**.
- 15 Het "**Huijs Dever**" te Lisse na 4 jaar restauratie door de Commissaris van de Koningin geopend. De voorzitter der Stichting **Dever**, de heer A.M. Hulkenberg, begiftigd met de gouden eremedaille der gemeente Lisse.
- 17 In het recreatiepark "de **Bloemer**" te Leiderdorp is bij **graafwerkzaamheden** een bodemprofiel aangetroffen met vondsten uit de late ijzertijd en de 11 de eeuw en later. Beide lagen werden gescheiden door ca 25 cm klei, waaruit blijkt dat omstreeks het jaar 1000 dit deel van Leiderdorp is overstroomd.
Eerste paal geslagen voor 120 flats ter plaatse van het voormalige Motorhuis aan de Morssingel.
- 29 De Leidse Synagoge na restauratie weer in gebruik genomen.

APRIL

- 7 Eerste paal geslagen voor plan Zeeburg te Noordwijkerhout, waar ca 800 woningen zullen worden gebouwd.
- 9 Dr.H.Wiersinga doet zijn intrede in de Gereformeerde Kerk te Leiden als studentenpastor.
Ds. J.P. van Roon, gekomen van Zeist, doet (voor de tweede maal) zijn intrede als Hervormd predikant te Katwijk aan Zee.
- 10 De Rijksgebouwendienst en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dienen bezwaar in tegen het ontwerpbestemmingsplan “De Camp”. Met name de door de gemeente Leiden gedachte situatie tussen de Stille Rijn, de Aalmarkt en de Hoogstraat vindt men in strijd met het beschermde stadsgezicht.
Officiële opening door H.M. Koningin Julianavan het nieuwe complex Kinderpsychiatrisch Centrum “Curium” en de “Leo Kannerschool” aan de Endegeesterstraatweg te Oegstgeest.
- 17 Ds. H.C. Molenaar doet zijn intrede als Hervormd predikant te Nieuwveen.
- 19 De gemeente Wassenaar neemt het beheer over van het landgoed “Rust en Vreugd”.
- 27 De Grofsmederij te Zoeterwoude failliet.

MEI

- 3 Het horlogier-juweliersbedrijf Van de Water aan de Haarlemmerstraat bestaat 40 jaar.
- 11 De C.J.V. Rijnsburg bestaat 100 jaar.
- 13 Begonnen is met de restauratie van de 200 jaar oude Stadspoldermolen in de Merenwijk.
- 15 De Leidse Duinwater Maatschappij bestaat 100 jaar.
- 16 Een begin wordt gemaakt met de werkzaamheden aan het herstel van de walmuren langs de marktenroute te Leiden.
- 18 Door het springen van de schoorsteen van de Grofsmederij in het Herengracht-Zijlsingel gebied is het laatste deel van de oude behuizing van dit eens zo bedrijvige concern verdwenen.
- 20 Zuster Maria Eleuthière (Wilhelmina Mourtis), oud 83 jaar, geboren te Noorden, viert haar 60-jarig kloosterfeest.
Zuster Cecilia (geb. van Tol), oud 77 jaar, te Langeraar, viert haar 60-jarig kloosterfeest.
- 22 Begonnen is met de restauratie van de Zijlpoort.
Eveneens is een begin gemaakt met de aanleg van kabeltelevisie.

Alleen de Merenwijk heeft al kabel t.v. sinds 1 april 1977.

- 25 De gemeenteraad besluit dat voortaan ook niet gemeentelijke stukken van politieke aard op het Gemeentearchief bewaard moeten worden.

JUNI

- 5 In de Breestraat wordt weer twee-richting verkeer ingesteld.
In het gebied "De Bockhorst" (Morskwartier) zijn archeologische vondsten gedaan, die dateren uit de tijd van de ongeschreven historie van Leiden (1 lde en 12de eeuw).
- 10 De brandweer van Rijnsburg wordt eerste bij de districtswedstrijden te Puttershoek.
- 11 Zuster Maria Dolorosa (Jansje Velenturf), oud 80 jaar, te Noorden, viert haar 60-jarig kloosterfeest.
- 23 De Zuidwijkse molen te Wassenaar wordt na een grondige restauratie weer in gebruik gesteld.
- 26 De Leidse gemeenteraad neemt het structuurplan voor de binnenstad aan.
- 28 Het houtverwerkend bedrijf van de Gebr. Mulder aan de Haarlemmerweg wordt beëindigd. De houtzaagmolen "De Herder" staat nu stil.
- 29 De start van de 65ste Tour de France vindt plaats vanuit de Groenoordhal. Voor de organisatoren is dit evenwel geen onverdeeld succes.

JULI

- 1 Bij de afbraak van het Hervormde bejaardentehuis aan de Julianastraat te Alphen aan de Rijn wordt, bij opgravingen door de afdeling Rijnstreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, een Romeinse muur uit de 2de eeuw afkomstig van het Castellum Albinia blootgelegd.
- 7 De Stichting Verbetering Tuinbouwstructuur kondigt aan dat Kloosterschuur-Trappenberg te Rijnsburg ontwikkeld wordt als glas-tuinbouw gebied.

AUGUSTUS

- 1 Het echtpaar K. Breedijk-A.Ciggaar te Leimuiden 60 jaar getrouwd.
- 3 B en W van Leiden besluiten het Zweilandbad te sluiten vanwege het voorkomen van het zgn. blauwe asbest in de eternietplaten van het plafond in dit bad.

- 5 Bloemencorso te Rijnsburg onder het motto “Elke feestdag een bloemendag”.
- 7 Een begin wordt gemaakt met het vernieuwen van de Nonnenbrug over het Rapenburg.
Eveneens wordt begonnen met het nieuwe kantoor van de N.Z.H. aan het Stationsplein.
- 16 Installatie van Mr. T.R. Seinstra als burgemeester van Nieuwkoop, met tevens officiële opening van het nieuw gebouwde raadhuis.
- 17 Ds. S. de Jong, gekomen uit **Ouddorp**, verbindt zich aan de Hervormde Gemeente te Katwijk aan Zee.
- 21 Protestmars te Rijnsburg tegen de bouw van het golfslagbad.
De voormalige pastorie aan de Schoolstraat te Wassenaar aangewezen als beschermd monument.
- 27 Ds. R. de Vries neemt wegens emeritaat afscheid van de Gereformeerde Kerk van Katwijk aan Zee.
- 28 Echtpaar J. Bij-La **Lau** te Oegstgeest 60 jaar getrouwd.
- 29 De gemeenteraad van Rijnsburg neemt de beslissing tot de bouw van het golfslagbad.

SEPTEMBER

- 1 De Commissaris van de Koningin brengt een werkbezoek aan Nieuwveen tegelijk met de officiële opening van het geheel vergrote en verbouwde raadhuis van 1937.
- 2 Aan de **Maredijk** wordt het nieuwe clubhuis van de speeltuinvereniging in gebruik genomen.
- 4 Staatssecretaris de Jong slaat de eerste paal voor de nieuwe brug over de Witte Singel. Dit is de start voor de universitaire nieuwbouw, het zgn. Witte Singel – Doelen complex.
- 5 In het nieuwe college van B en W hebben de PvdA en de VVD zitting.
- 9 Mevr. Sophia Vermeeren, bewoonster van “Huize Rustenborch” te Oegstgeest, wordt 100 jaar.
- 16 Woningbouwvereniging “Ons Belang” bestaat 65 jaar.
Zuster Maria Didaca (geb. Valentijn), oud 82 jaar, te Langeraar, viert haar **65-jarig** kloosterfeest.
- 20 Minister Tuynman opent de vrije **busbaan** Leiden-Katwijk.
- 29 De Kippenbrug (Apothekersdijk-Aalmarkt) wordt enige tijd voor gemotoriseerd verkeer gesloten, omdat de slechte toestand van het **brugdek** hiertoe noodzaakt.
- 30 Het Leidse bedrijfsleven spreekt haar ongerustheid uit over de **verkeerstoestand** in de binnenstad. De instelling van tweerichting verkeer

in de Breestraat en de toestand op de Marktenroute zijn hier de oorzaak van.

OKTOBER

- 1 Het legermuseum “Generaal Hoefer” bestaat 65 jaar. Meegedeeld is, dat vanwege de bouwvalligheid van de behuizing (het Pesthuis) en het geen uitzicht hebben op verbouwing, te zijner tijd verhuisd zal worden naar het Armamentarium te Delft.
- 2 Scholencomplex “De Vlietschans” geopend door minister de Koning. Wasserij Nijssen besluit te verhuizen waardoor een deel van de **Maredijk** weer beschikbaar zal komen voor de oorspronkelijke woonfunctie.
De heren J. Riethoven, organisator van de start van de Tour de France in Leiden, en Mr. C.J. Woudstra, oud gemeenteraadslid, worden erburgers van Leiden en krijgen de zilveren erepenning.
- 3 De bekende Leiderdorpse architect P.v.d.Sterre op 63-jarige leeftijd overleden (zie p. 27).
De bewoners van de Breestraat klagen over trillingshinder en willen de straat laten asfalteren.
- 4 B en W besluiten, dat er geen nieuwe café’s meer in Leiden moeten komen.
De Zoeterwoudse Voetbalvereniging “Meerburg” bestaat 50 jaar.
- 5 Het ministerie van CRM verleent toestemming tot restauratie van de Hartebrugkerk.
- 6 De centrale raad van beroep vindt dat de gemeente Leiden Daey Ouwens ten onrechte heeft ontslagen als directeur van de Groenordhal.
- 11 Staatssecretaris de Jong opent het nieuwe **Adelbert College** te Wassenaar.
- 12 Echtpaar F.M.v.d.Berg-v.d.Nouweland te Nieuwveen 60 jaar getrouwd.
- 14 Door gemeentewerken van Leiden is op de hoek **Hooigracht-Ir.Driesenstraat** voor het jubileum van de Leidse Duinwater Maatschappij een mozaïek aangebracht met de tekst: L.D.M. 1878-1978.
- 15 In het kader van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de spoorlijn Leiden-Utrecht wordt als hoogtepunt van de viering met de oude stoomlocomotief 23023 van de Stoom Stichting Nederland een treinreis gemaakt van Alphen naar Utrecht, terwijl de terugreis wordt afgelegd met de modernste trein van de Nederlandse Spoorwegen, de I C 111 (160 km per uur).

- 17 Een nota van volkshuisvesting stelt dat door het ontbreken van directe bouwplannen de woningbouw in Leiden in het slop raakt.
Echtpaar Chr. Minne-A.N. Meyering te Katwijk aan Zee 60 jaar getrouwd.
- 19 Minister Gardeniers opent het multifunctioneel centrum te Zoeterwoude H.R. "De Eendenkooi".
- 24 Psychiatrisch ziekenhuis "Sancta Maria", op de grens Noordwijk-Noordwijkerhout, bestaat 50 jaar.
- 25 Een begin wordt gemaakt met de renovatie van de zgn. hekjeswoningen in de 3de Haverstraat.
De gemeente Leiden wil op de plaats van het postkantoor aan de Gerestraat 50 woningen bouwen. De PTT wil verhuizen naar het Schuttersveld.
De restauratie van de Zoeterwoudse dorpskerk is voltooid.
- 26 De chaos op de Breestraat in verband met het twee-richting verkeer neemt toe. De NZH-chauffeurs nemen actie.
Nic. den Heijer, pionier op exportgebied en ereburger van Rijnsburg, overleden.
- 31 De nieuwe Turfmarktbrug met vaste overspanning wordt weer voor alle verkeer opengesteld.

NOVEMBER

- 1 Het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie aan de Hooglandse Kerkgracht bestaat 100 jaar.
- 10 Opening van het gezondheidscentrum Merenwijk.
De Rijnsburgse IJclub bestaat 40 jaar.
- 13 De gemeente heeft het plan een nieuwe brandweerkazerne te bouwen aan de Gooimeerlaan.
De stichting Nieuw Groenhoven gaat ca 190 bejaardenwoningen bouwen in het Herengracht-Zijlsingel gebied.
De Commissaris van de Koningin brengt een werkbezoek aan Zoeterwoude.
- 14 Het Chr. Mannenkoor "Jubilate" te Katwijk viert zijn 25-jarig jubileum in een stampvol Concertgebouw te Amsterdam. 2300 Katwijkers gaan in 40 bussen naar de hoofdstad.
- 18 De IJclub-vereniging "De Eendracht" te Rijnsaterwoude viert haar 80-jarig bestaan.
De nieuwbouw van het sportcomplex "De Tweesprong" in Roelofarendsveen wordt officieel geopend.
- 21 Echtpaar W. van Woudenberg-Kwakernaak te Ter Aar 60 jaar

getrouwd.

- 23 De Rijks Voorlichtings Dienst gaat miljoenenproject in Zoeterwoude bouwen.
- 25 Dit weekeinde is de Breestraat, met uitzondering van het gedeelte voor het stadhuis, geasfalteerd.
- 28 Het bedrijf Glascom van Dam gaat verhuizen naar de Merenwijk. De fabriek aan de Oude Singel, Baatstraat en Lange Zandstraat wordt gesloopt en door woningen vervangen. De monumenten aan de Oude Singel wil men restaureren.

DECEMBER

- 4 Een begin wordt gemaakt met de bouw van 70 woningen op het “Spoortje” aan de Herensingel.
De gemeente is van plan de nooit afgebouwde viaducten bij de Haagsche Schouw te slopen in verband met woningbouw in de Bockhorst.
- 5 De gemeente is van plan de uit 1898 daterende Herenpoortsbrug door een bredere te vervangen.
De Warmonderbrug zal een nieuw brugdek krijgen.
K. Zandbergen, ereburger en oud-wethouder van Rijnsburg, overleden.
- 6 Een begin wordt gemaakt met de bouw van de woningen in Koppelsein.
Bij de restauratie van de Stadspoldermolen worden in de fundering zodanige scheuren gevonden, dat tot gehele sloop wordt overgegaan.
- 8 Hoorzitting van de Raad van State over de bouwplannen van C & A aan de Breestraat en de Langebrug.
- 10 De 100 jaar oude toren van de neo-gothische kerk van de Nicolaasparochie in Nieuwveen is geheel gerestaureerd uit de steigers gekomen.
- 11 De Gemeenteraad van Wassenaar neemt met grote meerderheid van stemmen een motie aan waardoor bouw van een administratiekantoor nabij het raadhuis De Paauw onmogelijk wordt.
- 13 De militaire kokschool laat voor het laatste de vlag neer; Leiden is nu geen garnizoensstad meer.
- 14 Een begin wordt gemaakt met de nieuwbouw aan het Galgewater op de plaats van de voormalige Rotogravure.
- 15 De N.S. besluiten tot verdubbeling van de spoorbaan Utrecht van het Rijn-Schiekanaal tot Zoeterwoude. Begin aanleg in de loop van 1979.
- 17 In de Merenwijk wordt het nieuwe kerkelijk centrum “De Regenboog”

in gebruik genomen.

- 18 De Rijksuniversiteit publiceert het structuurplan buitengebied voor de universiteit in Leiden en Oegstgeest. De gemeente krijgt hierdoor onenigheid met de universiteit over woningbouw in de Leeuwenhoek.
- 21 Het bestuur van de veilingvereniging Flora in Rijnsburg tekent een contract voor de bouw van een nieuwe veiling, die 76 miljoen zal gaan kosten.
- 27 Echtpaar C. van der Plas-N. Blonk te Katwijk aan Zee 60 jaar getrouwd.
- 31 In verband met het besluit van de Staten van Zuid-Holland van 16 maart 1978 zijn alle bestaande polders in het Hoogheemraadschap van Rijnland opgeheven en geconcentreerd tot vijf nieuw opgerichte Waterschappen.

PIET VAN DER STERRE

1915 • 1978

Midden in zijn werk is Piet van der Sterre op 3 oktober 1978 overleden. Het werk van die dag was het schetsen van de standaard bij het doopvont van de Hooglandse Kerk. Het was een schets van sterke, raak getrokken lijnen, een schets die door zijn nauwkeurigheid en weergave van de details een goede werktekening was.

In dit laatste werk kan van der Sterre's wijze van werken getypeerd worden; een man die in de drukte van zijn werk, zijn werken met kennis en liefde tot in details verzorgde.

Van der Sterre, geboren in 1915 te Koudekerk aan de Rijn, is opgegroeid bij het timmerbedrijf van zijn vader en is zo op jonge leeftijd vertrouwd geraakt met een uit het ambacht afgeleide wijze van bouwen.

Op 22-jarige leeftijd doet hij de stap naar de architectenkant van het vak en treedt als opzichter-tekenaar in dienst bij de architect Dekker te Hazerswoude. In deze werkkring, die zowel nieuwbouw als restauraties betreft, maakt hij kennis met de gehele breedte van het architecten-werk, dat zijn de voorbereidende metingen, het ontwerp, het maken van bestek-tekeningen, bestekken en begrotingen, de werktekeningen en het toezicht.

Die ontwikkeling die tot een all-round architect zou leiden, wordt door de oorlog onderbroken waarbij de ondergedoken Van der Sterre tenslotte genoodzaakt wordt de kost te verdienen door schetsen en schilderijen, die hij onder het pseudoniem Pieter van de Water maakte, ter verkoop aan te bieden. Dat Van der Sterre dit werk (ook) met plezier gedaan moet hebben kan als zeker aangenomen worden, feit is dat hij deze kwaliteit van zijn kunnen in zijn later werk steeds verder ontwikkelde en zo in staat was zijn ideeën duidelijk uit te werken en voor te dragen. Op een zelfde wijze werd het plezier of onplezier dat hij aan vergaderingen beleefde op randen van tekeningen van besteksbladzijden, van servetten e.d. tot vreugde of ergernis van de aanwezigen vastgelegd.

Na de oorlog leidt de hervatte samenwerking van Dekker en Van der Sterre al spoedig tot een maatschap die beiden op eigen erf, Dekker in Hazerswoude en Van der Sterre te Leiderdorp, uitoefenen. In deze goede samenwerking, die tot het overlijden van de architect Dekker in 1954 duurde, heeft Van der Sterre die grote ervaring opgedaan die hij na 1955 in zijn persoonlijke arbeid steeds verder verdiepte. Dat zijn werk in meerderheid nieuwbouw-projecten en in minderheid restauraties betrof, zal weinigen

bekend zijn, hetgeen verklaard kan worden uit het feit dat zijn restauratiewerk en daaruit de kerk- en torenrestauraties sterk tot de verbeelding spreekt.

Zijn kerk- en torenrestauraties samenvatten in enkele woorden is moeilijk maar uit een aantal van 36 gerestaureerde kerken en 13 gerestaureerde torens mag aangenomen worden, dat Van der Sterre in dit werk ontzagwekkend veel vorm en constructieve problemen heeft moeten oplossen; dat hij dit op een "stille" manier deed, een manier waarbij het herstel hoofdzak en de vormveranderingen zeer ingehouden bijzaken bleven, blijft bij de beschouwing van de Hooglandse kerk te Leiden, de kerken van Woubrugge, van Leiderdorp, van Zoeterwoude, van Hoogmade, van Zwammerdam, het Groene kerkje van Oegstgeest, de kerken van Rijsaterswoude, van Zoetermeer, de kerken van Noordwijk-Binnen, Noordwijk aan Zee, van Katwijk, van Sassenheim enz., de torens van De Lier, van Bergambacht enz., de Leidse synagoge, huis Ter Wadding enz. enz.

Zijn kennismaking met het vak in een ambachtelijke, dat is een vanuit de techniek van het maken bepaalde werkkring, is hem altijd eigen gebleven. In die, niet door vroegtijdige specialisatie beperkte arbeid heeft hij de

tijd gevonden (en in avonden gezocht) te ontwerpen, maar ook, prozaïsch, bestekken en bestektekeningen of constructie-berekeningen te maken, te schetsen aan details maar ook daarvan afgeleid precieze werktekeningen te maken. In dat werk heeft hij, zoals eerder gezegd, zijn vermogen tot schetsen en schilderen toegepast; maar ook zijn fotograferen, zijn kennis van de levende natuur en van het huis-schildersambacht.

Anecdotisch in dit verband zijn de schildersactiviteiten van Van der Sterre en zijn vertrouwde opzichter J. van der Sloot, die bij ontbreken van financiële middelen, onder het motto “dat kan je zo niet laten zitten”, in de avonden bij een uitwisseling van vrolijk commentaar de beschilderingen van de trekbalken in het middenschip van de Hooglandse kerk herstelden, de “gordijnen” achter het orgel van de kerk te Bleiswijk schilderden en de tongen van de orgelpijpen van de kerk in Voorhout verguldden.

Van der Sterre's gaven zijn behalve aan zijn werk ook aan de verenigingen en aan de welstandscommissie van Leiden, waarvan hij lid was, in de vorm van voordrachten van karakterisering en van aanmoedigende kritiek ten goede gekomen.

Van der Sterre, van wiens persoonlijkheid hier slechts het belang van zijn werk belicht is, laat een groot werk na, waarin zijn nabestaanden, zijn vrienden en zij die met hem gewerkt hebben, hem herinneren en herkennen.

A. Peetoom

HET LEIDSE SCHOUTAMBT

1564 - 1795

door

Mej. H. Goudappel en F. Snapper

In het archief van de secretaris van Leiden bevindt zich een verzameling stukken betreffende het schoutambt. Uitgangspunt vormde een dossier, aangelegd door stadssecretaris Jan van Hout (1564-1569, 1573-1609), dat nadien door zijn ambtsopvolgers werd bijgehouden. Dorsale notities op de stukken wijzen dat uit. Met name de hand van Pieter van Groenendijk (1683-1731) treffen we er telkenmale op aan. Het lijkt voor de hand liggend dat juist deze twee secretarissen zich ermee hebben beziggehouden, gezien het grote aantal problemen rond deze functie dat zich tijdens hun ambtsperiodes heeft voorgedaan. Problemen vooral waarbij de autonomie van de stad in het geding was.

Mr. Dr. J.C. Overvoorde heeft bij de inventarisatie van het **secretarie**-archief 1253- 1575 de stukken van voor het beleg afgescheiden van de rest, en in zijn inventaris beschreven onder nr. 55. De overige stukken bevinden zich in het archief van de secretarie na 1574, onder (voorlopig) **inv.nr.** 181/a.

De sedert enige jaren bij de Leidse Gemeentelijke Archiefdienst werkzaam zijnde historische werkgroep heeft in de winter van 1977/78 deze verzameling als uitgangspunt genomen voor een onderzoek naar de schout zoals die te Leiden heeft gefungeerd. Als **tijds grenzen** werden enerzijds het begin van de troebelen genomen waaruit de Republiek der Verenigde Nederlanden geboren is, anderzijds het jaar waarin zij weer ten onder ging.

De ontwikkeling van het schoutambt tot 1564

De schout was reeds in de vroege middeleeuwen bekend als bestuurder en tevens rechter van een bepaald district namens de graaf. Hugo de Groot wijst er in zijn "Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid" op dat de schout reeds bij de Gothen bekend was onder de naam "Schuld-hais". Daarvan zou dan weer afgeleid zijn **sc(h)ultheizo**, **sc(h)uldasius**, **sc(h)ultes**, **sc(h)ultet**, **sc(h)outet**, **sc(h)out**. Hugo de Groot legt ook een verband tussen **schoutet** en **schuldrechter**. Hij wijst er tevens op dat de schout de rechter

was voor de minder belangrijke zaken.² Dit behoeft ons niet te verbazen omdat de graaf toendertijd zelf recht sprak in belangrijkere rechtsgedingen.

Voor de opkomst van de steden speelde het geldverkeer een zeer beperkte rol. De schout moest uit hoofde van zijn functie een aanzienlijk man zijn, hetgeen betekende dat hij grootgrondbezitter moest zijn. Aangezien in die tijden grond verreweg het belangrijkste economische goed was, werd hem voor zijn diensten als schout ook nog land van de graaf in leen gegeven.

De toeneming van het geldverkeer maakte het de landsheren mogelijk belastingen te heffen van een omvang, die hen in staat stelde ambtenaren aan te stellen, in de moderne zin, dat wil zeggen bezoldigd, waardoor kon worden voorkomen dat het ambt, als regel, overging van vader op zoon. Zo werd het graafschap Holland in baljuwschappen ingedeeld, aan het hoofd waarvan een baljuw werd geplaatst. Het baljuwschap was op zijn beurt weer ingedeeld in ambachten. In ieder ambacht stond, onder toezicht van de baljuw een schout, die de traditionele naam van zijn feodale voorganger overnam. Nu werd hij echter aangesteld door de graaf of hertog als zijn vertegenwoordiger.³ In sommige gevallen was de plaatselijke heer zo machtig dat de graaf hem als ambachtsheer erkende, en er voorlopig van af zag in zulk een gebied zelf alle ambtenaren te benoemen.

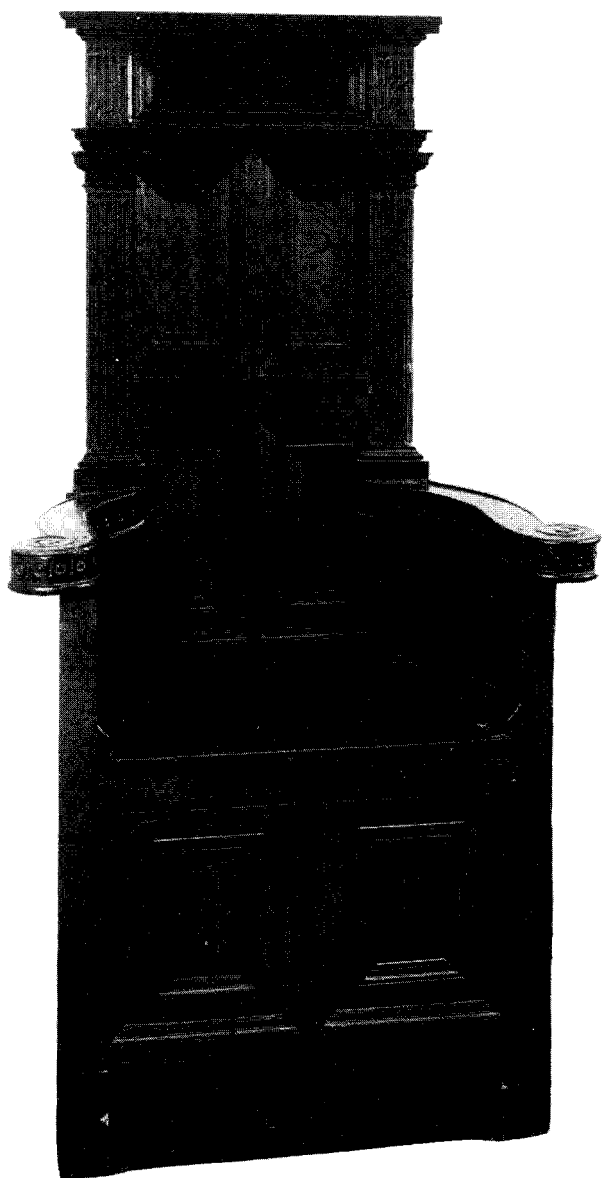
Toen de steden zich begonnen te ontwikkelen, werden ook hier schouten aangesteld. Aanvankelijk bleef de baljuw bevoegd voor de hogere jurisdictie over de steden. De stedelijke schouten hadden toen een ongeveer gelijke positie als de schouten in de ambachten.

De schepenen, ook wel de gezworenen genoemd Hugo de Groot wijst er op dat zij geëde rechters zijn⁴ – werden eveneens door de graaf aangewezen. Ook al werden de schepenen door de graaf benoemd, zij werden niettemin geacht de bevolking te vertegenwoordigen. Daarentegen bleef de schout de vertegenwoordiger van het grafelijk gezag. Samen vormden schout en schepenen de plaatselijke regering, die behalve de rechtspraak ook de wetgeving en het bestuur in handen had.

Wat Leiden betreft lag de zaak iets ingewikkelder omdat hier reeds een burggraaf was, die oorspronkelijk namens de bisschop van Utrecht over deze Utrechtse enclave de jurisdictie had, en in deze stad schout en schepenen benoemde.”

In 1351 werd een belangrijk privilege aan Leiden verleend waaraan aandacht moet worden geschonken. In de eerste plaats mochten vanaf dat jaar slechts poorters tot schout en schepenen van hun stad worden aangesteld.

afb. 1. Eikehouten zetel van de schout, afkomstig uit de Vierschaar op het Stadhuis, begin 17de eeuw. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

Voorts werd aan de poorters het recht gegeven om vier raadsmannen te kiezen, uit ieder kwartier één, als vertegenwoordigers van de burgerij. De vier raadsmannen vormden reeds spoedig met schout en schepenen dat deel van het stadsbestuur dat nog eeuwenlang de naam van het "Gerecht" zou dragen. Binnen het Gerecht kwam geleidelijk een taakverdeling tot stand: de rechtspraak en de wetgeving bleven aan schout en schepenen; het dagelijks bestuur werd door de raadslieden gevoerd. Naarmate deze activiteiten zich uitbreidden groeide de betekenis van de raadslieden boven die van de schepenen. De benaming raadslieden veranderde eerst in poortmeesters, later in burgemeesters.

De uitbreiding van zijn werkzaamheden, in het bijzonder het opleggen van nieuwe belastingen (veelal als gevolg van het ingrijpen van de landsheer, die nu niet meer alleen graaf van Holland en Zeeland was, maar ook in andere gewesten het landsheerlijke gezag uitoefende), bracht het Gerecht ertoe een aantal vooraanstaande burgers, de vergadering van de vroeden te raadplegen. In het laatste kwart van de 14de eeuw bestond deze uitsluitend uit hen die eerder lid van het Gerecht waren geweest. Zo ontstond toen een college dat in omvang van 40 tot 60 personen varieerde.

De schout bleef de hoogste autoriteit binnen de stad. Zijn positie in de 14de eeuw is een combinatie van de huidige burgemeester, president van de rechtbank en officier van justitie. In de 15de eeuw vonden nieuwe ontwikkelingen plaats. In 1420 droeg de burggraaf zijn benoemingsbevoegdheden over aan de graaf, op dat moment Jan van Beieren. In 1434 werd Leiden losgemaakt van de hoge jurisdictie van het baljuwschap Rijnland, waardoor nieuwe bevoegdheden aan het stadsbestuur kwamen. In 1449 gaf Philips de Goede, hertog van Bourgondië, als graaf van Holland aan Leiden het privilege om voor de verkiezingen van de acht schepenen een college van 40 personen samen te stellen, dat jaarlijks een dubbelstal voor deze schepenplaatsen mocht opmaken waaruit de graaf de acht schepenen koos. Dit college mocht, nadat het eenmaal was samengesteld, zichzelf door coöptatie aanvullen. Op den duur smolt dit college samen met de vroedschap, die ook 40 leden ging tellen.

In 1519 ontving Leiden weer een belangrijk privilege, ditmaal van Karel V. Het behelsde dat van toen af aan ook de burgemeesters door de vroedschap werden gekozen. Op hun verkiezing kon de graaf geen enkele invloed meer uitoefenen. Burgemeesters en schepenen waren stedelijke functionarissen. De schout daarentegen bleef de vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag. Als zodanig had hij voorrang boven burgemeesters en schepenen. Hij was voorzitter van het Gerecht.

In 1530 kwam een nieuw financieel contract tussen de schout en de stad tot stand. De details hiervan zijn in het kader van dit betoog niet relevant."

De schout, hoewel voorrang genietende boven burgemeesters en schepenen, was in het midden van de 16de eeuw in belangrijke mate een rechterlijk ambtenaar geworden. Echter, in zijn functie van voorzitter van het Gerecht had hij, in deze tijd waarin nog geen duidelijke scheiding bestond tussen de rechterlijke, de wetgevende en de uitvoerende macht, toch ook nog enige wetgevende bevoegdheden. Het is daarom niet te verwonderen dat de schout met betrekking tot zijn bevoegdheden wel eens in conflict kwam met de burgemeesters en de vroedschap.

Op 23 oktober 1564 wilde schout Nicolaes van Berendrecht de vergadering van burgemeesters bijwonen.⁷ We weten niet waarom. Van Berendrecht was toen al 25 jaar schout. Bovendien was hij tevens een van de oudste leden van de veertigraad, ook wel de "Grote Vroedschap" genoemd. De burgemeesters weigerden echter de schout de toegang tot hun vergadering, waarop deze zaak voor het Hof van Holland werd gebracht. Uit de voor het hof afgelegde getuigenverklaringen blijkt dat tot de vergadering van burgemeesters eventueel slechts de oud-burgemeesters werden uitgenodigd. Samen met de schepenen en de oud-schepenen vormden zij de "Kleine Vroedschap".

In 1567 was er een nieuw conflict.⁸ In dat jaar werd Nicolaes van Berendrecht opgevolgd door Jan van Berendrecht (zijn zoon), en deze laatste wenste de vergadering van de Grote Vroedschap bij te wonen waarin de burgemeesters werden verkozen. De moeilijkheid was dat Jan van Berendrecht nooit lid van de Grote Vroedschap was geweest. De nieuwgekozen burgemeesters moesten echter in zijn handen de ambtseed afleggen.

Dit geschil werd eveneens voor het Hof van Holland gebracht. In zijn beslissing nam het Hof het privilege van 1519 tot uitgangspunt, op grond waarvan Leiden's Grote Vroedschap slechts die schouten tot haar vergaderingen behoefde toe te laten, die lid waren van dit college. Het Hof stelde dan ook in dit geval de stedelijke autoriteiten in het gelijk. De Grote Vroedschap mocht uiteraard een schout die geen lid was van dit college, tot haar vergaderingen uitnodigen. Een verplichting bestond er echter niet, en een schout die geen lid was van de Grote Vroedschap kon nimmer eisen tot de vergadering daarvan toegelaten te worden.

In 1578 kwam opnieuw het lidmaatschap van de schout van de Grote Vroedschap aan de orde." De nieuw te benoemen schout Willem van Loo was toen lid van deze vroedschap en hij wilde lid van dit college blijven. Er werden van de zijde van de stedelijke autoriteiten hiertegen bezwaren gemaakt. Men wilde de vertegenwoordiger van de graaf (toen Philips 11) niet meer in de Grote Vroedschap toelaten. In dit verband is het goed in

herinnering te brengen dat Holland en Zeeland toen reeds zes jaar in opstand waren tegen het Spaanse gezag. De steden waren de centra van dit verzet, dat officieel werd gevoerd om de privileges te handhaven. Geen wonder dat deze steden hun privileges op de voor hen meest voordelige wijze interpreteerden. Het privilege van 1519 liet echter geen ruimte. Een schout die vóór zijn benoeming tot schout lid was van de Grote Vroedschap, mocht beide functies combineren, en Willem van Loo trok aan het langste eind.

In 1581 werd Philips 11 afgezworen als heer van de Nederlandse gewesten. Hiermee had hij ook zijn bevoegdheden als graaf van Holland verloren. Van deze omstandigheid maakten de steden gebruik om hun privileges, zo mogelijk, nog ruimer te interpreteren. Zo kwam in Leiden in 1582 een keur betreffende het stadsbestuur tot stand, die op 18 april 1583 werd gepubliceerd. Hierin stond het volgende:

Het bestuur der stad Leiden bestaat uit de vroedschap te weten, zij die burgemeester of schepen zijn of geweest zijn, en de veertigen, die men tot nu toe de Grote Vroedschap heeft genoemd. Dit laatste college kreeg toen de naam van “Brede Raad”.¹⁰ In de praktijk is men echter blijven spreken van de Kleine Vroedschap (burgemeesters en schepen) en de Grote Vroedschap. Tevens werd bepaald dat tijdens de verkiezing van de “zes-tienen” (het dubbeltal waaruit de schepen gekozen werden) de schout in deze vergadering van de Grote Vroedschap mocht komen. Hij mocht dan de Grote Vroedschap vermanen dit dubbeltal, waaruit de schepen werden aangewezen, naar eer en geweten te kiezen; een “vermaning aldaer breeder geroert”, zoals het in de keur staat.¹¹ Onmiddellijk daarna moest hij de vergadering van de Grote Vroedschap verlaten. Uitdrukkelijk staat in de eerste keur vermeld dat de schout grafelijkheidsambtenaar is en derhalve niet in dit college zitting kan hebben.

Wat de benoeming van de schouten betrof, deze werd in de 16de eeuw uit een voordracht van drie personen aan de stadhouder – de plaatsvervanger van de landsheer – gelaten. De gekozene – veelal nummer één op de voordracht, maar niet altijd – werd als zodanig door de Staten van Holland en West-Friesland benoemd. Door de Rekenkamer werd hij beëdigd.

Amsterdam had een hiervan afwijkende regeling. Deze stad had in 1563 aan Philips II kenbaar gemaakt om bij het aftreden van de toenmalige schout in 1565 het schoutambt weer te willen pachten, zoals in het verleden ook wel was gebeurd. Philips 11 had toen toegestaan dat de burgemeesters van Amsterdam de schout benoemden, onder voorwaarde dat de desbetreffende persoon aan de koning-graaf “aangenaam” was.

Amsterdam had bovendien in 1581, enkele maanden voor de afzwering

van Philips, een nieuw privilege gekregen betreffende de schepenen. In plaats van jaarlijks uit een dubbeltal negen schepenen te kiezen, zoals dat er tot die tijd gebruikelijk was, werden sedert 1581 jaarlijks uit een dubbeltal zeven schepenen gekozen. Echter werden uit de schepenen die in het afgelopen jaar in functie waren geweest twee presidenten gekozen, die van toen af aan de schepenbank voorzaten.”

De leiding van de Amsterdamse schepenrechtbank was hiermee aan de schout onttrokken. Als grafelijk ambtenaar bleef hij de hoogste zetel van de schepenrechtbank bezetten. Zijn functie in die rechtbank was echter die van de moderne officier van justitie geworden, die volgens de beschrijving van **Wagenaar** uit 1767: “T regt..... vordert van **wege** de hooge Overheid, de **Heeren Staaten** van Holland en Westfriesland en hierom, aan ’t hoofd der Schepenen, zitting heeft, op een kussen met het wapen van Holland bestikt.”¹³

Voorts was in 1582 bepaald, dat de burgemeesters van Amsterdam iedere drie jaar aan de “**Hooge Overheid**” een nieuwe schout moesten voorstellen.¹⁴ De burgemeesters hebben dat ook steeds trouw gedaan. Het was echter soms de persoon, die ook de vorige drie jaar schout was geweest.

*De combinatie van het **baljuwschap** van Rijnland met het schoutambt van Leiden*

In 1574, na het beleg van Leiden, werd voor het eerst het schoutambt van Leiden met het baljuwschap en het dijkgraafschap van Rijnland verenigd.¹⁵ Foy van Broeckhoven was de nieuwe functionaris. Hij legde het schoutambt in 1578 neer. Hij bleef baljuw-dijkgraaf¹⁶ en werd als schout opgevolgd door de reeds vermelde Willem van **Loo**. Toen deze laatste in 1582 als zodanig aftrad, kwam men in Leiden tot de conclusie, zoals in een brief aan prins Willem uiteengezet, dat het wenselijk was het schoutambt van Leiden opnieuw te verbinden met het **baljuw-dijkgraafschap** van Rijnland. De nieuwe functionaris werd Foy van Broeckhoven, die zoals wij zojuist hebben gezien, deze functies reeds eerder had gecombineerd.

In een missive van 27 oktober 1582 werd het voorstel tot combinatie gedaan met verwijzing naar de situatie in de periode 1574-1578. Door deze combinatie waren moeilijkheden tussen schout en baljuw voorkomen. Foy van Broeckhoven moest in deze gecombineerde functie twaalf dienaren van justitie in zijn dienst nemen “om de justitie meer te doen vrezen, het platteland van geboefte, landlopers en vagebonden te zuiveren en de jeugd van de universiteit in bedwang te houden” (zulks zeven jaar na de oprichting van de universiteit). Hierbij moet echter worden vermeld dat de Leidse schout in 1575, bij de oprichting van de universiteit “promotor academiae” was geworden.

In 1588 moest Foy van Broeckhoven de functies van baljuw, dijkgraaf en schout neerleggen omdat hij zijn vader als rentmeester van Rijnland ging opvolgen. Wellicht hebben wij hier een der redenen waarom deze combinatie zo gunstig werkte. Er was kennelijk een goede verhouding tussen vader en zoon. Dit zal een gunstige invloed hebben uitgeoefend op de relaties ook met andere autoriteiten van Rijnland en Leiden. Toen Foy van Broeckhoven zijn functie van rentmeester aanvaardde, zal hij behalve het baljuw-dijkgraafschap van Rijnland en het schoutambt van Leiden ook andere nevenfuncties hebben neergelegd. Zo bekleedde hij ook in verschillende dorpen van Rijnland het schoutambt. In ieder geval was de Leidse stadsregering van oordeel dat de combinatie van deze functies gecontinueerd moest worden. Zij gaf hier de volgende redenen voor:

1. "Om te voorkomen de processen ter oorzaak van de limieten", zoals dat vroeger wel eens het geval was. Dit slaat op mogelijke conflicten vanwege competenties.
2. "Ten einde de justitie alomme mit behoorlyk ontzach en assistentie van suffisant getal van dienaren mag werden bedient, 't welke separaat niet mogelijk en is".
3. Omdat men door een combinatie van de emolumenten uit deze functies een zeer goede functionaris hoopt te verkrijgen.

Op 25 juli 1588 werd in een minuutbrief aan de stadhouder vermeld dat Willem 1 de ambten van baljuw en schout had verenigd om de rust en de vrede van stad en universiteit te waarborgen.

In de persoon van Jonkheer Pieter van der Does meende men de juiste man voor deze combinatie van functies te hebben gevonden. Op 2 juli 1588 gaven de Staten van Holland hun toestemming voor de aanstelling van Van der Does. De nieuwe functionaris was echter ook vice-admiraal bij de admiraliteit van Holland te Rotterdam. Hij zou dus gedurende zijn ambts-termijn regelmatig voor langere tijd afwezig kunnen zijn, zodat besloten werd Johan van Loenersloot als substituut-schout aan te stellen. Helemaal bevredigend heeft deze regeling niet gewerkt. Toen een missive van prins Maurits van 1 februari 1591 bij de vroedschap binnenkwam, waarin de stadhouder uiteenzette dat het noodzakelijk was dat gedurende de zomer Van der Does op de vloot diende, hield de vroedschap deze zaak nader in beraad." De prins had in zijn brief aanbevolen dat Johan van Loenersloot de schout volledig zou kunnen vervangen. Het Leidse stadsbestuur was met deze oplossing niet erg gelukkig. Zij hadden van Van der Does de toezegging gekregen dat hij die nevenfunctie zou laten vallen. De prins heeft de vice-admiraal-baljuw-dijkgraaf-schout wellicht tot andere gedachten weten te brengen. Het Leidse stadsbestuur vond deze zaak van zulk belang

afb. 2. Portret van Foy van Broeckhoven (1542- 7670) door een onbekende schilder, 1581. Alkmaar, Stedelijk Museum (bruikleen van het Provenhuis van Palinc en Van Foreest). Foto Iconographisch Bureau.

dat op 24 april 1591 in de vergadering van de Grote Vroedschap hierover werd beraadslaagd. Men besloot aan het verzoek van de prins te voldoen. Tevens was men van oordeel dat als Van der Does na deze zomer nog vice-admiraal wilde blijven, het beter was dat hij zijn functie als schout zou neerleggen. Staande de vergadering besloot men hem te roepen om dit met hem te bespreken. Een bode werd naar zijn huis gezonden, **maar** deze keerde onverrichter zake terug omdat “mejuffrouw zijn Edele huysvrouw **gesprooken ende van haer verstaen hadde** zijn Edele verrijst te zijn naar **Rotterdam**”.¹⁸

Toen in 1592 Van der Does' termijn als schout ten einde liep, is hij toch voor een volgende termijn aangesteld. Op aandringen van prins Maurits kreeg hij op 15 oktober 1592 hiervoor toestemming van de vroedschap.” Wel werd in overleg met Pieter van der Does een nieuwe substituut-schout aangesteld, Gijsbert Trijssens, die eerst na herhaald verzoek hiertoe te bewegen was.

Trijssens schijnt toen reeds aan gevoeld te hebben dat er tussen Rijnland en Leiden wel eens moeilijkheden konden rijzen, waarvan hij de dupe zou worden. Inderdaad kwam hij als substituut-schout van Leiden in conflict met **Dirck** van Egmond, die in de periode 1588-1625 secretaris van het hoogheemraadschap Rijnland was. De aanleiding was het binnenhalen van een zoutschip. De oorzaak lag veel dieper. Tussen 1589 en 1599 waren er steeds geschillen tussen Leiden en Rijnland. Leiden stuurde erop aan de hoofdingelanden (waartoe Leiden behoorde) zoveel mogelijk invloed op de bestuursfuncties van Rijnland te geven. Van der Does als dijkgraaf steunde zijn secretaris en was kennelijk ontstemd over het feit dat Trijssens, de substituut-schout, pal stond voor de Leidse belangen. Volgens een klaagbrief van Trijssens van 25 juli 1593 aan de vroedschap dreigden zelfs zijn **zwangere** vrouw en zijn kinderen slachtoffer te worden van de campagne van Van der Does. De zaak was hoog opgelopen en het Hof van Holland werd erin gemengd. Van Egmond stelde zich “**ter purge**”, dat wil zeggen dat hij voor het Hof wenste te verschijnen om zich van **alle** klachten te zuiveren.

Reeds in de zitting van 20 tot en met 23 juli heeft het Hof van Holland zich met deze zaak bemoeid. De procureur-generaal heeft zich toen uitgelaten op een wijze waaraan de Leidse burgemeesters, in de gecombineerde vergadering met de schepenen van 28 juli 1593, aanstoot namen. Tevens besloten burgemeesters en schepenen in deze vergadering Van der Does dringend te verzoeken zijn andere functies neer te leggen, want “**tzamenblijvinge niet en zoude connen voortbrengen dan grote verminderinge van 't stads gerechticheyd ende privilegien**”.

De definitieve oplossing kwam op 28 november 1595. Deze oplossing lag in het persoonlijke vlak. Er kwamen bestuurswijzigingen in Rijnland,

Toen er echter met Pieter van der Does door de combinatie van het schoutambt met dat van baljuw-dijkgraaf van Rijnland juist grote conflicten ontstonden, heeft men deze combinatie van functies niet langer voortgezet.

Het is duidelijk dat zowel het initiatief tot het combineren van deze functies, als tot het scheiden ervan is uitgegaan van de stad. Het was de machtige stad Leiden die in deze aangelegenheid de beslissing nam.

Het Leidse schoutambt tegen het einde van de 16de eeuw

Na alle moeilijkheden die zich met Pieter van der Does hadden voorgedaan, was het noodzakelijk ervoor te zorgen dat de nieuwe schout de juiste man op de juiste plaats zou zijn. Niet alleen in Leiden maar ook in Den Haag heeft men zich grondig beraden op de keuze van de nieuwe schout. Tenslotte werd Gael, die niet de eerste keuze was van de Leidse vroede vaders, maar als nummer drie op de voordracht stond, op 7 december 1595 door prins Maurits aangewezen. Bij deze aanwijzing werd een taak omschrijving toegevoegd. Op 8 december werd dit stuk door Johan van Oldenbarnevelt geparafeerd en door Coenraad de Rechtere, secretaris van de Staten²⁰ getekend. Interessant is het verslag van de eedaflegging door Gael. Deze wordt als volgt beschreven: “Op huyden den 9den dec. 1595 zoo heeft Loth Huygenszoon Gael . . . gedaen den behoorlicken eedt . . . in handen van de Luyden van de Reeckeninge in Hollant volgende d’acte van date den 9den Dec. nyetjegenstaende dese commissie (contrarie ’t oude gebruyck) inhoudt dat hij denselven eedt zoude doen aen de Gecommitteerde Raider?’. Deze notitie werd op de rug van het document geschreven ten burele van de Rekenkamer door C. van der Goes (een lid van de rekenkamer?).

Het is niet meer na te gaan waarom in Gael’s commissie was vermeld dat hij de eed in handen van Gecommitteerde Raden moest afleggen, in plaats van in handen van de “Luyden” van de Rekenkamer zoals dat vroeger altijd was gebeurd. Heeft Van Oldenbarnevelt, Hollands landsadvocaat, een grotere invloed op het doen en laten van deze grafelijksambtenaren willen verkrijgen? De Rekenkamer had immers slechts de financiële controle over deze functionarissen. Hoe het ook zij, van deze verandering kwam, zoals we hebben gezien, niets terecht.

In Gael’s commissie was weliswaar vermeld dat hij benoemd werd “tot ons kennelijk wederseggen”, maar hij moest evenals zijn voorgangers en zijn opvolgers na een termijn van drie jaar om continuatie verzoeken.

Gael’s commissie is ook belangrijk omdat hierin de taakomschrijving is gegeven die in grote lijnen ook voor zijn opvolgers heeft gegolden. De schout moest beloven “des graeffelijckheijts rechten, hoocheijt ende

afb. 4. Portret van *Loth Huijgenszoon Gael* (1562- 1626) door een onbekende schilder, 7612. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

heerlijkheid voor te staan, alle misdadigers **ende** quaetdoenders met goede emsticheit en sonder oogluijckinge t'apprehenderen, te rechte te stellen, **ende** te doen straffen **naer** behooren". Voorts moest hij de boetes opleggen aan hen die deze waren verschuldigd. Wat het "te rechte stellen" betreft, moet dit worden gezien als zijn taak om de misdadigers en "**quaetdoenders**" voor de rechtbank te brengen. Voorts spande hij de vierschaar, die hij presideerde. Hij stelde de eis; hij executeerde het vonnis, en hij was hoofd van de politie. Hij was voorts verplicht, indien partijen hem zulks verzochten, civiele zaken aanhangig te maken en schepenen te verzoeken vonnis te wijzen."

Wat betreft zijn politionele taak had hij voornamelijk bemoeienis met het opsporen van misdadigers en overtreders. Weliswaar was hij ook promotor **academiae**, en moest hij als zodanig de universitaire jeugd in bedwang houden, maar met de twaalf dienaren van justitie (de rakkers van de schout) die hem ten **dienste** stonden, zal hij zich tot zijn opsporende taak hebben moeten beperken. Trouwens, deze dienaren van justitie, die 40 tot 50 gulden per jaar verdienden, mochten bijbaantjes hebben. Het moesten wel "luijden met **eeren**" zijn, die geen "**oneerlijcke** herberge ofte taverne" bezaten.

Wij zien dus reeds in de **16de** eeuw een duidelijke ontwikkeling van het schoutambt in de richting van de huidige officier van justitie, gecombineerd met de commissaris van politie. Hierbij moeten we een aantekening maken. In Amsterdam was zijn politietaak eigenlijk beperkt tot hoofd van de recherche. Hij moest de dieven en andere "**kwaaddoenders**" opsporen en vangen. Het handhaven van de openbare orde bij opstootjes en rellen kwam voor verantwoordelijkheid van burgemeesters. In Amsterdam had men de stadssoldaten en zo nodig kwam de schutterij onder de wapenen. Deze korpsen stonden rechtstreeks onder de burgemeesters. De bevolking voelde dit ook zo aan. Bij het grote aansprekersoproer in 1696 in Amsterdam werden de huizen van vele autoriteiten geplunderd, waaronder die van burgemeesters en de commandant van de stadssoldaten. Een menigte, die zich voor het huis van de schout **Francois Vicq** had verzameld, werd door deze toegesproken. Waarop men verder trok en zijn huis spaarde." Het was iedereen duidelijk dat de schout niets met de wetgeving te maken had en evenmin met de maatregelen die ter handhaving van de openbare orde werden genomen.

In Leiden zien wij een dergelijke ontwikkeling. Hier kreeg men naast de schutterij een binnenwacht. Ook hier stonden deze korpsen, waarvan de hulp bij ordeverstoringen werd ingeroepen, rechtstreeks onder de burgemeesters.

Tijdens de ambtsperiode van Mr. Willem de Bont waren er veel moeilijkheden. Hij was zeer nalatig. Men werd voor drie jaar tot schout benoemd, maar deze termijn kon verlengd worden, wat altijd gebeurde.

De Bont was schout geworden in 1619. Op 14 oktober 1625 richtten burgemeesters en regeerders van Leiden zich tot Mr. Jacob van Broeckhoven, gecommitteerde raad van de Staten van Holland en West-Friesland.“” Zij deden mededeling van de grote nalatigheid en onbehoorlijkheid van Mr. Willem de Bont in het bedienen van het schoutambt te Leiden. Vriendelijke en ook ernstige vermaningen hem te brengen tot zijn verschuldigde plichten waren tot nog toe vruchteloos geweest.

In de notulen van het Gerecht van 8 november 1625 werden de klachten op een rijtje gezet:²⁴

1. Hij trad niet op tegen de Roomsen, die geregeld godsdienstoefeningen hielden. Ook toen uit de burgerij klachten kwamen, liet hij de Roomsen ongemoeid.
2. Op zondagen en feestdagen werd tijdens kerkdiensten op straat en op publieke plaatsen gekaatst en gespeeld, waartegen de schout niets deed.
3. De schout liet zijn arrestanten veel te lang gevangen zitten zonder ze te verhoren, niettegenstaande hij daartoe ernstig werd vermaand.
4. Hij stelde soms gevangenen in vrijheid zonder medeweten van schepenen. Hieronder waren wel personen die lijfstraffen hadden verdiend.
5. In het jaar 1624 werd maar éénmaal een rechtzitting (“criminele vier-schaar”) gehouden.
6. De schout heeft soms misdadigers veroordeeld tot verbeurdverklaring van hun goederen, maar hun zaken later niet vervolgd.
7. Hij heeft personen, die schuldig waren, kwijtschelding van straf beloofd, als zij anderen wilden aanzetten tot het misbruik van “gemene en dezer stede middelen”. Wanneer de mensen dan inderdaad tot fraude overgingen, werden ze door hem vervolgd.
8. De schout is als promotor van de universiteit in verzuim geweest te procederen tegen de suppoosten en leden van de universiteit.
9. Hij heeft bij het recht van ijk van maten en gewichten de burgers en ingezetenen te veel afgenomen, daarvoor zekere vergoeding beloofd, maar deze niet gegeven.
10. De schout zag voorbij aan de burgerlijke keuren, in het bijzonder die op eetwaren, zoals het meten van het koren en het wegen van het brood.
11. Hij belette niet, dat zijn dienaren op kermissen, jaarmarkten, vastenavonden en dergelijke feesten de lieden geschenken of jaargooederen afvorderden.

12. Hij hield zijn substituten niet onder controle en wist daardoor niets van vele zaken, die zij behandelden.

Het Gerecht besloot toen dat geen brieven van aanbeveling tot continuatie van de verpachting van het schoutambt door de Hollandse Rekenkamer zouden worden verleend, voordat de schout met zijn ondertekening zou beloven zich te beteren. Op de bovengenoemde punten werd ingegaan. We noemen enige maatregelen die vereist werden:

- dat de schout zal optreden niet alleen tegen de Remonstranten, maar ook tegen de Rooms.

- dat hij zijn gevangenen terstond en uiterlijk binnen 24 uur na inhechtenisneming zal ondervragen, dit laatste in tegenwoordigheid van schepenen.

- na een **vonnis** zal de schout de gevangenen uiterlijk binnen één maand terechtstellen.

De Bont ondertekende deze punten en kreeg zijn brieven van aanbeveling voor de Rekenkamer in Den Haag.

De klachten waren hiermee niet de wereld uit.

Ook in 1630 waren er moeilijkheden, toen hij tijdens “een commotie en oproer in verband met de hoge broodprijzen afwezig was en verzuimd had het teken van zijn waardigheid, de roede, en daarmee zijn verantwoordelijkheid aan een plaatsvervanger over te dragen.”²⁵

Hij lette verder niet op paapse **stoutigheden**,²⁶ maar was wel een fel vervolger van Remonstranten, die naar Warmond “moesten” om hun godsdienstoefeningen te kunnen houden.²⁷

Op 29 januari 1634 kwam de Bont op een heel bijzondere manier in het nieuws.“” Twee dagen tevoren was zijn hond Tyter overleden en hij gaf het dier een grootse begrafenis, waarvoor veel kinderen werden uitgenodigd, en ook in rouw geklede honden. Hierop kwam veel commentaar. De Bont had reeds een zekere naam i.v.m. zijn vervolging van de Remonstranten. Men vergeleek nu de behandeling van zijn hond met die van Remonstranten. De hoogleraar Barlaeus wijdde aan deze zaak enige Latijnse epigrammen en in de bundel “Hekeldichten” van Vondel verscheen het volgende gedicht:

Schout Bondt op 't hondekot gezeten,
Laat alle honde-melkers weten,
Dat Tyter moet begraven zijn,
Dat hij zal schenken koek en wijn,
En met zijn rekels en zijn fielen,
Begieten 't graf der hondezielen.

afb. 5. Begrafenis van de hond van schout Bont in 1634. Anonieme kopergravure. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

En slobberen uit het rijnsche vat,
 En slaan een oxhooft **wijns** in 't gat.
 De naaste bloethondt wordt gebeden
 Met rouwbandt agter 't lijk te treden.
 Daar Spier en Bont tot is verpligt,
 Al zou het Kerkhof zijn ontsticht.
 Ook zal men in de deur opknoopen
 Die ongelezen mee durft **loopen**.
 Wie eerst komt ter begraaffenis,
 En krijgt van rouw de **kouwe** pis,
 Dien zullen de Hontgravers **Heeren**,
 Het **aldervetste** kalf vereeren.
 Gespogen met de meeste **schandt**
 Van 't aldergrootste beest van 't landt.
 't Welk **ZOO** besloft, beslikt gaat strijken
 Dat het geen mensch meer mag gelijken.
 Nu leit Bont
 Als een hondt
 Kort in 't kot gebonden.
 Klein en groot
 Doopt hem, doot-
 Graver van de honden.

Naar veler mening heeft deze hondebegrafenis geleid tot het gezegde; “hij is bekend als De Bont met zijn hond”, hetgeen later tot het spreekwoord werd “hij is bekend als de bonte hond”.

Vanwege de toenemende criminaliteit werd in 1638 besloten het aantal dienaren van de schout met vier man te vermeerderen.“” Zijn toezicht op overtredingen van neringdoenden werd ook onvoldoende genoemd.“” In 1641 liepen de klachten over De Bont zo hoog, dat hij in de vergadering van burgemeesters ontboden werd³¹ waar hem werd medegedeeld dat er dagelijks klachten waren over zijn nalatigheid, gebrek aan ijver, en dat hij zich had laten omkopen. Ook van de zijde van de Staten van Holland kwamen klachten.

16 februari besloot het Gerecht om de Staten van Holland voor te stellen de ambtstermijn van De Bont slechts met één jaar te verlengen. Men moest hiertoe wel besluiten, omdat ondanks beloften van verbetering er steeds zeer veel aanmerkingen waren. De Bont kwam met argumenten en voerde verzachtende omstandigheden aan. Uiteindelijk werd besloten tot een compromis: Er werd een aanbeveling voor 2 jaar **gegeven**.³² Toch bleef hij schout tot aan zijn dood in 1646.

Voordat er in 1646 een beslissing genomen werd om een nieuwe voordracht voor het schoutambt op te stellen, vroeg burgemeester Adriaen Jansz. van Staveren om een beslissing over enige punten. De te benoemen schout moet afstand doen van alle andere ambten, zoals dat van burgemeester, schepen, vroedschap of veertigraad. De vroedschap zal toestemming moeten geven voor de benoeming van substituten. Bij verlenging van een ambtstermijn na drie jaar moet de stad dit schriftelijk verzoeken of **aanbevelen**. De vroedschap bevestigde deze punten op 11 december 1646.³³

De opvolger Gerard van Hoogeveen bleef 23 jaar schout, tot aan zijn dood in 1669. Over moeilijkheden met hem is minder bekend, maar er waren wel eens klachten over zijn optreden tegen Remonstranten, Quakers e.d. Hij trad pas op tegen deze groepen als het volk in opstand kwam en er om vroeg.³⁴ Van Hoogeveen heeft later aan Brouwer verteld, dat tijdens zijn ambtsperiode door de stad nooit een schriftelijk verzoek is ingediend voor een **verlenging**.³⁵

Na de dood van Van Hoogeveen kwam er op 23 september 1669 weer een voorstel van de vroedschap om de bevoegdheden van de schout te beperken.³⁶ Hierin werd teruggegrepen op de resolutie van 11 december 1646, die thans gewijzigd diende te worden:

1. Voortaan mag een schout slechts twee **jaar** aanblijven, en zal continuatie niet meer mogelijk zijn. Pas na vier jaar is herkiezing mogelijk.
2. Gedurende zijn ambtsbediening mag hij geen andere ambten of **bedienin-**

gen bekleden. Ook zijn plaats in de veertigraad en de vroedschap moet hij opgeven. Deze plaats wordt echter voor hem bewaard. Na het neerleggen van het schoutambt kan hij in zijn vroegere rang terugkeren.

Hij heeft geen stem meer in de verkiezing van burgemeesters en thesauriers, als de Staten van Holland hiermee tenminste akkoord gaan.

3. De substituut kan slechts met toestemming van burgemeesters worden aangesteld. Schout en burgemeesters moeten samen zijn instructie opstellen.

Dit voorstel werd niet zonder meer aangenomen. Op 4 november 1669 werd een commissie benoemd om “na te sien de retroacta tot het Schout-ampt”, en met name om de resolutie van 23 september jl. nog eens te bekijken. Het gevolg was een nieuwe resolutie op 10 november 1669 in plaats van die van 23 september³⁷:

1. Een gekozene mag niet langer dan drie jaar het ambt waarnemen. De eerste zes jaar na afloop van zijn ambt mag hij niet opnieuw benoemd worden tot schout, en het eerste jaar niet tot burgemeester.

2. Het tweede en derde punt uit het vorige voorstel werden niet gewijzigd.

3. Hij zal de eed afleggen in handen van de hoogst aanwezige burgemeester, om een gang van zaken volgens de regels te waarborgen.

Gevolgen van de resolutie van 1669

Van de schouten die tussen 1564 en 1669 gediend hebben, kennen we alle leeftijden op het moment van hun **ambtsaanvaarding**,³⁸ behalve die van Willem van Loo. De jongste was Pieter van der Does, 24 jaar oud, vice-admiraal van Holland, reeds befaamd als zeeheld wegens zijn aandeel in de **overwinning** op de Armada. Hendrik van Broeckhoven was 28 jaar, zijn broer Foy 32, beiden nauwer verbonden met het hoogheemraadschap Rijnland dan met de stad. Om kort te gaan, hun gemiddelde leeftijd was 30 jaar. Van Loo zal beslist ouder geweest zijn, hij trouwde in 1561, maar van veel invloed op het gemiddelde zal dit niet zijn.

De resolutie van 1669 heeft hierin een duidelijke verandering gebracht. De gemiddelde leeftijd van toen tot 1795 was verschoven naar 49 jaar. **Aanvankelijk** waren er nog een paar jongeren: Wouter van **Lanschot**, 37 jaar, en Theodorus Gool, 35 jaar. Maar sedertdien waren het meest veertigers en vijftigers. Frans van **Kerchem** was 67.

Het schoutambt was ook niet meer een hoogtepunt in de carrière, vroeg begonnen en lang volgehouden, maar één van de vele ambten in een **regentenloopbaan**. Zo was Hendrik Brouwer al veertigraad sinds 1655, en schepen in de jaren 1658-1665. In 1672 was hij burgemeester. Na zijn schoutambt werd hij gecommiteerde in de Raad van **State**. En Willem van

Zanen, sinds 1704 veertigraad, was burgemeester in 1723, voor zijn aantreden, en werd het weer in 1728, een jaar na zijn aftreden. Hij was ook tal van keren schepen, en werd bovendien in 1729 ambachtsheer van De Vennip (één der Leidse stadsheerlijkheden). En zo zijn er tal van voorbeelden te geven. Johan van der Marck was thresaurier-extraordinaris en gecommiteerde in de admiraliteit van Amsterdam. Zijn gelijknamige kleinzoon was rentmeester van het kapittel ten Hogelande, en tevens van de universiteit. En ga zo maar door, Het schoutambt was noch het beginpunt, noch het eindpunt van een carrière, maar één van de functies die men een keer (of verscheidene keren) kon vervullen.

De beslissing dat een schout zijn plaats in de veertigraad moest opgeven, veroorzaakte later nog enige strubbelingen. In 1675 werd Hendrik Brouwer schout. Voordat hij op 10 november de eed aflegde, deelde de stadsregering hem mee, dat hij zijn plaats als veertigraad niet kon blijven bezetten, onder verwijzing naar de resoluties van 11 december 1646 en 10 november 1669. Brouwer wilde zich niet bij deze beslissing neerleggen. Hij schreef een brief³⁹ aan de Staten van Holland, waarbij hij de volgende argumenten naar voren bracht:

1. Bij placaat van 26 oktober 1587 hebben Ed. Gr. Mo. verklaard dat “de personen tot Raden, Veertigen of Vroedschappe in de stede, eens vercoren zijnde, dien naer leven of poorterschappe lange gedurende behouden” en dit is bevestigd door een keur der stad Leiden.
2. Omdat bij de privilegiën van Maria van Bourgondië (23 maart 1478) en Karel V (21 juni 1519), resp. als gravin en graaf van Holland, aan Leiden gegeven, “de veertigen derselver stede alleen werden geotroyeert om te treden tot de verkiesinge van veertigen zoo wanneer en ingevalle yemand van de veertigen afviel of van zijn poorterrecht ontvrij t wert of buyten Leyden trekt”.
3. Bij resoluties van Ed. Gr. Mo. van 20 juli en 4 augustus 1658 werd vastgesteld “dat de respectieve vroetschappen in de steden niet competeert het recht ofte dispositie tot uytsluytinge van hare medeleden uyt deselve vroetschappen”.
4. Dat het schoutambt met de bediening van de vroedschap niet onverenigbaar is, daar voorheen andere schouten te Leiden deze ambten tegelijk bekleed hebben en er nu in Delft ook iemand schout wordt, die veertig blijft.

Brouwer vroeg zich af of het niet bedenkelijk was dat een grafelijckheidsofficie, zoals het schoutambt, met enige last of conditie werd bezwaard. De Staten antwoordden: “De vertoonder is toegestaan sijn veertich en vroetschapsplaetse te mogen behouden, maer geduyrende sijn schoutambt gelast in de vergaderinge van de vroetschap verschijnende, geen concludeerende stemme te hebben”. Hij mocht dus gedurende zijn ambtsperiode als

schout met de vergadering van de Grote Vroedschap bijwonen, behalve wanneer er gestemd moest worden bij de verkiezing van burgemeesters of thesauriers. Na afloop van zijn ambtsperiode zou hij direct weer lid van de vroedschap of veertigraad worden, zoals tevoren.

In 1739 deden zich nog enige moeilijkheden voor.⁴⁰ Johan van Lanschot was schout geweest van 1733 tot 1736. Hem werd verteld dat hij dan pas in 1742 voor een nieuwe ambtstermijn in aanmerking zou komen. Van Lanschot meende dat de bepaling al zo vaak was overtreden dat dit nu ook wel kon. Hij wilde wel van een benoeming afzien als dan zijn zwager Van der Marck in zijn plaats kwam. Deze werd echter niet op de nominatie gezet en Jan van Groenevelt werd benoemd.

De termijn van drie jaar wilde men zoveel mogelijk aanhouden. Het werd ook met op prijs gesteld als men vroeger wilde aftreden. Dit was het geval in 1762, toen Mr. Comelis Chastelein burgemeester zou worden. Het verzoek werd in de Grote Vroedschap besproken. De vroedschap stemde toe, maar met tegenzin. Aan de burgemeesters werd verzocht in de toekomst niemand op de voordracht te plaatsen, van wie voorzien kon worden dat hij binnen de drie jaar voor de eerste maal burgemeester zou worden of dat zo iemand moest worden ingelicht dat hij niet op de medewerking bij ontslag behoefde te rekenen.

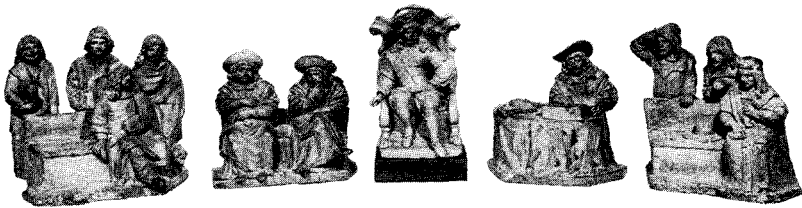
De Staten van Holland en West Friesland gaven op 26 oktober 1762 toestemming voor ontslag per 9 november 1762. Daarna werd Mr. Johan van der Marck Aegsxn. benoemd.

De invloed van de stadhouder

Op 23 oktober 1687⁴¹ was er een vroedschapsresolutie verschenen, waarin vermeld werd dat prins Willem 111 bezwaar had tegen de bepaling dat een schout geen lid van de vroedschap of veertigraad mocht zijn. Er werd nu vastgesteld dat een schout die reeds lid van een dezer colleges was, dit ook tijdens zijn ambtsperiode mocht blijven. Dit bleef van kracht tot na de dood van Willem 111 in 1702. Toen werden de resoluties van 1646 en 1669 weer ingevoerd. In 1747 werd op verzoek van Willem IV de resolutie van 1687 opnieuw geldig. Hieruit blijkt dat de stadhouder toch een grote invloed had bij de benoeming van een schout. Zodra er geen stadhouder was, beriep het stadsbestuur zich op zijn oude rechten.

Als de schout lid van de vroedschap bleef, kon de stadhouder invloed uitoefenen op de stadsregering. Willem III probeerde ook nog de termijn van drie jaar op te heffen, maar de stadsregering weigerde dit.

In 1687 was Jacob van der Maas in dit ambt benoemd. In 1690 werd dus weer een nominatie opgemaakt.⁴² 1. Cornelis Paats, 2. Nicolaas van der

afb. 6. De Leidse Vierschaar, met in het midden de schout. Beeldhouwwerk door Pieter Xavery, 1673. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

Velde, 3. Johan van den Bergh. De Staten van Holland stuurden de nominatie door naar Willem III, die toen ook koning van Engeland was. Deze had blijkbaar geen tijd en de beslissing werd aangehouden. Bovendien had Comelis Paats zich in 1684 het ongenoegen van Willem III op de hals gehaald door als schout, toen op verzoek van de koning van Engeland, een Engelsman gevangen te nemen, die na uitlevering in Engeland ter dood veroordeeld werd.”

Toen de benoeming van een nieuwe schout uitbleef, heeft Jacob van der Maas, vermoedelijk na overleg met de autoriteiten in Den Haag en Leiden, het schoutambt voorlopig waargenomen. Dat men zich op het standpunt stelde dat deze benoeming tijdelijk was, blijkt uit het feit dat hij op 10 november 1691 tot burgemeester werd benoemd.⁴⁴ In de resolutie van 1669 was bepaald dat men pas benoemd kon worden tot burgemeester een jaar na het aftreden als schout. De termijn van Van der Maas was afgelopen in 1690, dus in 1691 kwam hij in aanmerking voor het ambt van burgemeester.

Op 16 september 1692 deelde burgemeester Daniel van Alphen in de Grote Vroedschap mede,⁴⁵ dat de raadspensionaris Heinsius hem bekendgemaakt had dat de stadhouder gevraagd had om een nieuwe nominatie. Het verzoek werd gedaan op de nominatie Johan van Vesaneveld te vermelden. De Grote Vroedschap legde zich bij dit verzoek neer, maar zette Van Vesaneveld als tweede op de voordracht. Op 7 november 1692 werd hij toch door Willem III benoemd. Hij overleed reeds na een jaar.

Hierna werd Johan van der Marck tot schout benoemd, maar deze overleed reeds in juli 1694. Toen werd Jacob van der Maas weer benoemd, die schout bleef tot zijn dood in 1696.

Het doorzetten van de oligarchie

In ieder geval na 1669 maakten de schouten deel uit van het stedelijke

afb. 7. De schout, detail uit afb. 6. Foto E. van Esch.

patriciaat, van die kleine kring families die de stadsbestuurders leverden. De meesten werden ook in Leiden geboren. En kwamen ze van buiten de stad, dan zorgde een passend huwelijk er wel voor dat de weg naar de stedelijke magistratuur open kwam te staan. Zo trouwde Hendrik van Buren, geboren te Amsterdam, met Anthonia Marcus, dochter van Pieter Marcus en Catherina van Hogenhoeck. En Comelis Chastelein uit Batavia trad in het huwelijk met Anna Christina de Bij, dochter van de ex-schout Nicolaas de Bij. Adriaan van Heusden werd geboren in Geertruidenberg. Eenmaal te Leiden huwde hij een dochter van Van Buren.

Trouwens, ook de te Leiden geboren jonge regenten-in spe traden meestal in de echt met de jonge dochters van het Leidse patriciaat, een tendens die in de 18e eeuw sterk doorzette, niet alleen in Leiden, maar in de gehele Republiek. Van deze toenemende oligarchie leveren de Leidse schouten enige frappante voorbeelden. Er vormden zich als het ware "schoutendynastieën", zowel in mannelijke als in vrouwelijke lijn.

Johan van der Marck was schout van 1684 tot 1687. Zijn zoon Aegidius van der Marck bekleedde dit ambt van 1727 tot 1730. Zijn andere zoon Hieronymus bracht het zelf niet tot schout, maar wel diens zoon Johan (1745-1748). Deze werd opgevolgd door zijn neef Johan Aegidiuszn. (zoon van Aegidius 1727-1730); hij was vier maal schout (1748-1751, 1754-1757, 1762-1765, 1771-1772)! De laatste schout uit dit geslacht was weer een kleinzoon van Hieronymus: Johan Hieronymus van der Marck, schout van 1781 tot 1784.

Een voorbeeld van opvolging via de vrouwelijke lijn was: Justus van Hogenhoeck was schout van 1699 tot 1702. Zijn dochter Catharina trouwde met Pieter Marcus. Een kleinzoon van dit echtpaar, eveneens Pieter Marcus geheten, was schout van 1778 tot 1781. Diens kleinzoon, Pieter Jan Marcus, was weer schout van 1784 tot 1787.

Maar ook via een andere lijn kwamen schouten voor. Een dochter van Pieter Marcus en Catharina van Hogenhoeck trouwde met Hendrik van Buren, die tweemaal schout was (1751-1754 en 1757-1760). Zijn dochter trouwde Adriaan van Heusden, die het ambt bekleedde van 1787 tot 1790.

Conclusies

Aan het begin van het door ons behandelde tijdvak blijkt de schout zijn algemeen bestuurlijke taak zo goed als kwijt te zijn. Hij is dan een rechterlijk ambtenaar, in wiens functie een aantal taken verenigd zijn die thans worden uitgevoerd door o.a. de commissaris van politie (opsporing), de president van de rechtbank (maar dan uitsluitend als voorzitter van de vier-schaar), en de officier van justitie (rechtsvordering); een ambtenaar die

volledig past in de bestuurlijke/rechterlijke organisatie van de stad. Maar, en daar wringt hem de schoen, hij is een “grafelijkheidsofficier”, te benoemen en ontslaan derhalve door de graaf, en wanneer er geen sprake meer van een graaf is, door de stadhouder en/of de soevereine Staten van Holland en West-Friesland, waarbij overigens de oude term gewoon gehandhaafd blijft. Kortom, de schout is een vreemde eend in de stedelijke bijt.

De opstand tegen het centrale gezag werd gedragen door de steden. Deze strijd, om behoud van de verworven privileges, betekende voor hen evenzeer een strijd om behoud van hun eigen autonome positie. Vandaar dat aanwezigheid in stedelijke regeringscolleges van een vertegenwoordiger van het centrale gezag niet op prijs gesteld werd, en conflicten niet uitbleven (1564, 1567, 1578). Het Leidse keurboek van 1583 zegt in zijn eerste artikel wel heel nadrukkelijk dat de schout “die van wegen de graefflicheijt werd gestelt” geen deel uitmaakte van de Grote Vroedschap.

Maar toen de bordjes eenmaal verhangen waren en de schout een dieenaar van de soevereine Staten geworden was, bleef het stadsbestuur ernaar streven de macht van deze functionaris in te perken. Het al dan niet combineren van dit ambt met de functies van dijkgraaf en baljuw van Rijnland gebeurde op initiatief van de stad en had slechts het belang van Leiden op het oog. Toen het tenslotte verkeerd ging, werd in 1595 de combinatie verbroken, om nooit weer hersteld te worden. Een tijd brak aan van enkele zeer lange zittingsperiodes: Gael 24 jaar, De Bont 27 jaar, Van Hogeveen 23 jaar. Hiervan maakte vooral de middelste het zo bont dat de stedelijke regenten de noodzaak gevoelden het schoutambt aan regels te binden (zoals met stedelijke ambten ook het geval was). Met name kwam de vraag naar voren of dit ambt niet aan een termijn gebonden moest worden. Op 11 december 1646 werd de voorzichtige resolutie genomen dat continuatie na de termijn van drie jaar aan de Staten slechts verzocht mocht worden met goedkeuring van de stad. Na de dood van Gerard van Hogeveen in 1669 werd besloten dat een schout slechts één termijn van drie jaar mocht aanblijven, waarmee de stedelijke regering een vaste greep op deze functie had gekregen. De bepaling van 1646 dat een schout geen zitting mocht hebben in de veertigraad, werd in 1669 weer opgenomen, maar had tegen de achtergrond van een korte zittingsperiode een geheel andere betekenis gekregen, zodat problemen erover niet uitbleven.

Was 1669 een gunstiger tijdstip om dergelijke maatregelen door te zetten dan 1646, vanwege het ontbreken van een stadhouder? Zoveel is zeker dat de stadhouder later genoemde resoluties zoveel mogelijk buiten werking heeft gesteld, aanvankelijk in 1687, en met de komst van Willem IV opnieuw. Anderzijds stelde het stadsbestuur ze in 1702, toen het tweede stadhouderloze tijdperk begon, weer in. De schout werd door alle partijen

nog steeds ervaren als een grafelijkheidsambtenaar, op de benoeming van wie de stadhouder toezicht wilde houden en via wie hij invloed wilde uitoefenen in de vroedschap. En dit ondanks het feit dat door genoemd besluit van 1669 het schoutambt geheel van karakter veranderd was. Werd het voor die tijd bekleed door jonge (ambitieuze?) lieden, die niet altijd een even duidelijke band hadden met de Leidse regeringskringen, na 1669 waren het veelal veertigers en vijftigers uit het stedelijk patriciaat. Het was één van de functies geworden die een regent kon bekleden, niet meer of minder gewild dan die van schepen of burgemeester, ondanks het feit dat de schout officieel voorrang boven hen genoot en volgens het protocol de eerste man in de stad was.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

- Gdb. publ. z. Burgemeesters- en Gerechtsdagboek voor publieke zaken, in: SA II.
 Van Mieris F. van Mieris, *Handvesten _____ der stad Leyden*, Leiden 1759.
 SA I Archief van de secretarie van Leiden, 1253-157.5.
 SA 11 Archief van de secretarie van Leiden, sedert 1575.
 Vrb. Vroedschapsboek, in: SA II.
 Wagenaar J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenis..* (1760-1767).

1. De werkgroep bestond uit de dames G.J.M. van Baarsel-Schouten, M. Burgerhout, H. Goudappel, Mr. D. Kieboom-Jansen, E.D.M. Plooy-Cuipers, en C. van Sluisdam, en de heren J.W. Heringa, Jhr. Mr. R.C.C. de Savornin-Lohman, Dr. Ir. K.L. van Schouwenburg, Dr. F. Snapper, J.H.M. Urlings, en Mr. A.M.M. van der Ven. Van archiefzijde werd de groep begeleid door Drs. R.C.J. van Maanen.
2. Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollands & Rechts-Geleerdheid*, door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer, E.M. Meijers, II.28.9., (1965), blz. 134-135.
3. H.P.H. Jansen, L. Milis, "De Middeleeuwen", in: *Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden*, 1, (1977), blz. 158.
4. Als noot 2.
5. F.W.N. Hugenholtz, "De Castellanus de Leithen", *Leids Jaarboekje 1966*, blz. 41-50. Gegevens in dit hoofdstuk omtrent de institutionele geschiedenis werden ontleend aan R. Fruin, "Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen", in: *Verspreide Geschriften*, 1, blz. 49-110 (1873), en W. Downer "De ontwikkeling van de stedelijke autonomie te Leiden in de Middeleeuwen", *Holland*, I, (1969), 131-146.
6. SA I, 54.
7. SA I, 5.5.
8. SA I, 55. Vrb. H, fol. 6.5 ev. in: SA I.
9. Vrb. J, fol. 100-101 vso, SA 11, 187.
10. *Keuren der stad Leyden des Graefschaps van Holland*, 1583, blz. 7.
11. J.J. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden*, Leiden 1641, blz. 620. Van Mieris, blz. 104-105.
12. Wagenaar, eerste stuk, blz. 390.
13. Wagenaar, derde stuk, blz. 279.
14. Wagenaar, derde stuk, blz. 281.
15. Tenzij anders vermeld, de verdere gegevens ontleend aan SA 11, 181/a.
16. S.J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, Leiden 1934, blz. 399.
17. Vrb. M, fol. 177 vso.

18. Vrb. M, fol. 183 vso.-184.
19. SA 11, 185.
20. A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek*, XVI, Haarlem (1861), blz. 125.
21. Zie behalve deze commissie ook J.J. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden*, Leiden 1641, blz. 604-605. A. Nortier, *Bijdrage tot de kennis van het burgerlijk proces in de 15e eeuw binnen de stad Leiden*, Leiden 1874, blz. 11. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad, III. De Republiek*, Den Haag 1916, blz. 172. J.V. Rypperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, Zwolle 1937, blz. 58.
22. Wagenaar, eerste stuk, blz. 716-717.
23. Register van *Secrete* Missiven, fol. 5, in: SA 11 (voorl. inv. nr. 963).
24. Gdb. publ. Z, B, fol. 21-25.
25. Vrb. R, fol. 225 vso.-226.
26. Gdb. publ. z. C, fol. 167.
27. Vrb. R, fol. 74.
28. N.R.C. van 27 augustus en 13 september 1933.
29. Gdb. publ. z. C, fol. 189.
30. Gdb. publ. Z, C, fol. 259.
31. Gdb. publ. Z, C, fol. 271.
32. Gdb. publ. Z, C, fol. 303-303 vso.
33. Vrb. N, fol. 273. Gedrukt in Van Mieris, blz. 96.
34. Gdb. publ. Z, D, fol. 278 vso. Idem, E, fol. 5 vso.
35. H. Brouwer, *Regering van Leiden*, (1655/1683), blz. 15. Slechts aanwezig in afschrift, tweede helft 18de eeuw (bibl. betr. Leiden en omgeving, nr. 15030). Een tweede 18de-eeuwse afschrift bevindt zich in deze bibliotheek onder nr. 15031 f.
36. Vrb. Y, fol. 95-96.
37. Vrb. Y, fol. 100. Gedrukt in Van Mieris, blz. 97.
38. Ten behoeve hiervan heeft de werkgroep uitgebreid genealogisch onderzoek verricht. De gevonden gegevens zijn op kaart gebracht, welke kaarten berusten bij de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.
39. SA 11, 187. Van Mieris, blz. 98-108.
40. Bibl. betr. Leiden en omgeving, nr. 254/1.
41. Vrb. Z4, fol. 296. Gedrukt in Van Mieris, blz. 108-109.
42. Vrb. Z5, fol. 2 14. De benoeming in de *Resoluties van de Staten van Holland en Westfriesland* van 15 september 1690.
43. N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning*, II, Amsterdam 1933, blz. 211.
44. Vrb. Z5, fol. 361.
45. Vrb. Z5, fol. 444, en *Resoluties van de Staten van Holland en Westfriesland* van 18 september 1692.

SCHOUTENLIJST

1539.1567	Nicolaes van Berendrecht (1514-1567)
1567.1572	Jan van Berendrecht (1535?-na 1573)
1572-1574	Hendrik van Broeckhoven (1544-ca. 1.578)
1574.1577	Foy van Broeckhoven (1542-16 10)
1577-1582	Willem van Loo (? 1.589)
1582-1588	Foy van Broeckhoven
1588-1595	Pieter van der Does (1564-1599)
1595-1619	Loth Huygenszn. Gael (1562-1626)
1619.1646	Willem de Bont (1588-1646)
1646-1669	Gerard van Hogeveen (ca. 1611-1669)
1669	Johan Eleman (ca. 1610-1669)
1669.1672	Wouter van Lanschot (1632-1717)
1672-1675	Theodorus Gool (1637-1679)

1675-1678 Hendrik Brouwer (1624-1683)
 1678-1681 Johan van Vesaneveld (ca. 1635-1693)
 1681-1684 Comelis Paats (1636-1694)
 1684-1687 Johan van der Marck (1643-1694)
 1687-1692 Jacob van der Maas (? -1696)
 1692-1693 Johan van Vesaneveld
 1693-1694 Johan van der Marck
 1694-1696 Jacob van der Maas
 1696-1699 Daniël van Alphen (1651-1733)
 1699-1702 Justus van Hogenhoeck (1644-1714)
 1702-1705 Gerard Meerman (1650-1712)
 1705-1708 Daniël van Alphen
 1708-1709 Comelis Wittens (1646-1709)
 1709-1712 Johan Eleman (1653-1727)
 1712-1715 Frans van Kerchem (1645-1734)
 1715-1718 Abraham van Alphen (1655-1721)
 1718-1721 Willem Paats (1665-1740)
 1721-1724 Johan van Panhuys (1662-1730)
 1724-1727 Willem van Zanen (1672-1735)
 1727-1730 Aegidius van der Marck (1680-1731)
 1730-1733 Jacob Drolenvaux (1678-1747)
 1733-1736 Johan van Lanschot (1693-1759)
 1736-1739 Willem Paats
 1739-1742 Jan van Groenevelt (1688-1753)
 1742-1745 Nicolaas de Bijl (1695-1763)
 1745-1748 Johan van der Marck (1695-1770)
 1748-1751 Johan van der Marck Aegidiusz. (1707-1772)
 1751-1754 Hendrik van Buren (1711-1789)
 1754-1757 Johan van der Marck Aegidiusz.
 1757-1760 Hendrik van Buren
 1760-1762 Cornelis Chastelein (ca. 1711-1787)
 1762-1765 Johan van der Marck Aegidiusz.
 1765-1768 Jan Hubrecht (1718-1794)
 1768-1771 Nicolaas van Alphen (1716-1784)
 1771-1772 Johan van der Marck Aegidiusz.
 1773-1775 Nicolaas van Alphen
 1775-1778 Jacob van der Meer (1724-1795)
 1778-1781 Pieter Marcus (1729- ?)
 1781-1784 Johan Hieronymus van der Marck (1735-1813)
 1784-1787 Pieter Jan Marcus (1736-1811)
 1787-1790 Adriaan van Heusden (ca. 1737. ?)
 1790-1793 Anthonie Gustaaf van Boetselaer (1752-1829)
 1793-1795 Pieter Pompe van Slingeland (1741- ?)

EEN LEIDSE KELK UIT 15 10

door

C.Willemijn Fock

Tentoonstellingen worden vaak met zeer verschillende uitgangspunten gehouden. Meestal zijn ze het resultaat van een afgerond onderzoek dat zo in de openbaarheid wordt gebracht. Maar er zijn ook tentoonstellingen die juist aan het begin staan van een onderzoek, waarbij de samenstellers door middel van deze tentoonstelling de aandacht van het publiek op een bepaald onderwerp proberen te vestigen, in de hoop reacties uit te lokken die een verdere bestudering daarna mogelijk maken. De tentoonstelling *Leids zilver* die in het najaar van 1977 in het museum de Lakenhal werd gehouden, behoort zeker tot deze laatste categorie.

Temidden van de reacties die deze tentoonstelling dan ook heeft opgeroepen en hopelijk ook nog zal blijven oproepen, was er echter één die bijzonder verrassend was. Het betreft hier een verguldzilveren kelk (afb.1) die volgens een opschrift uit 1510 moet dateren, in het bezit van de Sint Viktors parochie te Wamel (bij Tiel) en onlangs door deze parochie in bruikleen afgestaan aan het Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

De kelk is hoog 19,8 cm terwijl de diameter van de voet 16,3 cm bedraagt. De vlakke zeslobbige voet is gegraveerd met zes banderoles die een inscriptie dragen. Een tweede rij van zes gladde lobben vormt de overgang naar de zeskantige stam, die rust op een opengewerkt basement van gotisch traceerwerk. De stam is halverwege onderbroken door de nodus, ook weer met open traceerwerk en eindigend in zes halfedelstenen. De cuppa, die vermoedelijk van later datum dateert (de kleur van het verguldsel is ook verschillend), rust in een ornament van typisch gotisch gekruld bladwerk (afb.2). Op de voet is nog een schildje met een alliantiewapen aangebracht.

Zilveren kelken uit de 16de eeuw, daterend dus van voor de Reformatie toen zoveel kerkzilver werd opgesmolten, zijn zeer zeldzaam. Ik denk hier bijv. aan een kelk uit 's Hertogenbosch uit 1511 of 1512 daterend, of aan een Groningse kelk met een opschrift uit 1542, die ook op de voet twee rijen overelkaar schuivende lobben vertoont. Vergelijkbaar in de bladranken rond de cuppa en het zeskantige basement met raamtraceerwerk is ook een kelk uit Delft die uit 1554 of 1575 heet te zijn, maar vermoedelijk toch eerder gedateerd moet worden.¹ Het terugvinden van de Leidse kelk is dan

afb. 1. Verguld zilveren kelk, 7570. Wamel, Sint Viktors parochie, in bruikleen aan het Museum voor Religieuze Kunst te Uden. Foto C. W. Fock.

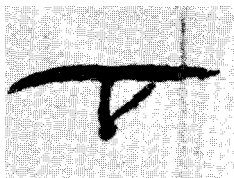
afb. 2. Detail uit afb. 7. Foto C. W. Fock.

ook van meer dan plaatselijke betekenis, temeer daar het stuk volledig gemerkt is en bovendien het opschrift op de voet het mogelijk maakt meer over de opdrachtgevers en de herkomst van de kelk te achterhalen. Rondom de voet lezen we in een soort spijkerachtig schrift namelijk het volgende:

jisbrant claeszo⁰ houtcop en maritien simonds dochter syn wiif
 uit godz danc hebbē wy dit ghegheve
 god verlee ons syn ewighe levent 1510

Wie waren nu deze Ysbrant Claeszoon en Marijtge Symonsdochter die volgens dit opschrift de kelk als geschenk aan een kerkelijke instelling moeten hebben gegeven? Bij een onderzoek in het Leidse Gemeentearchief bleken zij inderdaad rond 1510 in Leiden aanwijsbaar te zijn. Het echtpaar behoorde duidelijk tot de rijke bovenlaag der Leidse burgerij. Het beroep van houtkoper was in het algemeen lukratief hetgeen blijkt uit het feit dat houtkopers in die tijd meestal zeer welgesteld waren. Ysbrant vormde daarop geen uitzondering want bij de hoofdelijke aanslag die de • bijna fail-
 liete • stad Leiden in 1498 oplegde aan haar bevolking om de stadsschuld te

de ysbrant claes z' houtcoper

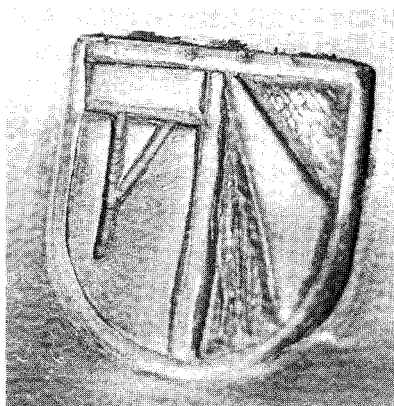

afb. 3. Handtekening en merkteken van
Ysbrant Claeszoon Houtcoper.

kunnen inlossen, werd hij aangeslagen voor 36 pond, waarmee hij zich schaarde onder de veertig rijkste inwoners van de stad." Ysbrant had bovendien belangrijke klanten, ook aan de stad Leiden leverde hij herhaalde malen "diversche percheelen van houtwerck".³ Van een aantal van deze betalingen zijn ook de echte rekeningen bewaard gebleven, meestal door hem volledig ondertekend maar een enkele keer ook voorzien van zijn merkteken (afb. 3).⁴ Dit merk komt overeen met de linkerkant van het alliantiewapen dat op de voet van de kelk op een schildje is aangebracht (afb. 4). Een **familiewapen** zal hij dus waarschijnlijk niet bezeten hebben, zodat over zijn familierelaties verder niets te achterhalen valt. De rechterzijde van het alliantiewapen heeft op Ysbrants vrouw, Marijtge Symonsdr, betrekking. Een wapen met een punt (met eventuele toevoegingen) werd door verschillende Leidse vroedschapsgeslachten, als de families van **Loo**, Buytewech, van Quackenbosch en van Campen gevoerd. Mogelijk behoorde zij tot één van deze families al is niet met zekerheid na te gaan welke. Wel trad nadat zij weduwe was geworden tot twee maal toe in 1515 een zekere **Zeger** Hugensz op als haar voogd. Deze behoorde tot het geslacht van Campen en was van 1530 tot 1542 lid van de vroedschap; was dit een familielid?

Ysbrant die **houtcoper** treffen we reeds in de 70er jaren van de 15de eeuw aan, toen hij in 1477 in een ruzie verwickeld was, waarbij zijn tegenstander, Adriaen Stoop, werd veroordeeld twee toortsen van drie pond was elk aan de Pieterskerk te geven als zoen "voir sulke vrese als hy Ysbrant.... gedaen heeft". Vermoedelijk was Ysbrant echter al eerder in 1471 bij een ruzie betrokken, waarbij hij ook verwondingen had opgelopen. Toen had hij het niet op zich laten zitten en was hij "voirden huyse dair hy in ghequetst was gecomen.... mit wapen om zyn vianden en die hem gequetst hadden te soecken dair dat hy an thuyts gevochten en in die duer ende veynstere gesteken heeft". Kennelijk vond men dat de provokatie groot was geweest

afb. 4. Alliantiewapen op de voet van de kelk. Foto C. W. Fock.

want hij werd slechts veroordeeld tot het herstellen van de schade aan deur en vensters.⁷

De naam van Ysbrants vrouw trof ik voor het eerst pas in 1504 aan, toen zowel zij als haar man loten namen in de loterij die de stad had uitgeschreven om opnieuw een deel van de bovengenoemde stadsschulden in te lossen. Ysbrant kocht daarbij 25 loten onder het motto “Ic hadde gaeme wat”; Marijtge slechts vijf loten onder het motto “Hoe God wil zoe wil zy”. Maar zowel haar vrome wens als de meer materialistische van haar man mochten niet baten, want op geen van hun loten viel een prijs.⁸ In een latere stadslosterij, met hetzelfde doel in 1518/1519 gehouden, was Marijtge gelukkiger. Toen won zij een zilveren schaal wegende een marck en een zilveren lepel wegende een ons.⁹

Haar man was toen echter reeds lang overleden. Het jaar van zijn dood valt vrij precies vast te stellen. Onder de jaarlijkse rentes die de F'ieterskerk op een aantal huizen bezat, komt tot en met 1509 (d.w.z. het jaar lopend van St Laurensdag (10 augustus) 1509 tot 1510) een rente voor op ysbrant die houtcopers huis, terwijl in datzelfde jaar deze rente als achterstallig geboekt wordt op Ysbrant die houtcopers weduwe!¹⁰

Dit komt overeen met het feit dat op 28 augustus 1510 Marijtge Symonsdochter als zijn weduwe een uitbetaling van een losrente op de stad ondertekende (afb. 5).¹¹ Aangezien het opschrift op onze kelk 1510 gedateerd is, lijkt het waarschijnlijk dat de kelk als memorie bij Ysbrants dood is geschenken. Dit was in die tijd gebruikelijk¹², al werden dergelijke giften ook wel tijdens het leven reeds gedaan“.

Een vraag is natuurlijk aan wie deze gift werd nagelaten. Dat het een geestelijke instelling moet zijn geweest is natuurlijk duidelijk en het

echtpaar blijkt met twee kerkelijke instanties, namelijk het klooster Mariënpoel en de Pieterskerk, relaties te hebben gehad. Aan Mariënpoel verkocht Ysbrant nog in 1508 een stuk land gelegen in Heiloo.¹⁴ Van Mariënpoel bestaat bovendien een Memorieboek waaruit blijkt dat hij in 1503, nog bij zijn leven, aan het klooster een Rijnse gulden had geschonken “dat wi voer hem bidden soudén”. Maar in ditzelfde Memorieboek staan ook alle schenkingen bij leven of testament die het klooster mocht ontvangen genoteerd. Volgens deze bron werden tussen 1420 en 1563 naast andere voorwerpen in totaal 5 zilveren schalen, 12 lepels, 5 kelken, 1 vaatje voor het sacrament, 1 wierookvat, 7 koppen, 6 kroezen en 1 ciborie geschonken.” Dit maakt een zeer volledige indruk en aangezien een schenking van een kelk door Ysbrant die houtcoper hierin niet voorkomt, lijkt het uitgesloten dat de kelk voor Mariënpoel bedoeld was.

Hechter was de relatie met de St Pieterskerk. Het echtpaar behoorde tot deze parochie, aangezien zij op de Rijn bij de Vrouwenbrug woonden, tussen de Bornsteeg (Kabeljauwsteeg) en de Vrouwensteeg (de huidige Boommarkt).¹⁶ Ook in de Pieterskerk had Ysbrant voor zijn zieleheil een jaarlijkse memoriemis gesticht¹⁷, terwijl hij daar ook begraven werd.¹⁸ Al bij zijn leven had Ysbrant in 1498 aan de Deputaten en Memoriemeesters van de St Pieterskerk 1 morgen land in Voorhout geschonken.” In 1515 droeg zijn weduwe aan deze zelfde Deputaten bovendien nog 6½ morgen land in Oudshoom over.²⁰ Wat is dus waarschijnlijker dan dat naast deze schenkingen ook de kelk die ter herinnering aan Ysbrant gemaakt werd, bestemd was voor hun parochiekerk! Absolute zekerheid is hierover echter niet te verkrijgen aangezien er geen vergelijkbare bronnen zoals het Memorieboek van Mariënpoel of het Fundatieboek van de St Pancraskerk voor de St Pieterskerk bewaard zijn gebleven.²¹

Na welke omzwervingen de Leidse kelk tenslotte in de Betuwe terecht is gekomen is onbekend. Waarschijnlijk lijkt dat hij tijdens de troebelen voor en tijdens het beleg door een van de vluchtende pastoors of katholiek gebleven gelovigen is verborgen en later in veiligheid is gebracht, waardoor hij op een nog onbepaald tijdstip het bezit kon worden van de Sint Viktors parochie in Wamel. Dat juist katholiek kerkzilver in die dagen groot gevaar liep te worden opgesmolten is bekend. Zo verdwenen bijvoorbeeld voor het

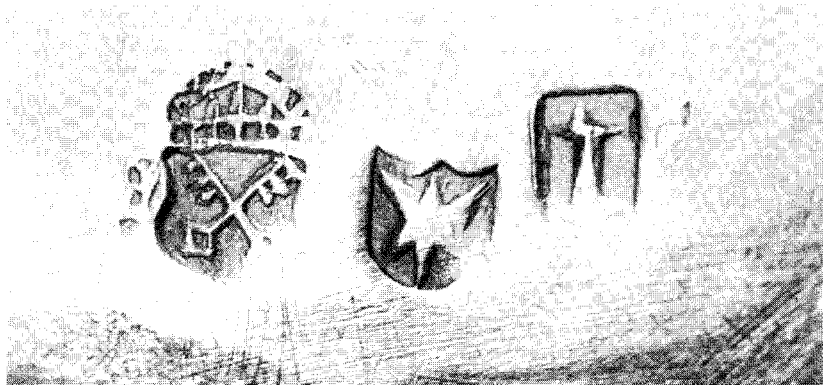
afb. 5. Handtekening van Marijtge Symonsdochter.

maken van de Leidse noodmunten in 1574 onder meer een vergulde kelk, twee zilveren ampullen en een vergulde pateen in de smeltkroes.“”

Dat de kelk niet alleen door een Leids echtpaar aan een Leidse kerk werd geschonken maar ook door een Leidse goudsmid gemaakt was, bewijzen de drie duidelijk aan de binnenkant van de voet afgeslagen merken: de gekroonde Leidse sleutels, een meesterteken in de vorm van een ster en een jaarletter (afb. 6). De verordening van hertog Filips de Schone van Bourgondië dat voortaan in al zijn landen • dus ook in Leiden • alle gouden en zilveren voorwerpen met de drie genoemde tekens (stadswapen, jaarletter en meesterteken) gemerkt dienden te worden, dateert pas van 2 februari 1503 (1502 in paasstijl). De Leidse kelk is dus een van de vroegste stukken die, volgens de nieuwe ordonnantie gemerkt, in Nederland bewaard zijn gebleven. Wel weten we door enkele nog bekende voorwerpen uit o.a. Den Haag en Dordrecht, dat ook al vóór 1503 in sommige steden in Holland het gebruik in zwang was om aan het stadswapen tevens een jaarletter toe te voegen.²³ Was dit ook in Leiden het geval? De jaarletter op de Leidse kelk is jammer genoeg niet helemaal goed afgeslagen, zodat de letter niet met zekerheid te interpreteren valt. Men kan onder meer denken aan een f, i, l of t.²⁴ Terugrekenend van de ons bekende alfabetten aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw, zou bij een regelmatig verlopende reeks • en ik ken geen reden waarom de reeks niet regelmatig zou zijn • de letter l juist in 1,510 vallen. Wanneer we op basis hiervan de op de kelk gebruikte jaarletter vragenderwijs met de l identificeren, zou dit tevens betekenen dat ook in Leiden het gebruik van jaarletters al van vóór 1503 dateerde en men

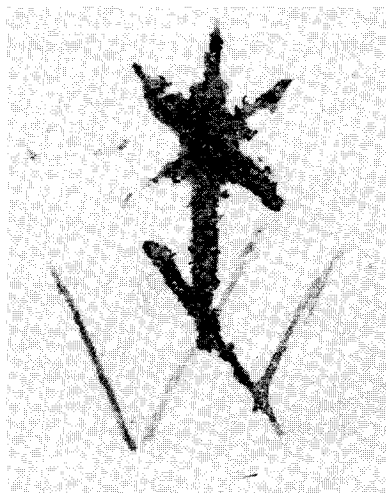
afb. 6. Zilvermerken aan de binnenkant van de voet van de kelk, van links naar rechts stadsmerk, meesterteken en jaarletter. Foto C. W. Fock.

bij de afkondiging van de nieuwe ordonnantie gewoon in het reeds bestaande alfabetsysteem is doorgegaan. Wel moet dit gezien de ongelukkige afslag van het stempel op de kelk slechts een hypothese blijven.

Een laatste vraag werpt het meesterteken op, de zespuntige ster. Welke goudsmid gaat achter dit meesterteken schuil? Gildegegevens uit die tijd zijn niet bewaard gebleven. Maar uit andere bronnen - gerechtelijke, weeskamer- en andere archieven - weten we dat tussen ca 1500 en ca 1520 een twintigtal goudsmiden in Leiden werkzaam was.²⁵

Van de meeste van hen zijn echter slechts voornaam en patroniem bekend, zodat eventuele familiewapens, die als meesterteken gebruikt zouden kunnen zijn, niet zijn te achterhalen. Slechts een vijftal, Adriaen Bout, Geryt Hugensz Hoechstraets, Comelis Gerytsz die Griemer, Aemt Pietersz Groen en Andries Jansz de Bruyn, kennen we ook bij hun familienaam. Voorzover echter wapens van hen bekend zijn blijken deze met een ster niets te maken te hebben. Wel kan men er zeker van zijn, ook gezien de hoge kwaliteit van het werk, dat we met een goudsmid te maken hebben die tot de vooraanstaande leden van zijn ambacht gerekend mocht worden. Ook in later tijden komt het er altijd op neer dat de belangrijkste bestellingen maar door een paar mensen uitgevoerd werden, zodat ook de officiële opdrachten van de stedelijke en kerkelijke instanties telkens bij deze zelfde kleine groep van uitverkorenen terecht kwamen. Met name de goed bewaard gebleven Leidse stadsrekeningen kunnen ons dus een inzicht geven welke goudsmiden toen het belangrijkste waren. In de periode rond 1510 blijken vijf Leidse goudsmiden alle stadsopdrachten gekregen te hebben: Willem Jansz die tussen 1486 en 1502 een zilveren schild, een zilveren prijs voor de kamer der retorique en stempeltangen voor de lakennering leverde, Dammas Lowerisz die tussen 1493 en 1504 steeds stempeltangen en zegels sneed, Willem Dircxz die dit vanaf 1503 vrijwel jaarlijks deed, Geryt Hugensz Hoechstraets die o.a. in 1508 twee bodebussen leverde en Claes Jansz die in 1514 een zilveren britse (borst-of armplaat) voor Adriaen die tromper (stadstropetter) leverde omdat deze de oude britse verloren had. In de bijlagen van de stadsrekeningen zijn soms ook de echte rekeningen van deze vijf goudsmiden nog aanwezig, door henzelf ondertekend. Op één van deze rekeningen, gedateerd 14 november 1508, erkent Willem Dircxz goutsmit de somme van vier schellinc groet vlaems ontvangen te hebben omdat hij een nijptang voor de printers gestoken had met het wapen van Leiden. De rekening werd door de vier printers ondertekend. Willem zelf zette er uitsluitend, zoals in de tekst staat, "min mercke" onder (afb. 7).²⁶ En dit merk nu bestaat uit een hoofdletter W waarboven op een steel een zespuntige ster! Deze zgn. huismerken, die in die tijd toen de meeste mensen nog niet konden schrijven de funktie hadden van onze

afb. 7. Merkteken van Willem Dircxsz.

handtekening, speelden toen een grote rol en het huismerk van Willem Dircxz toont dan ook dat de ster zijn persoonlijke teken was. De identificatie van het meesterteken op de kelk met dat van Willem Dircxz ligt dan ook wel zéér voor de hand.

Deze Willem Dircxz, die dus nu de maker van de kelk blijkt, vervaardigde voor de stad tussen 1503 en 1526 vooral staalijzers voor de staalmeesters, zegels voor de lakens, leggers en duimen voor de waardijns en nijptangen voor de printers voorzien van het Leidse wapen, werk waaraan de stad met zijn belangrijke lakennering toen het meest behoefte had, maar dat wij nu eerder aan een stempelsnijder dan aan een goudsmid zouden toe-kennen. Dat hij echter ook echt als goudsmid werkzaam was bewijst wel dat hij voor de stad nog op 4 december 1529 de bodems van de zilveren stads-koppen repareerde omdat deze lek waren.²⁷ Van specialisatie, die later tus-sen goudsmeden, zilversmeden en stempelsnijders zou gaan optreden, was toen nog geen sprake. Door de geringe afzetmogelijkheden daartoe genoodzaakt, moest een goudsmid wel op alle terreinen van zijn vak werk-zaam zijn en het feit dat Willem Dircxz 25 jaar lang kontinu stadsopdrach-ten mocht uitvoeren, bestempelt hem dan ook als zodanig reeds tot één van de meest vooraanstaande beoefenaars binnen dit ambacht in Leiden. Nu de kelk als werk aan hem kan worden toegeschreven kan men konstateren, dat de stad niet ten onrechte juist aan deze Willem Dircxz zo lang de voorkeur gaf. De kelk is zeer zorgvuldig en fraai uitgevoerd, terwijl ook het graveer-werk op de voet - met name de zeer afwisselend gekomponeerde banderoles

met het opschrift (afb. 8)• een fantasierijke en vlotte graveertrant laten zien die door Willems ervaring met het veelvuldig snijden van wapens en zegels verklaard kan worden.

Verdere gegevens over het leven van deze goudsmid zijn schaars. Zo werd hij in 1528 met acht andere goudsmiden, alle poorters van Leiden, door de schout aangeklaagd “dat sy met ongerechte wage bevonden zyn in haren huysse te hebben contrarie die koere vander voirs. stede”. Hoe het vonnis omtrent deze goudsmidsweegschalen uitviel staat echter met aangetekend.²⁸

Bij de eerste vermelding van Willem Dircxz in 1498 woonde de goudsmid in het bon ‘Over ‘t Hoff; in 1502 blijkt hij verhuisd te zijn naar het Gasthuisbon en wel naar een huis in de Maarsmansteeg²⁹ (waar altijd veel goudsmiden hebben gewoond) naast de schilder Symon Jansz, die jaren eerder betrokken was geweest bij het schilderen van de Graven van Holland voor het Leidse stadhuis. Vermoedelijk betreft het hier hetzelfde huis waarop het Gasthuis een rente bezat, die door Willem Dircxz nog tot 1539 betaald werd. In 1543 blijkt dit huis in het bezit te zijn gekomen van de goudsmid Jan Claesz van Noorde, alias Noordevaer.³⁰ Het lijkt niet onaanneemelijk dat Willem Dircxz in die tussenliggende jaren overleed. Maar ondanks deze schaarse gegevens is Willem Dircxz die goudsmid, als maker van de vergulde kelk voor Ysbrant die houtcoper en diens vrouw Marijtge Simonsdr, de eerste Leidse goudsmid die uit de anonimiteit naar voren treedt.

*afb. 8. Detail van de voet van de kelk.
Foto C. W. Fock.*

AANTEKENINGEN

Alle archiefstukken bevinden zich in het Gemeentearchief te Leiden. SA = secretariearchief; RA = rechtelijk archief.

1. Catalogus *Brabants zilver*, 's Hertogenbosch 196.5, nr. 12; catalogus *Groninger zilver*, Groningen 1976, nr.12; catalogus *Delfts zilver*, Delft (1956/7), nr.12.
2. Stadsrekening 1498 (SA I nr.578 f.64v^o).
3. Bijv. in 1499 en in 1503 (SA 1 nr.579 f.137; nr.582 f.68v^o).
4. Merk en handtekening uit de bijlage stadsrekening 1503 (SA 1 nr.648).
5. Archiven van de kerken nrs.128, 129. Bij de administrering van een losrente die zij op de stad bezat blijkt deze rente in 1507 in het bezit te zijn van een zekere Jacob Symonsz, in 1508 op haar te zijn overgegaan, terwijl zij in 1509 wordt genoemd 'Marijtge Jacobs Symonsz natuerlicke dockter'. Een Jacob Symonsz van Loo was van 1481 tot 1504 lid van de vroedschap (Stadsrekeningen 1507-1509, SA 1 nr.586 f.97v^o; nr.587 f.122v^o; nr.589 f.124).
6. Zoenboek (RA nr.2³ f.172v^o d.d.10-2-1477).
7. Idem f.146v^o d.d.9-10-1471; zijn beroep hier echter niet vermeld.
8. SA 1 nr.988 f.12v^o, 15. Hierbij werd o.a. ingelost een rente van Ysbrant op de stad uit 1499, terwijl aan zijn erfgenamen de rest van twee leningen werd uitgekeerd die hij in 1482 en 1483 al aan de stad had gegeven (Id. f.44, 113v^o).
10. Archiven van de kerken nr.18.
11. Bijlagen stadsrekening 1510 (SA 1 x.653). Deze losrente staat nog tot 1552 op haar naam; dan ontbreken een paar jaar, terwijl in 1556 de rente is overgegaan op een Jacop Symonsz. Waarschijnlijk is zij in de tussenliggende jaren overleden (Stadsrekeningen passim). De scheiding tussen de erfgenamen van Ysbrant Claesz houtcoper en zijn weduwe Marijtge Symonsdr vond plaats op 27-3-1511 (RA nr.73c nr.75; de akte zelf niet over).
12. Zie mijn inleiding in de catalogus *Leids zilver*, Leiden 1977, p.20.
13. Zo schonken Willem Willemsz Maeman en zijn vrouw Duve, dochter van Dirck Albertsz in 1511 een verguld koperen kelk, waarvan de cuppa en de pateen van zilver waren, aan de St Pancraskerk (Fundatieboek van de St Pancraskerk, Archiven van de kerken nr.493 f.18v^o).
14. Archiven van de kloosters nr.91 f.77v^o.
15. Memorieboek klooster Mariënpool (Archiven van de kloosters nr.899).
16. Hij woont daar al in 1473 want op 30-8 verkoopt hij een huis naast hem op de Rijn aan Simon van der Specke priester (Archiven van de kerken nr.420 f.3). Dit blijkt ook uit de aanslag voor de stadsschuld uit 1498 en volgende jaren, waarin hij op die plaats vermeld wordt (SA 1 nr.578 f.64v^o) en uit de toekenning van een tegemoetkoming die hij van stadswegen in 1503 ontvangt voor het aanbrengen van een stuk nieuw leidak (SA 1 nr.648, bijlagen bij 1503).
17. Archiven van de kerken nr. 18, lopend van 1503-1526 (vermeld door deze hele periode).
18. In het oudste grafboek van de Pieterskerk uit 1581 (f.94) wordt een graf genoemd dat oorspronkelijk van hem was.
19. Archiven van de kerken nr.1 3.5.
20. Idem nrs.128, 129.
21. Slechts een incidentele schenking aan de Pieterskerk is uit die jaren bekend, zoals in het testament van meester Ewout Wel uit 2-1-1526, die de helft van 6 zilveren koppen, 4 kleine koppen en 2 zilveren zoutvaten aan de Pieterskerk vermaakte (Archief Ned.Herv.Gemeente nr.2081).
22. Zie de rekening van de goudsmiden Dominicus Gherytzt Doe en Claes Ghysbrechtsz Coopal (SA I nr.1359).
23. Zie bijv. het in de grond begraven kerkzilver van de Grote Kerk te Den Haag dat in 1729 werd opgegraven en nu in het bezit is van de Parkstraatkerk (catalogus *Kunstbezit Parkstraatkerk*, Den Haag 1978, nrs.19 e.v.) en de schuttersketen van het Dordrechtse St Sebastiaansgilde (catalogus *Dordrechts goud en zilver*, Dordrecht 1975, nr.1).
24. Vergelijk bijv. te Leiden gedrukte geschriften uit omstreeks 1500, zoals van Jan Seversz (Gemeentearchief Bibliotheek nrs.71851/2, 72046).
25. Al deze goudsmiden zullen verder behandeld worden in een boek gewijd aan alle Leidse

goudsmeden en hun merken, dat ik binnenkort hoop af te ronden.

26. Bijlage stadsrekening 1508 (SA 1 nr.651). Van enkele andere goudsmeden zoals van de genoemde Willem Jansz, zijn ook de huismerken teruggevonden; deze zien er echter heel anders uit.

27. Stadsrekening 1,529 (SA 1 nr.610 f.62).

28. Kenningboek (RA nr.41 f.425^v^o).

29. Hoofdelijke omslag (stadsrekeningen SA 1 nr.578 f.58 en nr.581 f.43); de belending genoemd in RA nr.5 1³ f. 189.

30. Maanboeken Gasthuis (Gasthuisarchieven nr.303 over de jaren 1508.1539; de jaren 1540. 1542 hiervan ontbreken).

JOSEPHUS SCALIGER IN LEIDEN

door

H.J. de Jonge

Het was geen grootspraak, toen Joseph Scaliger zich omstreeks 1605 tegenover studenten liet ontvallen: “Ik geloof niet dat er in Holland iemand harder werkt dan ik.”¹ Ruim zestig jaar oud, werkte hij met ontembare energie en geïntensiveerde geestkracht aan zijn *Thesaurus temporum*, het “Schathuis der tijden”, prozaïscher maar nauwkeuriger: “Verzameling van het voornaamste materiaal der tijdrekenkunde”. Hierin gaf hij o.a. een ingenieuze en gewaagde reconstructie van de verloren gegane Kroniek van de kerkvader Eusebius; een reeks antieke chronologieën en kronieken voegde hij er aan toe. In 1606 kwam het boek van de pers. Het presenteerde de tijdrekening van de wereldgeschiedenis breder, nauwkeuriger, kritischer en **klaarder** dan ooit tevoren was geschied.” En al zijn het vooral Scaligers souvereine geleerdheid en scherpzinnigheid die de lezer van de *Thesaurus* in verlegenheid brengen, alleen al de omvang van het werk, 1426 pagina’s in folio in ruim drie jaar geschreven op grond van geavanceerd en minutieus wetenschappelijk werk, is voldoende om de lezer te verbijsteren en voetstoots te doen geloven wat Scaliger over zijn nachtrust zie: “Ik slaap maar drie uur; ik ga om tien uur naar bed, ik word wakker om half twee en kan dan niet meer slapen.”³

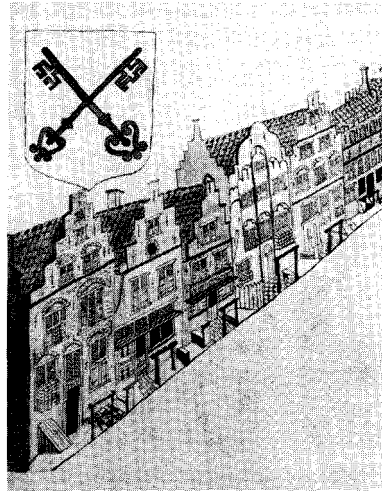
De *Thesaurus* is slechts één van de in Leiden tot stand gekomen werken die Scaligers faam, reeds gevestigd vóór zijn komst uit Frankrijk in 1593, hebben verbreid en bestendigd. In Leiden verzorgde hij eveneens een aanzienlijk aantal nieuwe of herziene veelal van commentaar voorziene tekstuitgaven van klassieke auteurs, bewerkte hij een sterk vermeerderde heruitgave van zijn *De emendatione temporum*, een verzameling en reconstructie van oude kalenderstelsels waaruit hij vaste punten voor de historische chronologie afleidde, en vervaardigde hij de indices op de omvangrijke collectie Romeinse en Griekse inscripties die J. Gruter in 1602/3 te Heidelberg uitgaf.⁴ Voorts publiceerde hij Griekse vertalingen van Latijnse poëzie en verscheidene polemische geschriften waarin hij zich verdedigde tegen aanvallen op zijn wetenschappelijk werk en op zijn aanspraken op een vorstelijke afstamming.” Hij voerde een drukke correspondentie en copieerde Oosterse handschriften. Hij adviseerde de curatoren in onderwijszaken (hij ontried b.v. ernstig de toelating van onderwijs in de geest van

de Franse filosoof P. Ramus⁶⁾ en bij benoemingen, als die van de hoogleraar natuur- en geneeskunde A.E. Vorstius, de letterkundigen Badius en Heinsius en de theoloog Trelcatius jr. Hij gaf veel tijd aan de studiebegeleiding van een selecte kring veelbelovende of speciaal aan zijn zorgen toevertrouwde studenten.⁷ Hij achtte het niet beneden zich, een eenvoudige Latijnse teksteditie van Caesar (1606) te verzorgen voor gebruik in Latijnse scholen en door studenten; zo toonde hij metterdaad dat de vorming van jongeren hem ter harte ging. Ook liet hij zich talrijke bezoeken van studenten uit binnen- en buitenland welgevallen die deze vorst der wetenschappen, al was het maar eens, ontmoet wilden hebben. Inderdaad was Scaliger een erkend autoriteit op het gebied van chronologie, astronomie, archaïsch Latijn, Romeinse en Griekse poëzie, metriek en epigrafiek. Hij was een pionier op zulke terreinen als Gotisch, Samaritaans, Ethiopisch, papyrologie en vergelijkende taalwetenschap. Hij kende, behalve het Frans en Latijn dat hij sprak, Grieks, Arabisch, Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Perzisch, Turks, Duits en Italiaans. In Leiden leerde hij ook Nederlands, maar erkende dat het spreken hiervan hem niet goed afging.⁸

Geen wonder dat de veelzijdige en fascinerende geleerde die Scaliger was steeds weer onderzoekers heeft gedreven om zich in zijn oeuvre en leven te verdiepen. En niet alleen in Leiden, ook buiten Nederland¹⁰, en tot in Amerika toe¹¹, heeft men getracht het historische beeld van Scaliger vaster vorm te geven door de plaatsen aan te wijzen waar hij te Leiden zou hebben geleefd en gewerkt. Hierbij zijn helaas vergissingen gemaakt die keer op keer ongeverifieerd zijn overgenomen en doorgegeven. Met name Molhuysens misvatting, dat Scaliger op het Rapenburg tegenover de academie zou hebben gewoond is wijd verbreid.¹² Maar ook de opvatting van Du Rieu volgens welke Scaliger in 1607 zou zijn verhuisd naar het huis “de druiventros” aan de zuidzijde van de Breestraat, het tweede of derde pand vanaf de Diefsteeg oostwaarts, kan niet juist zijn.” Met alle verkeerde voorstellingen is in 1973 bekwaam afgerekend door H.J. Witkam in zijn uitnemend gedocumenteerd artikel “Schaliger” in het vijfde deel van zijn *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit*¹⁴, waarvan de eerste paragraaf (no. 1417) uitvoerig over Scaligers woningen in Leiden handelt. Van dit artikel van Witkam zal ik in het volgende veelvuldig gebruik maken. Ik meen er ook nog enkele dingen in te kunnen preciseren.

Slechts kort hoeft hier te worden stilgestaan bij het allereerste onderdak dat Scaliger hier ter stede gehad heeft. Op 26 augustus 1593, 's avonds kort na zes uur, is hij met in zijn gevolg een aantal Franse studenten” en dienaan te Leiden gearriveerd. Hij werd die zelfde avond vereerd met een souper op kosten van de stad, dat plaats had in de herberg “de Clock.”¹⁶ Dit

afb. 7. Detail van de buurtkaart *Steynenburg*: de noordzijde van de Breestraat vanaf de Mandemakerssteeg, gezien in zuidoostelijke richting (naar het Stadhuis). Het eerste huis links is dat van J. Marcusz. van Ypre, waar Scaliger waarschijnlijk de eerste dagen van zijn Leidse tijd logeerde. Copie van een tekening uit het midden van de 16de eeuw. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

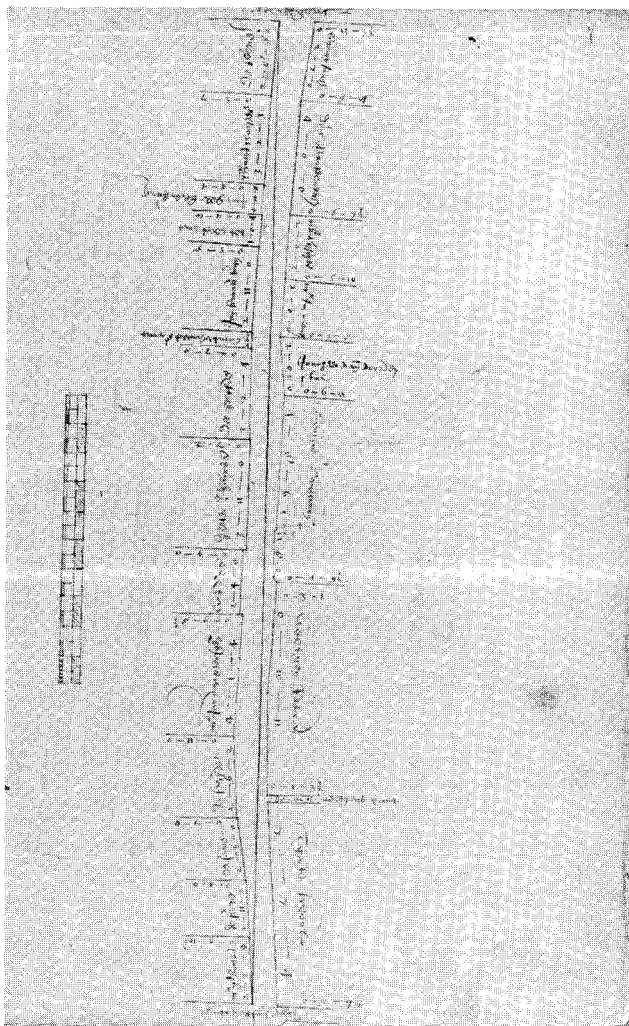
établissement lag aan de Breestraat, waar precies is mij niet bekend, maar vermoedelijk niet ver van het klokhuis met de brandklok, dat op de hoek aan de zuidzijde van de Maarsmansteeg stond.’⁷ Aan het feestmaal namen behalve Scaliger natuurlijk deel de stadssecretaris Van Hout, curator Dousa, en de vier burgemeesters of enige van hen; volgens Bronchorst ook de rector Joh. Heurnius en de hoogleraren Junius en Beyma.¹⁸ Vermoedelijk is ook raad en pensionaris Hogerbeets en de koopman Joostens, die Scaliger vanuit Frankrijk naar Leiden begeleid had, aanwezig geweest, misschien ook professor Tuning, die Scaliger in Frankrijk had bezocht om hem voor Leiden te winnen. De maaltijd kostte 112 gulden en 8 penningen, waarvan meer dan de helft voor de wijn, in totaal 100,8 liter.

Na de maaltijd werd Scaliger met zijn gevolg gelogeerd “ten huysse van Jan Marcusz. van Ypre, waert in de Vechtende Leeu”¹⁹, die trouwens ook de waard was van “de Clock”. Het huis van Jan Marcusz. van Ypre stond aan de Breestraat, hoek Craensteeg, nu Mandemakerssteeg, oostzijde.” Het staat afgebeeld op de bekende kaart van de gebuurte Steynenburg waarvan een detail wordt weergegeven op afbeelding 1; op deze tekening is het meest linkse huis dat van Jan Marcusz. Als “de vechtende Leeuw” en Jan Marcuszons huis hetzelfde zijn, was het op de hoek van Breestraat en Craensteeg dat Scaliger de eerste vijf nachten en vier dagen van zijn zeventienjarig verblijf te Leiden logies en kost genoot, en wel op rekening van de universiteit.”

Op de dag na het onthaal in “de Clock”, had op het raadhuis een vergadering plaats van curator Dousa, twee burgemeesters en de pensionaris van de stad, die met Scaliger overleg pleegden over de woning die hij zou gaan betrekken.²² Hem werden verscheidene behuizingen voorgesteld. Nadat hij die zelf in ogenschouw was gaan nemen, leek hem het geschiktst en het aangenaamst het huis van jonkheer Franchois van Lanscroon, dat **Bartel Brandt**, generaal of overste van de schutterij, toenmaals in huur had. Met instemming en advies van rector Heurnius werd besloten met Brandt te onderhandelen en Scaliger bij hem zijn intrek te doen nemen. Nadat Brandt ter vergadering was ontboden, werd met hem overeengekomen, dat hij Scaliger met twee jonge edellieden en twee dienaren zou huisvesten, hen goed van spijs en drank zou voorzien, en voor vuur, licht en bewassing zou zorgen, tegen betaling van 1350 gulden per jaar of bij korter verblijf een tijdsevenredig deel daarvan. Deze prijs komt neer op 15 stuivers per persoon per dag: niet opmerkelijk veel in aanmerking genomen, dat in 1594 de kosten van verblijf in de gevangenis 12 stuivers per persoon per dag waren.²³ Wanneer Scaliger gasten zou ontvangen, zou Brandt 9 stuivers per maaltijd per persoon krijgen, knechten navenant. Maaltijden die Scaliger door afwezigheid niet zou gebruiken zouden niet in mindering worden gebracht. De overeenkomst zou ingaan op 31 augustus 1593 en duren tot 1 mei 1594.

Op 31 augustus betrof Scaliger dus het huis van jonkheer Van Lanscroon, dat verhuurd was aan Brandt. Welk huis dit was, is op grond van verscheidene archivalische gegevens vastgesteld door **Witkam**: het was het langs de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het grote huis aan de Pieterskerkgracht, nu nr. 9, met boven de ingang “Pax huic domui”. De geschiedenis van dit voorname huis is in het Leids Jaarboekje van 1957 beschreven door **Pelinck**²⁴, die niet verzuimde te vermelden, dat het achterhuis in 1590 door Van Lanscroon werd gekocht en dat dit volgens de kaart van Lieferinck (1578) reeds “een zeer aanzienlijk huis” was, voordat het in 1619 ingrijpend werd verbouwd.

De gegevens die **Witkam** aanvoert ter bepaling van het huis waarin Scaliger vanaf 31 augustus 1593 woonde behoeven hier niet te worden getoetst. De juistheid van Witkams conclusie wordt namelijk volkomen bevestigd door een aanwijzing die hem destijds niet bekend was. Het complex dat gevormd wordt door wat nu Pieterskerkgracht 9 is, grensde aan de zuidzijde aan de woning van de rector der Latijnse school Stochius. Bij de weduwe van de in september 1593 overleden Stochius nam in oktober 1593 de honorair hoogleraar Carolus Clusius, de grote plantkundige, zijn intrek. Scaliger en Clusius werden dus burens, zo nam reeds **Witkam** aan. Er is echter een brief van 2 maart 1594 van Clusius aan Lipsius, Scaligers voorga-

afb. 2. Kaart van de Schoolsteeg tussen “Volresgraft” (Langebrug) en “Lochorststeeg”, 1597. Aan de oostelijke (= rechter) zijde in het midden van de steeg het huis van Ioncheer Lanscroon, waarin Scaliger op 31 augustus 1593 zijn intrek nam. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst (Rechterlijk Archief 48, Buurtkwestieboek A, fol. 2).

ger te Leiden, waarin Clusius inderdaad zonder meer zegt, twee dagen geleden de langzaam van een zware koorts herstellende Scaliger te hebben bezocht, “hij is namelijk mijn **buurman**”.²⁵

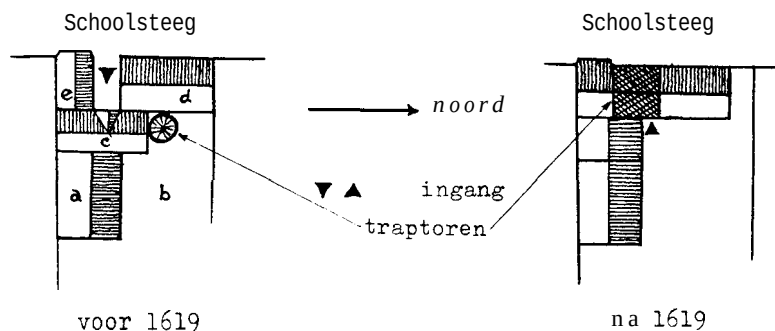
Van de ligging van het door Scaliger betrokken pand aan de Schoolsteeg krijgt men een goede indruk uit de kaart van deze steeg uit 1597 die voorkomt in Buurkwestieboek A (zie afb. 2).²⁶ Hierop staan aan de oostzijde van de steeg van noord naar zuid, d.w.z. van de “Volresgraft”, nu Langebrug, naar de “Lochorststeech” negen percelen als volgt aangegeven:

- (1) Simon Jansz.
- (2) Dirc Bartelmeesz.
- (3) IJsbrand Visscher
- (4) Mr Jan Ariensz.
- (5) Joncheer van(der) Voorden stal
- (6) Ioncheer Lancroon
- (7) Aeltgen Rectoors
- (8) Aeltgens poort
- (9) t grote school

In het halverwege de steeg gelegen pand op naam van Lancroon vond Scaliger cum suis in 1593 onderdak, althans in het noordelijk deel ter breedte van 4 roe, 8 voet, 6 duim (17.75 m), waarschijnlijk bovendien in het (ook heden ten dage nog) wat vooruitspringende zuidelijke gedeelte breed 1 roe, 8 voet (6.25 m). De volle breedte van het huis langs de steeg was 24 m; met Aeltgens woning, die 26 m breed was, en de Latijnse School, die zich over bijna 28.75 m langs de steeg uitstrekte, behoorde Lancroons huis tot de grootste panden van de steeg.

Afbeeldingen of plattegronden van het huis van Scaliger aan de Schoolsteeg zijn er niet. Ter voorbereiding echter van een restauratie van het complex “Pax huic domui” aan de Pieterskerkgracht heeft de heer J.F. Dröge, bouwkundige te Waddinxveen, mede studie gemaakt van de bouwgeschiedenis van het corresponderende achterhuis. Met behulp van de kaarten van Pieter Bast (1600) en Johan Bleau (1649) en op grond van de gegevens die het tegenwoordige achterhuis te bieden heeft, meent de heer Dröge een tamelijk betrouwbare reconstructie te kunnen geven van de toestand waarin het gebouw aan de Schoolsteeg zich bevond alvorens het drastisch werd verbouwd in 1619/20. Het volgende ontleen ik dankbaar aan mededelingen van de heer Dröge.²⁷ De tussen haakjes vermelde letters a, b, c, enz., verwijzen naar de met overeenkomstige letters aangeduide ruimten getekend op afb. 3.

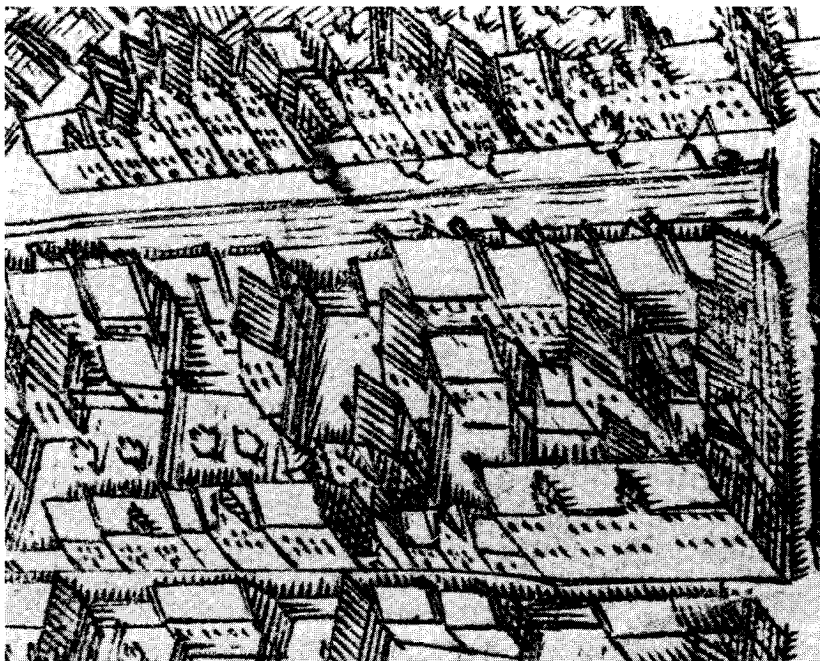
Het voorste deel van het tegenwoordige achterhuis (a), behalve de gevel langs de binnenplaats (b), is in ieder geval van voor 1600. Hetzelfde geldt

afb.3. Reconstructie van het bovenaanzicht van het aan de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het pand Pieterskerkgracht 9. Links de toestand in de tijd dat Scaliger er woonde (1593/1594), rechts die na de verbouwing van 1619/1620. Schets van J. F. Dröge jr.

voor de momenteel nog voor een groot deel aanwezige buitengevel van de vleugel (d) langs en evenwijdig aan de Schoolsteeg. Tussen de laatstgenoemde vleugel (d) en het voorste deel van het achterhuis (a) bevond zich, evenwijdig aan het eerstgenoemde (d), een gebouw (c) van waarschijnlijk drie of vier balkvakken diep, met op de kop hiervan (noordzijde) een traptoren. Bij de verbouwing van het complex, waarmee in 1619 werd begonnen, werden deze vleugel (c) en de traptoren gesloopt en het voorste deel van het achterhuis (a) in de richting van de Schoolsteeg verlengd, waardoor de toestand ontstond die nu nog waarneembaar is. In Scaligers tijd was het achterhuis, behalve vanaf de Pieterskerkgracht via de binnenplaats, ook toegankelijk vanaf de Schoolsteeg via een voorpleintje, dat inspringend in het complex, gelegen was tussen de vleugels (c), (d) en (e) en mogelijk door een muur met een poortje van de straat gescheiden was. Het pleintje is waarneembaar op de kaart van Bast (zie afbeelding 4) en staat ook met kleine haaks op de rooilijn getekende streepjes gemarkeerd op de kaart gereproduceerd in afbeelding 2.

Het huis van Lanscroon had toen hij het in 1590 kocht aan de noordkant belending met jonkheer van Duvenvoorde, wiens naam op de kaart van 1597 (afb. 2) van(der) Voorden luidt, aan de zuidkant met de rector Stochius en aan de oostkant met Weyntje Adriaensdr., die het voorhuis aan de Pieterskerkgracht bezat.²⁸ Gezien deze belendingen zal Scaliger in elk geval de grote vleugel langs de Schoolsteeg (d) en waarschijnlijk ook de andere aan het voorpleintje grenzende vleugels (e) en (c) hebben bewoond. Ook het voorste deel (a) van het achterhuis zal tot Scaligers woning hebben

afb. 4. Het door Scaliger bewoonde huis in de Schoolsteeg. Boven de nog niet gedempte Pieterskerkgracht. De Schoolsteeg is herkenbaar aan het grotegebouw van de Latijnse school op de hoek van de Lokhorststeeg. Het hoge huis midden in de Schoolsteeg, waarboven het spitsje van een traptoren zichtbaar is, werd door Scaliger bewoond. Rechts ervan ligt een inspringend pleintje, naar het schijnt van de straat gescheiden door een muur met een poortje. Ook de vleugels langs de twee andere zijden van het pleintje behoorden tot het door Scaliger bewoonde complex. Detail uit de kaart van Pieter Bast, 1600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

behoort, omdat volgens Bast een open plaatsje het achterhuis van het voorhuis scheidde en omdat volgens de verkoopacte uit 1590 een stenen muur het terrein van Weyntje Adriaensdr. van dat van Lanscroon zou afsluiten. Van de noordelijke vleugel (d), die Scaliger zeker heeft bewoond, staat thans nog een stuk buitenmuur langs de Schoolsteeg. De voormalige vensters in deze muur, nog zichtbaar bij Bast, zijn nu dichtgemaakt, maar onregelmatigheden in het metselwerk verraden waar ze gezeten hebben.

In de woning van Lanscroon werd Scaliger gehuisvest tezamen met twee jonge edellieden en twee dienaren.²⁹ Deze edellieden waren naar alle waarschijnlijkheid Mare-Antoine de Gourgues, zoon van een gefortuneerd man te Bordeaux en Hemi-Louis Chastaigner de la Rochepozay, wiens vader Scaliger jarenlang onderdak en gelegenheid tot studeren had geboden op zijn kasteel te Preuilly. Van deze beide jongelui had Joostens reeds in mei 1593 naar Leiden bericht, dat ze met Scaliger zouden meekomen.³⁰ In juni van dat jaar, vlak voor zijn vertrek naar Holland, zond Scaliger vanuit Preuilly aan Joostens, die hem opwachtte te Tours, de schriftelijke waarschuwing, dat hij de inmiddels eveneens te Tours gearriveerde jongeman De Gourgues in afwachting van Scaligers komst aldaar “goed moest onderhouden en voorkomen dat hij het niet naar zijn zin zou hebben.”³¹ De Gourgues werd op 4 september 1593 als student te Leiden ingeschreven, onder de naam Marcus Antonius Gorgias. Hij vergezelde Scaliger ook, toen die van 23 september tot 1 oktober 1593 een oriëntatiereis door Noord-Holland maakte, op welke reis Scaliger Amsterdam, Purmerend, Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar, Medemblik, Petten en Haarlem aandeed.³² Op de laatste dag van het verblijf te Enkhuizen, 29 september, bracht Scaliger met zijn gevolg een bezoek aan het beroemde kabinet van naturaliën, exotica en rariteiten van de bereisde en geleerde Enkhuizer stadsdokter Bemardus Paludanus (Berent ten Broecke, 1550-1633).³³ Bij deze gelegenheid bracht Scaliger een uitvoerige inscriptie aan in het album amicorum van Paludanus³⁴, met o.a. de volgende versregels:

Caetera nec verum nec fas animalia norunt.
Solut verum et fas novit et odit homo.

(“De overige levende wezens kennen noch waarheid, noch recht. De mens is de enige die waarheid en recht kent, en ze ook haat.”) Het album bevat geen inscriptie van De Gourgues, maar twaalf jaar later vertelde Scaliger over zijn bezoek aan Paludanus’ museum enkele bijzonderheden waaruit blijkt, dat De Gourgues erbij aanwezig was:

“Paludanus in Enkhuizen liet een onbeschadigde mummie” zien, het lichaam van een Egyptenaar die 3000 jaar geleden was begraven. Het is een echte antiquiteit. Iemand overtuigde Gourgues ervan, dat het het lichaam van één van de koningen was. Hij (Gourgues) aanbad de mummie en schreef erover aan zijn vader, als had hij de relieken van het lichaam van een heilige gezien. Toen Paludanus, die semi-katholiek is, dat zag, maakte hij Gourgues erop opmerkzaam, dat men hem verkeerd had ingelicht. Deze Gourgues is nu Samaritaans jezuïet.”³⁶

De ene van de beide edellieden die bij Scaliger in Lanscroons huis introk-

ken zal dus De Gourgues geweest zijn. De andere jongeman voor wie logies bij Scaliger gereserveerd werd moet Hemi-Louis Chastaigner de la Rochepozay zijn geweest. Reeds in maart 1593 had Scaliger aan Dousa bericht, deze leerling te zullen meebrengen.³⁷ Hij was op Henri-Louis uitermate gesteld.³⁸ “Pour rien je n'endueray qu'il soit séparé de moy”³⁹, liet Scaliger over hem weten aan Hans Joostens, die de reis van Scaliger en zijn gevolg uit Frankrijk naar Leiden moest regelen. In 1606 zou Scaliger schrijven, dat hij voor Hem-Louis een waanzinnige genegenheid gehad had, “insanum in modum amavi”.⁴⁰ Joostens moest te Tours niet alleen voor Scaliger, maar ook voor Henri-Louis een paard kopen. Doordat de jongeman onderweg echter tot twee maal toe iek werd⁴¹, arriveerde hij iets later in Leiden dan Scaliger. Hij werd op 31 december als student ingeschreven.⁴² Ongeveer een jaar heeft de jonge De la Rochepozay bij Scaliger te Leiden gewoond, volgens het getuigenis van de laatste zelf: “Monsieur de la Rocheposay . . . qui du commencement que j'ay esté icy, a demeuré un an avec moy.”⁴³ Op 18 juli 1594 schreef de vader van Henri-Louis aan Scaliger, blij te zijn van de laatste te hebben vernomen, dat zijn zoon “continue tousiours bien ses estudes.”⁴⁴ Ook De Gourgues zal omstreeks een jaar in Leiden geweest zijn; blijkens de recensies der studenten was hij in februari 1594 nog hier, doch niet meer in februari 1595, en in mei 1595 is hij in elk geval weer te Bordeaux.⁴⁵ Dat De la Rochepozay en De Gourgues te Leiden in zekere zin als bij elkaar behorend werden beschouwd, blijkt uit de recensierol van februari 1594⁴⁶, waarin zij getweeën geheel bovenaan de lijst gezet zijn.

Aan Scaliger zelf danken we enige informatie over de studie van zijn beide huisgenoten-alumni. Jaren later vertelde hij, dat “Gourgues avoit commencé de recueillir tous les anciens testaments et instruments: je luy eusse bien aydé”, — als de jongeman langer gebleven was en het tot een publicatie gebracht had.⁴⁷ Aan de verzameling en bestudering van de antieke testaments onder de oude Latijnse en Griekse inscripties was De Gourgues zonder twijfel begonnen op instigatie van Scaliger, die van dit onderwerp veel nut verwachtte voor de kennis van de geschiedenis van de oude talen en het Romeinse recht. Hij bleef ook na De Gourgues' vertrek hopen, dat “quelque jeune homme prenoit la peine de les recueillir” (nl. de antieke testaments): het project zou alleszins lonen.⁴⁸

Over de jonge De la Rochepozay weten we dat hij zich te Leiden, naast niet nader bekende literaire studiën, toegede op het schilderen en op het luitspelen. Scaliger vond echter dat hij zich gezien zijn leeftijd en corpulentie ook spoedig moest bekwamen in het paardrijden en in de wapenhandel, en sprak er tegenover de vader zijn bezorgdheid over uit, dat hiertoe te Leiden geen “moyen” bestond.⁴⁹ De vader vond hierin een argument om

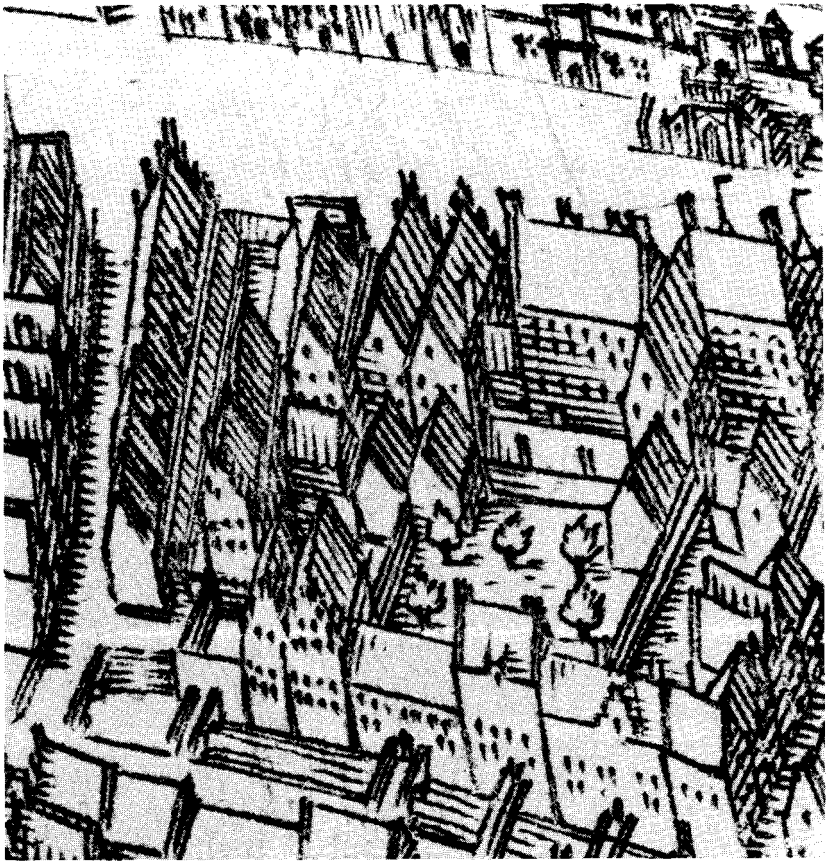
Henri-Louis spoedig naar Duitsland en Italië te laten doorreizen, zoals hij op 18 juli 1594 aan Scaliger **schreef**.⁵⁰

Aan het verblijf van De Gourgues en De la Rochepozay ten huize van Scaliger in de Schoolsteeg herinnert tenslotte een merkwaardige anekdote, die een sfeervol beeld geeft van het leven van de geleerde en zijn pupillen in Lanscroons huis. Het geval speelt zich af in de eerste maanden van 1594; Scaliger vertelde het tien jaar later. De Monsieur Dabin die hij noemt is De la Rochepozay jr., wiens vader Sieur **d'Abin** was. De context is een uiteenzetting over de geschiedenis en verbreiding van het gebruik van turf als brandstof in diverse landen van Europa.

“Turven gebruikt men in deze streken, constateer ik, sinds 300 jaar. Ze zijn zwavelhoudend, en als men sterk zwavelhoudende turven stookt, worden de mensen die zich bij het vuur bevinden bleek...

De turven geven zwaveldamp af. Vanaf het begin dat ik hier (in Leiden) kwam, zag ik dat de anderen bleek wegtrrokken bij het vuur. Ik dacht dat ze flauw vielen, maar men zei me, dat dat kwam van de turven, die bitumen bevatten, en van de zwavel. Gourgues en Monsieur Dabin werden geheel bleek.”“

Hoe lang Scaliger in het complex aan de Schoolsteeg gewoond heeft, is niet met volledige precisie te zeggen. Daar hij echter in januari 1607, wanneer hij op de Breestraat recht tegenover het stadhuis woont, opmerkt daar “een volle tien jaar zonder onderbreking” (*decennium solidum*)⁵² gewoond te hebben, kan als zeker gelden, dat hij op zijn laatst tot in 1597 in de Schoolsteeg heeft gewoond. Misschien mag deze uiterste datum nog vervroegd worden tot in 1595 of zelfs 1594. In september 1595 namelijk was Scaliger, daar hij naar eigen zeggen binnen Leiden nog steeds geen geschikt en passend huis had kunnen kopen, met zijn bedienend personeel in de kost “by seeckere vrouwe binnen de voornoemde stede, daer hy tot noch toe by heeft **gewoont**”.⁵³ Het is niet onmogelijk, dat deze “vrouwe” reeds Marie **vanden Bergh-van Blyterswijk** was, in wier huis aan de Breestraat hij in elk geval in 1597 woonde volgens zijn juist geciteerde uitlating van 1607, en in 1599 volgens het kohier 200ste penning.⁵⁴ Indien voorts Marie **vanden Bergh** inderdaad al in september 1595 zijn hospita was, is het zelfs niet uitgesloten, dat hij reeds in 1594 zijn intrek bij haar had genomen: zijn mededeling van september 1595 dat “hy tot noch toe by (**haer**) heeft **gewoont**” klinkt immers alsof hij al geruime tijd bij haar in pension is en alsof haar huis zijn eerste meer permanente onderdak in Leiden is geweest. Aangezien het contract met Brandt liep tot 1 mei 1594 en verhuizingen veelal op 1 mei plaats hadden, is het denkbaar, dat Scaliger reeds van de Schoolsteeg naar de Breestraat is verhuisd op 1 mei 1594. Volle zekerheid echter over zijn

afb. 5. Het door Scaliger bewoonde huis aan de Breestraat, thans nr. 111-113. In het grote huis tegenover de trap van het Raadhuis, met erachter de tuin met vijf bomen, woonde Scaliger misschien reeds vanaf 7594, zeker vanaf 7597, tot in 1607. Detail uit de kaart van Pieter Bast, 1600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

woning aan de Breestraat is er pas voor de jaren 1.597 en volgende. Dat Scaliger in de jaren 1594 tot 1597 nog elders dan aan de Schoolsteeg en de Breestraat heeft gewoond, is daarom niet geheel uitgesloten, al komt in zijn correspondentie van die jaren geen enkele toespeling op eventuele verhuizingen van hem voor.

Waar Scaliger in 1595 ook gewoond mag hebben, in de Breestraat of

elders, geheel tevreden was hij toen ten aanzien van zijn huisvesting, althans de financiële kant ervan, nog niet. Twee maal⁵⁵ schreef hij Oldenbameveldt om te vragen, of de Staten hem met een geschikt en voor- naam huis konden verschaffen, of het jaargeld voor zo'n huis, aangezien hij er na twee jaar zoeken nog steeds niet in geslaagd was, hetzij iemand te vinden bij wie hij vol pensioen voor zichzelf en zijn personeel kon kopen, hetzij een geschikte woning te huren waarin hij een door hem aan te trekken "pater familias" als hoofd over zijn huishouding kon huisvesten. Tenslotte richtte hij zich met een rekest" tot de Staten van Holland en verzocht hun, zijn toenmalige woning of een andere voor hem te huren of hem een jaar- geld toe te kennen waarmee hij zelf kon huren. De Staten beschikten gun- stig. Op 14 september wezen ze hem 200 gulden 's jaars voor huishuur toe uit de middelen van de universiteit.

Het huis van Marie **vanden** Bergh waarin Scaliger uiterlijk vanaf mei 1597, mogelijk reeds sinds mei 1594 woonde, lag aan de Breestraat, thans nrs. 111-113 (fa.'s **Meeuws** en De Groot), tegenover het raadhuis. Het was bepaald een groot en aanzienlijk huis. Scaliger zelf duidt het aan als "aedes laxae", 'n ruim huis.⁵⁷ Volgens het Stratenboek van Van **Dulmenhorst**⁵⁸ mat het langs de Breestraat 4 roe, 2 voet en 3 duim, dit is 15,77 m, en daar- mee was het verreweg het grootste in de rij huizen van **Pieterskerkkoor-** steeg tot Wolsteeg. Van de grootte ervan geeft ook de kaart van Bast een indruk (zie afb. 5). Hierop ziet men de achterzijde van het gebouw met een tuin, waarin Bast vijf bomen heeft gezet. Zouden dit de eikebomen zijn, waarvan Scaliger als bewoner van de Ereestraat zei dat ze "een woud" vormden? "J'ay trois ou quatre chesnes, qui font une forest."⁵⁹

Een afbeelding van de voorkant van het huis komt voor op de gravures uit 1618 van de befaamde "Arminiaanse schans": de versterkingen waar- mee de remonstrantse vroedschap zich in 1617 en 1618 verschanste op het raadhuis tegen oproerige contra-remonstranten (zie afb. 6). Het huis van Marie **vanden** Bergh had toen althans van buiten nog weinig verandering ondergaan. Het telde behalve een parterre en kelderverdieping twee étages en een zolder over de volle breedte van het huis. Welk deel van het huis door Scaliger en zijn personeel werd bewoond, valt moeilijk te zeggen. In elk geval deelde hij in 1599 het huis met zijn hospita **Vanden** Bergh, weduwe van Steffens van Blyterswijk, haar kinderen, en de bedienden van beide huishoudens.⁶⁰ In 1606, toen Marie **vanden** Bergh buitenslands was, woonde er in haar plaats de weduwe van de Franse schoolmeester **Matijs** Mintens. In dat jaar telde het huis, afgezien van de drie kelders in elk waar- van een huishouden met een eigen vuurplaats was gevestigd, in totaal nog elf andere vuurplaatsen. Hiervan waren er vijf in gebruik bij de weduwe Mintens en zes bij Scaliger met zijn personeel.⁶¹ Tot dit personeel behoor-

den zijn gewaardeerde knecht Jonas Rousse, die vrouw en kinderen had, en het kamermeisje Anna.⁶² Maar er bleef Scaliger in het huis voldoende ruimte om hem in 1607 te doen erkennen, dat hij “hier lange tijd ruim behuist was geweest” (*diu laxè hic fui*).⁶³ Hij had alleen te klagen over burengerucht.

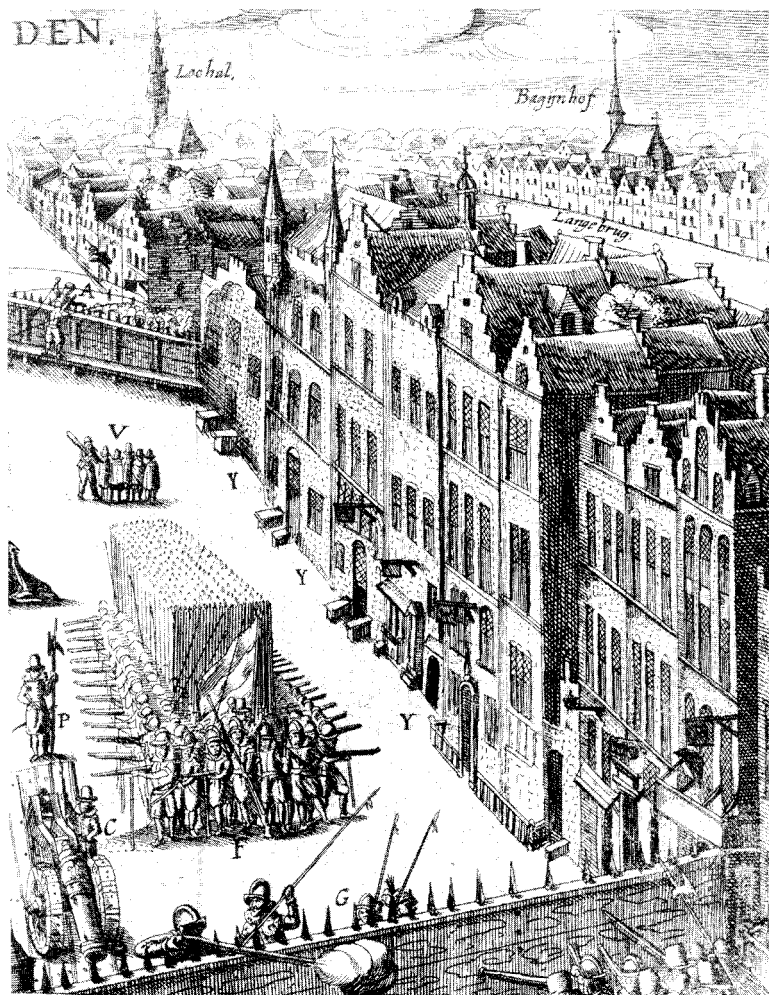
“Men mag hier zijn buurman straffeloos last bezorgen (*turbare*). Mijn burens plegen luid te schreeuwen, en ik kan het ze niet beletten. Op vastendag drinken ze van ’s morgens zeer vroeg af aan.”⁶⁴

Ware ontsteltenis maakte zich van de geleerde meester, toen hem in januari 1607 werd meegedeeld, dat hij het huis van Marie vanden Bergh per 1 mei moest verlaten, daar zij het wilde verkopen. Grote aantallen vreemdelingen uit andere provincies stroomden sinds Leidens ontzet jaar in jaar uit de stad binnen, vooral uit de Zuidelijke Nederlanden. Niet alleen van de nijpende woningnood die er het gevolg van was, maakt Scaliger melding. Hij signaleert ook een volgens hem waanzinnige vormen aannemende zucht tot het kopen van huizen, waarvan huurders het slachtoffer zijn.⁶⁵ De toestand op de woningmarkt maakt van Leiden, vindt hij, “een heksenketel of een jodenkerk.”⁶⁶ Onder deze omstandigheden, die een ernstige bedreiging voor zijn werk vormen, weet hij een zekere antipathie jegens de Vlaamse en Waalse immigranten in het overbevolkte Leiden maar moeilijk te onderdrukken. In een nog ongepubliceerd hekeldicht, waarvan ik hier een bewerking uit het Latijn bied, maakt hij het “buitenlands tuig uit België” (*Belgii faex advena*) het slachtoffer van zijn woede:⁶⁷

Leiden! door vreemden, door Belgisch gespuis
worden je burgers verdreven!
Splitsing bedreigt hier ter stede elk huis:
van één huis maakt men er zeven.
Eens een flink dorp, werd je stad door de groei
die rijkdom vergunde en droeg.
Maar binnenkort ben je ondanks je bloei
één grote stampvolle kroeg!

Het gedicht is interessant omdat het verraadt, dat Scaliger zich in 1607 meer burger van Leiden dan buitenlander voelde.

Scaligers hospita Marie vanden Bergh nam afscheid van hem per brief, aangezien zij in 1607 als gouvernante van de prinsessen van de Palts, de dochters van de keurvorst Frederik IV en Louise Juliana van Oranje, in Heidelberg vertoefde. Haar schrijven van 5 maart 1607 aan Scaliger is overgeleverd.⁶⁸ Het is een opmerkelijk document. Enerzijds getuigt de brief van de hartelijke vriendschap en het respect van mevrouw Vanden

afb. 6. Breestraat van Pieterskerkkoorsteeg tot Wolsteeg (tegenover het Stadhuis) met Scaligers woning. In het huis met de twee dakkapellen aan de straatzijde (het tweede **rechts** van dat met de twee spitse torentjes) heeft Scaliger meer dan tien jaar gewoond, tot in 1607. Het huis was in werkelijkheid veel aanzienlijker dan de afbeelding doet uitkomen. Detail uit de anonieme gravure “d’Arminianze Schans tot Leyden”, 1678. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Bergh voor haar huurder en voormalige huisgenoot (zij noemt zich overigens met zijn huisgenoot, maar zijn “buurvrouw”, *voysine*). Anderzijds toont de schrijfster geen spoor van verlegenheid om de enorme last die ze Scaliger door haar huuropzegging berokkent, laat staan van enig medeleven met de ontriefde zesenzestigjarige geleerde. Hier volgt de eerste helft van de brief vertaald uit het Frans. De lakonieke wijze waarop ze de verkoop van haar huis en de noodzaak van Scaligers vertrek aanroert zonder de gevoelens van de gedupeerde zeer te ontzien, zal de lezer wellicht frapperen.

“Mijnheer,

Het is **zō** lang geleden dat ik van U vernomen heb, dat ik niet meer kan wachten met mij in Uw goedgunstige aandacht aan te bevelen; **deste** meer, daar mij door de verkoop van mijn huis de mogelijkheid ontnomen wordt, U nog langer de bewoning ervan te vergunnen. Bij gevolg is mij door mijn afwezigheid eveneens de mogelijkheid ontnomen, enige plicht of dienst jegens U te vervullen die ik U als Uw zeer nederige dienaar verschuldigd ben. Er rest mij geen enkel ander middel meer om U te tonen, Mijnheer, hoe zeer ik U acht en vereer, dan zonder ophouden genegenheid te blijven koesteren voor Uw diensten, en tot deze goede God alle goede wensen en gebeden te richten voor Uw welzijn, gezondheid en welbevinden, dat ik boven wat ook ter wereld verlang.

En indien ik niet de hoop zou hebben, dat U in Uw vriendelijkheid en goedheid mij niet geheel zult vergeten en de grote genegenheid die U voorheen altijd hebt getoond onverminderd zult bewaren, dan zou ik onophoudelijk betreuren, van Uw hoogstaande en deugdzame tegenwoordigheid gescheiden te zijn, die ik als Uw buurvrouw zo dikwijls genoten heb. Maar de Here God, die alles met zijn goddelijke voorzienigheid regeert, wil dat ik, in strijd met mijn voornemen, nog enige tijd in Duitsland verblijf . . .”

Dat de betrekking tussen Scaliger en Mevrouw **Vanden Bergh** goed was geweest en door zijn onvrijwillige verhuizing niet verbroken werd, blijkt uit het feit, dat hij kort na zijn verhuizing bij het maken van zijn Latijnse testament op 25 juli 1607 een geschilderd of gegraveerd portret van zichzelf aan haar, “quondam hospiti meae” (eertijds mijn hospita)““, legateerde. In zijn Franse testament van 18 november 1608 bevestigde hij dit **legaat**.⁷⁰

Het is niet nodig hier stil te staan bij de verkoop en splitsing van het huis aan de Breestraat die inderdaad plaats hadden.⁷¹ Scaliger verhuisde in 1607, en wel begin mei, “want dat is de gewoonte in deze steden”, merkt hij zelf op.⁷² Eind mei doet hij aan Casaubonus **verslag**⁷³, niet alleen van de verhuizing, maar ook van de moeilijkheden die erop volgden. Zijn nieuwe woning bleek te lekken als een mandje en hij moest van de eigenaar

resoluut de nodige reparaties eisen, wilde hij niet gelaten getuige zijn van de ondergang van zijn bibliotheek. Hij was nog niet geïnstalleerd, of hem beving de angst, dat er in de verwarring boeken kwijt geraakt zouden zijn. Een maand lang gebruikte hij elke minuut die niet met huishoudelijke beslomeringen heenging om van boven tot onder de opgestapelde boeken te doorzoeken, bevreesd dat bepaalde boeken verloren zouden blijken te zijn. Eindelijk kon hij constateren, dat er Gode zij dank niets te betreuren viel dan verloren tijd en energie.

Helaas is het ook mij niet gelukt, het huis waarin Scaliger sinds mei 1607 woonde en de genoemde perikelen beleefde te identificeren. Daar hij in zijn brievengeen latere verhuizing meer vermeldt, moet het het huis zijn waarin hij een jaar en negen maanden later gestorven is, op 21 januari 1609. Volgens het Begraafboek werd hij de 25ste uitgedragen van de “Kerckgraft”. Of hiermee de Pieters- dan wel de Hooglandse Kerkgracht is bedoeld, is onzeker. Witkam heeft het vermoeden uitgesproken, dat Scaliger is teruggekeerd naar het huis van Lancroon, die weliswaar in 1599 reeds was overleden, wiens weduwe Marie van Boshuysen echter nog tot 1611 het langs de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het complex Pieterskerkgracht nu nr. 9 bezat en er althans in 1606 nog in woonde.⁷⁴ Tegen Witkams veronderstelling pleiten echter twee dingen. Ten eerste, dat het huis in dat geval het eigendom zou zijn geweest van een vrouw, terwijl de huiseigenaar van wie Scaliger dadelijk na zijn verhuizing maatregelen tegen lekkage eiste door hem wordt aangeduid als een man: *dominus aedium harum*, “de eigenaar van dit huis”.⁷⁵ Ten tweede, dat volgens Scaliger zijn nieuwe huis aanzienlijk minder ruimte bood dan dat aan de Breestraat en eigenlijk maar een “hutje” (*gurgustiolum*) was.⁷⁶ Het fraaie huis aan de Schoolsteeg echter was allerm minst kleiner dan dat aan de Breestraat. Al mijn pogingen om Scaligers laatste woning te localiseren bleven vruchteloos.⁷⁷ Op welke Kerkgracht en in welk huis hij gestorven is, blijft nog een open vraag.

Daarentegen staat volkomen vast, waar Scaliger zijn laatste rustplaats heeft gevonden: in de Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat, in graf 58 van het noordpand, aan de voet van de zuid(west)elijke zuil van het noordtransept.⁷⁸ Afbeelding 7 toont een 17de-eeuwse plattegrond uit een grafboek van de kerk, waarop de positie van Scaligers graf goed waarneembaar is.⁷⁹ Deze foto vervangt die op p. 95 van het Leids Jaarboekje van 1978, waar door een vergissing in plaats van het noordpand het zuidpand is afgebeeld.⁸⁰ De begrafenis had plaats op zondag 25 januari 1609, ’s middags even na tweeën. De kerkeraad van de Waalse Gemeente, bij welke de Vrouwekerk sinds 1584 in gebruik was, moest besluiten de middagdienst, die om 1 uur begon, vroeger dan normaal te laten eindigen, opdat de ene plechtigheid niet door de andere zou worden verstoord. De kerkeraad-

acten vermelden⁸¹:

“25 Janvier. Pour obeir au commandement du magistrat et condescendre la demande de Messieurs de l’academie trouvant bon de vaquer a l’enterrement de Monsieur de L’Escale, le presche d’apres midi se commencera precisement à 1 heure et se finira a deux heures ou mesmes un peu devant s’il est possible.”

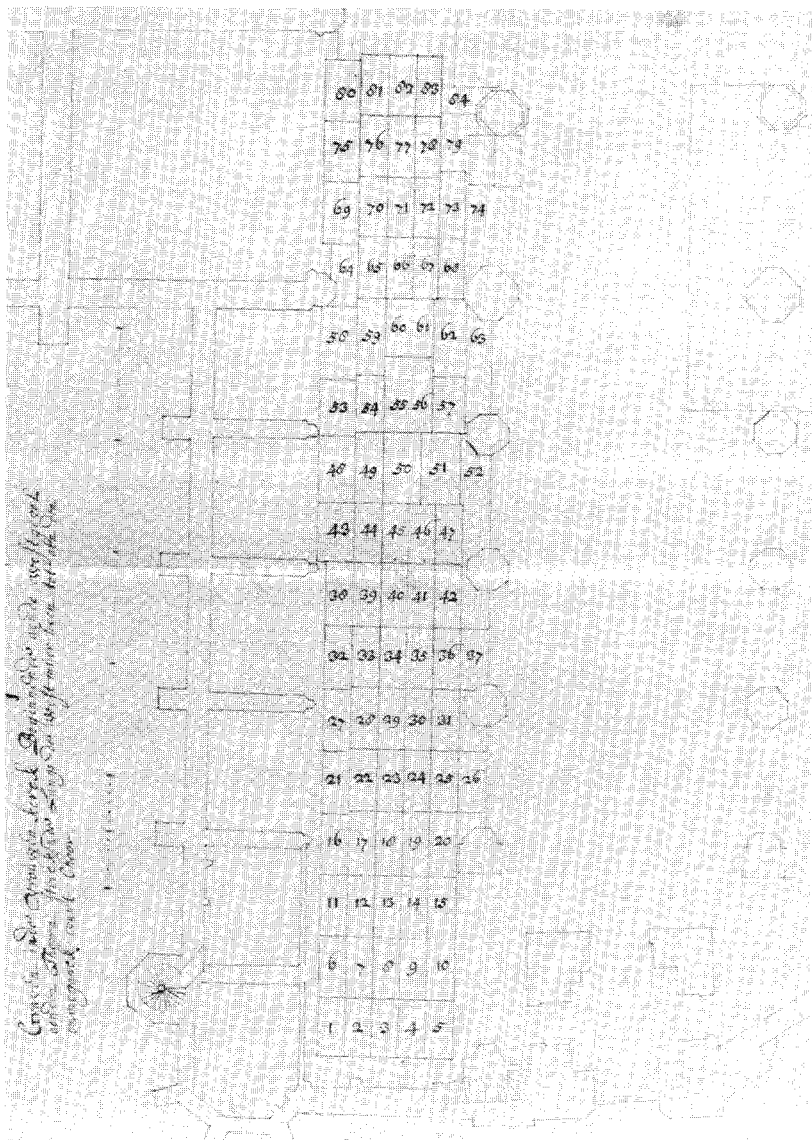
Later in dat jaar werd de plaats van het graf gemarkeerd door een steen met Scaligers wapen, zijn naam en zijn woorden: “Hier verwacht ik de opstanding.”

Volgens Baudius, goede vriend van de overledene, zou Scaliger bij testament hebben bepaald, dat hij in dat deel van de Waalse kerk begraven zou worden waar hij gewoon was te zitten om de preek te beluisteren.⁸² Dit is onjuist. Niet alleen bevat Scaligers testament zo’n bepaling in het geheel niets”; hij heeft zelfs uitdrukkelijk gezegd, dat het hem niets uitmaakte waar hij begraven werd. Sprekend over de schitterende praalgraven van de Della Scala’s in Verona zei hij⁸⁴:

“Ik zelf bekommer me om niets, behalve om de opstanding. Om mijn graf bekommer ik me niet. Waar ik begraven word, doet er niet toe. Wanneer ik sterf, zal mijn lichaam zijn als dat van een ezel.”

Aan de nuchtere afwijzing van een monumentaal grafteken heeft Daniël Heinsius met de zinsnede “hij verbood dat het voor hem werd opgericht” (*sibi fieri vetuit*) terecht herinnerd in de inscriptie die hij ontwierp voor Scaligers epitaaf. Dit eremonument werd in opdracht van de curatoren der universiteit vervaardigd door Hendrick de Keyser en nog in 1609 boven het graf aan de naaste zuil aangebracht; het is uitvoerig besproken door R.E.O. Ekkart in het Leids Jaarboekje van 1978.⁸⁵ En juist de epitaaf van Scaliger, die zo weinig om zulk een grafteken had gegeven, zou weldra tot de bezienswaardigheden van Leiden gaan behoren. In het reisboek van de Hamburger Godfried Hegenitius van 1630 b.v. zijn de epitaaf en de grafsteen van Scaliger de allereerste bijzonderheden waarop de aandacht van de bezoeker van Leiden wordt gevestigd.⁸⁶

In 1834 hield de Leidse hoogleraar P. Hofman Peerlkamp, klassiek filoloog en knap Latijns stilist, ter opening van de cursus een rede over het leven van Scaliger.⁸⁷ In deze goed gedocumenteerde voordracht zegt Peerlkamp, sprekend over het huis waarin Scaliger in 1604 woonde: “Waar het huis van Scaliger stond, en of het heden ten dage nog staat, heb ik tot nu toe tevergeefs nagespeurd. Het nageslacht had er het opschrift op moeten aanbrenge-
gen “Hier woonde Scaliger” (*Hic Scaliger habitavit*).” Wanneer het hier door Peerlkamp aangewezen verzuim eenmaal zal worden goed gemaakt, zal

afb. 7. Plattegrond van het noordpand van de Vrouwekerk in het grafboek van 1766. Graf 58 was dat van Scaliger. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Breestraat 111-113 en de aangewezen plaats voor zijn.⁸⁸ Hier heeft Scaliger minstens tien, misschien zelfs dertien van zijn Leidse jaren gewoond. Hier kwamen zijn grote werken tot stand: de verbeterde uitgaven van zijn *De emendatione temporum* en van zijn *Manilius* en de *Thesaurus temporum*. Hier ook moet men de gesprekken localiseren waarvan de *Secunda Scaligerana* de neerslag vormen. Hier sprong de vierenzestigjarige Scaliger uit zijn van vreugde, ja als een dwaas door zijn kamer, toen hij van Casaubonus, de bibliothecaris van de Franse koning, het bericht had ontvangen dat deze in een handschrift in Parijs een anonieme Griekse kroniek had ontdekt waarin Scaliger terstond de chronologisch uiterst belangrijke Olympiaden-lijst van Julius Africanus (220 n.C.) meende te herkennen.⁸⁹ Op dit huis was van toepassing wat D. Heinsius in zijn lijkrede op Scaliger⁹⁰ zei: "In één enkel huis van deze stad beheerste één man meer talen dan iemand in Europa. Het huis van één man in deze stad was het studievertrek (museum) van heel de wereld: Maronieten en Arabieren, Syriërs en Ethiopiërs, Perzen en Indiërs hadden in deze stad iemand aan wie zij hun gedachten in taal konden overbrengen en ontfouwen."

AANTEKENINGEN

1. *Scaligerana Secunda*, ed. P. des Maizeaux in: *Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pithoeana et Colomnesiana*, II, Amsterdam 1740, p. 553.

2. A.T. Grafton, "Joseph Scaliger and Historical Chronology: the Rise and Fall of a Discipline", *History and Theory* 14 (1975), pp. 156-185. W.E. van Wijk, *Het eerste leerboek der technische tijdrekenkunde*, z.pl. 1954.

3. *Scaligerana Secunda*, vgl. aant. 1, p. 551.

4. A.T. Grafton, "J.J. Scaliger's Indices to J. Gruter's *Inscriptiones Antiquae*", *Lias* 2 (1975), pp. 109-113.

5. Voor de ongefundeerdheid van Scaligers aanspraak op afstamming van het Veronese vorstenhuis Della Scala, zie Miriam Billanovich, "Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero", *Italia medioevale e umanistica* 11 (1968), pp. 187-256.

6. J.C.H. Lebram, "Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619", *Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis* 56 (1975), pp. 317-357, zie p. 348, n. 114. - Voor Scaligers adviserend bij benoemingen, zie *Secunda Scaligerana*, p. 425.

7. Tot deze kring behoorden Henri-Louis Chastaigner de la Rochepozay, Marc-Antoine de Gourgues, Philippe Mornay de Plessis, Cornelis van der Mijle, Hugo Grotius, Daniel Heinsius, Petrus Scriverius, Janus Rutgersius, Willibrord Snellius, Franciscus Dousa, Janus Dousa jr., Johannes Meursius, Petrus Cunaeus, Thomas Erpenius, Antonius Thysius sr., Janus Wowerius, Elias Putschius, Philippus Cluverius, Johannes Boreel, Jean en Nicolas de Vassan en nog verscheidene anderen. Natuurlijk waren de contacten tussen Scaliger en deze leerlingen niet steeds van dezelfde aard en vielen zij in verschillende perioden. Het opmerkelijke feit doet zich voor, dat juist Scaliger, die was vrijgesteld van het geven van openbare lessen, met meer effect leerlingen wetenschappelijk gevormd heeft dan vele publiek docerende hoogleraren. De omvang van de leerlingenkring rondom Scaliger en de wijze waarop de leermeester zijn studenten ontving, onderhield, stimuleerde en begeleidde, verdienen diepgaand onderzoek.

8. *Scaligerana Secunda*, zie aant. 1, p. 411.

9. B.v. A.E.J. Holwerda in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* V (1921), col. 661: "op het

- Rapenburg (thans no. 40/42) tegenover de academie" (fout); hetzelfde bij J. Taal, "Het geestelijk milieu van Grotius te Leiden", *Leidsch Jaarboekje* 1944, pp. 126-142, zie p. 132, en bij E. Hulshoff Pol, "Scaliger-tentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden, 6 21 februari 1959", MS. U.B. Leiden, Westerse handschriften, FE 10 78, p. 8: "op het Rapenburg (nu nr. 40)" (fout). Ook A. Romein-Verschoor localiseert in haar roman over Grotius *Vaderland in de verte*, Amsterdam 1975³, p. 96, "Scaliger op 'het Rapenburg... over de Academie'" (fout).
10. G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande*, La Haye/Paris 1921, p. 207: "sur le Rapenburg, en face de l'Université, aujourd'hui numéros 40 à 42" (fout).
11. G.W. Robinson, *Autobiography of Joseph Scaliger*, Cambridge Mass. 1927, p. 38: "Rapenburg 40-42" (fout); p. 51 noot 7 "the Bunch of Grapes" (fout).
12. P.C. Molhuysen, *De komt van Scaliger in Leiden*, Leiden 1913, p. 12.
13. W.N. du Rieu, "De portretten en het testament van J.J. Scaliger", *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1880-1881, pp. 89-137, zie p. 92. Du Rieu vermeldt geen bron. Zijn onjuiste informatie is overgeschreven door J.H. Wilmink, "Levensschets van J.J. Scaliger", in *Bericht omtrent het Gymnasium te Deventer 1883/4*, Deventer 1883, pp. 1 23, zie p. 21. Volgens Du Rieu zou het door Scaliger bewoonde huis "de druiventros" later met een belendend huis zijn samengevoegd tot het dubbele huis, zoals men het waarneemt naast het "huis met de hoed" op de tekening van J.M.A. Riecke gereproduceerd in H. Kleibrink en R. Spruit, *Leiden, een Hollandse erfenis*, Leiden 1972, p. 70. Nog afzonderlijk en in laat zestiende-eeuwse toestand ziet men de huizen in *Leids Jaarboekje* 1959, tegenover p. 88 met detail aan ommezijde.
14. H.T. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596* (verder afgekort als *DZ*), V, Leiden 1973, pp. 51-53.
15. Op 5 juli 1593 liet het zich aanzien, dat Scaliger met vier of vijf studenten te Leiden zou verschijnen, zie P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit* I, 's-Gravenhage 1913, (verder afgekort als *Bronnen*), pp. 268*-269*.
16. Voor de kosten van "den eersten avont daarmede de Burgermnn. den heere Scaliger hebben vereert" (Molhuysen, *Bronnen*, p. 278*), 112 gl. 8 pe., zie Witkam, *DZ* VII, p. 118, en verder *DZ* 111, p. 56. Dat de maaltijd in "de Clock" plaats had, zegt E. Bronchorst, *Diarium*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 111, 12, 's-Gravenhage 1898, pp. 62-63. Voor "de Clock", Witkam, *DZ* V, p. 176 en 111, p. 49. Voor de betaling, Leiden, G.A., Tresoriersrekening 1593, fol. 138v. In het maaltijdenboek (secretarie-archief 716) heb ik een staat van kostenniet gevonden. De rekening van de maaltijd, alleen voor de wijn gespecificeerd ("29 stopen en een kan rijsche wijn; 12 stopen, een kan zoet wijn") met de betalingsordonnantie is in G.A., bijlagen stedelijke rekening 1593, volgnr. 51, bij fol. 138v.
17. J. Prinsen, "De inventaris van een Leidse herberg in de zestiende eeuw", *Leids Jaarboekje* 1908, pp. 120-126, zie p. 121.
18. *Diarium*, zie aant. 16, p. 63, waar uiteraard "Rector Heurnius" gelezen moet worden in plaats van "Rector, Homius".
19. Molhuysen, *Bronnen*, p. 272*. Witkam, *DZ* V, p. 54. Over Jan Marcusz. van Ypre, Witkam, *Di* 111, p. 49 en VIII, p. 150.
20. Witkam, *DZ* V, p. 53.
21. Voor de door curatoren betaalde kosten van Scaligers verblijf bij Jan Marcusz. van Ypre van 26 tot 31 augustus (302 g. 14 st.), Molhuysen, *Bronnen*, p. 278*.
22. Molhuysen, *Bronnen*, p. 269*. Witkam, *DZ* IX, p. 169 en 166-167.
23. Witkam, *DZ* VI, p. 132 en X, p. 70.
24. E. Pelinck, "Pax huic domui. Het huis Pieterskerkgracht 9 en zijn bewoners", *Leids Jaarboekje* 1957, pp. 119-129, vooral p. 122.
25. Clusius aan Lipsius, Leiden 2 maart 1594, in: P. Burmannus ed., *Sylloge epistolarum* I, Leiden 1727, p. 324: "Scaliger etiam lenta et interna febre graviter laboravit, sed nunc meliuscule valet. (...) plurimam salutem tibi dici voluit: hunc enim ante biduum, quia vicinus, conveniebam (...)"
26. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, R.A. 48, Buurkwestieboek A, fol. 2 (en vgl. 93v.), waarnaar reeds Witkam, *DZ* V, p. 99 verwees.

27. Zie ook zijn rapport *De bouwgeschiedenis van de panden Pieterskerkgracht 9 en 17*, Delft 1979, waarvan een exemplaar in het Leidse Gemeentearchief wordt gedeponeerd. De heer Dröge ver-richtte zijn onderzoek als medewerker van het architectenbureau Kooreman en Raue te Delft, dat door de gemeente Leiden is belast met het maken van een restauratieplan voor de vermelde huizen.
28. Witkam, DZV, p. 52. De verkoopacte in: Leiden, G.A., R.A. 73, Inbrengboek E, fol. 45v.
29. Molhuysen, *Bronnen*, p. 270*.
30. Molhuysen, *Bronnen*, p. 265*.
31. Molhuysen, *Bronnen*, p. 281*.
32. Voor Scaligers reizen door Utrecht en Zuid-Holland, en door Noord-Holland, zie Witkam, DZ IV, p. 76 en V, p. 70, alwaar verwezen wordt naar enkele bijzonderheden betreffende deze reizen bij G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande*, Den Haag/Parijs 1921, pp. 216-217. Cohen vermeldt op p. 204 ook, dat een De Gourgues genoemd wordt in de correspondentie van Montaigne en in die van De Matignon. Behalve het in dit artikel meegedeelde is mij niets over De Gourgues bekend.
33. Voor Paludanus: F.W.T. Hunger, "Bernardus Paludanus". in: C.P. Bugger en F.W.T. Hunger ed., *Itineraria van Jan Huygen van Linschoten III*, 's-Gravenhage 1934 (Werken uitgeg. door de Linschoten-Vereeniging 39), pp. 249-268. Dezelfde, in N.N.B. W. IX, 752-754. Dezelfde, in *Charles de l'Escluse*, I-II, 's-Gravenhage 1927-1943, passim. Witkam, DZIV, pp. 144-150; VIII, p. 136; IX, register. Voorts de op goede documentatie berustende roman van J. Theunisz, *Het ontoegankelijk hart*, 's-Gravenhage 1936, een overtuigende levensbeschrijving van Paludanus. Voor de geschiedenis van Paludanus' collectie: D. Murray, *Museums. Their History and Their Use* 1, Glasgow 1904, pp. 95-96 en H. Engel, "Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries", *Bijdragen tot de Dierkunde* 27 (1938), pp. 247-334, zie p. 303. Tenslotte kwam ze in St. Petersburg terecht.
34. MS. Den Haag, Kon. Bibl., 133 M 63, fol. 29r. Over dit Album: L.E. van Wijk, "Het album amicorum van Bernardus Paludanus", *Het Boek* 29 (1948), pp. 265-286 en J. Daan, "Het ogelijn der Stad", *West-Frieslands Oud en Nieuw* 19.55, pp. 1-11.
35. Dezelfde mummie werd, naast andere, in 1626/7 in Paludanus' museum gezien door de Hamburger G. Hegenitius, die haar aldus beschreef in zijn *Itinerarium* (zie aant. 86), p. 60: "Mumia a tribus mille annis adservata". Paludanus zelfbeschreef het stuk in zijn *Catalogus sive descriptio rerum naturalium et artificialium utriusque Indiae et aliarum regionum ... collectarum* van 1617 (MS. Kopenhagen, Kon. Bibl.; afschrift Leiden, U.B., B.P.L. 2.596-9, zie fol. 92) voorzichtig als volgt: "von ain Kindt, ausz Egipt gebracht, undt al vor 2000 Jaren dodt gewest." Dat een mummie van Paludanus aan een Harderwijkse burgemeester gegeven zou zijn, zoals B.A. van Proosdij schrijft in *Jaarbericht ... Ex oriente lux* IV, 12 (1951/2), p. 126, blijkt niet uit de door hem vermelde bron A. Kircher, *Oedipus Aegyptiacus*, Rome 1662/4, III, p. 431, waar slechts van een houten beeldje van 44 cm. sprake is.
36. *Secunda Scaligerana*, p. 484.
37. Molhuysen, *Bronnen*, pp. 259*-260*.
38. Molhuysen, *Bronnen*, p. 260*. "Caput vita mihi carius", noemt Scaliger de jongen.
39. Molhuysen, *Bronnen*, p. 280*.
40. Aldus Scaliger in een brief van 1606 aan Casaubonus, cf. J. Bemays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin, 18.55 (repr. Osnabrück 1965), p. 23.
41. Voor zijn paard, Molhuysen, *Bronnen*, p. 265*; voor zijn ziekte onderweg, *ibidem*, p. 284" en Witkam, DZ IX, p. 18.5.
42. Molhuysen, *Bronnen*, pp. 260* en 284*. Dezelfde, *De komst*, p. 13.
43. *Secunda Scaligerana*, p. 535.
44. Voor de brief van De la Rochepezay sr. aan Scaliger van 18 juli 1594, zie 1. de Reves ed., *Epistres françoises des personnages illustres et doctes à Monsr. Joseph Juste de la Scala*, Harderwyck 1624, p. 54-56.
45. De Reves, p. 13.
46. Leiden, U.B., Archief Senaat en Faculteiten 284, fol. 31.
47. *Secunda Scaligerana*, p. 396.

48. *Secunda Scaligerana*, p. 396. De Gourgues heeft het project en de ermee samenhangende studiën laten varen. Van zijn hand is mij alleen nog een kort krijgskundig geschriftje bekend: *Discours véritable des divers succès des armées du roy arrivées en Guyenne et en Xaintonge contre les rebelles de de S.M. à mesme temps, le 27 juin 1621, envoyé par M. de Gourgues, premier président du parlement de Bourdeaux...* (3 juillet 1621), Parijs Z.J.; een exemplaar is in Parijs, Bibliothèque nationale.
49. De Reves, p. 54, ook voor het volgende. Vgl. Witkam, DZ V, p. 100.
50. Henri-Louis ontving in 1596 te Rome lagere wijdingen, werd in Parijs priester en in 1611 bisschop van Poitiers. Hij schreef o.a. commentaren op de evangeliën en stierf in 1651. Zie *Dictionnaire de biographie française* VIII (1959), col. 73 1-732; André Duchesne, *Histoire généalogique de la maison des Chasteigniers*, Paris 1633/4.
51. *Secunda Scaligerana*, p. 600-601. Met een relaas over de gunstige eigenschappen van turf was Scaliger in januari 1593 gerustgesteld ter zake van het klimaat in Holland, waar men naar zijn komst uitzag; Molhuysen, *Bronnen*, p. 243*.
52. Scaliger aan Casaubonus, 27 januari 1607, *Epistolae* ed. 1627, p. 328; ed. 1628, p. 301; Robinson, p. 51. Ook aan zijn oudleerlingen De Vassan had Scaliger op 24 januari 1607 al geschreven, dat hij in zijn toenmalige huis “solidos decem annos” gewoond had; *Epistolae* 1627, p. 539; 1628, p. 495; Robinson, p. 50.
53. Rekest aan de Staten van Holland, september 1595, Molhuysen, *Bronnen*, p. 361*.
54. Leiden, G.A., Secretarie-Archief 1575-1851, no. 7368, fol. 9; Witkam, DZV, p. 53.
55. Scaliger aan Oldenbameveldt, 23 februari en 7 september 1595, *Epistolae* 1628, pp. 651-652; Robinson, pp. 38-39.
56. Het rekest genoemd in aantekening 53.
57. Brief aan de broers De Vassan geciteerd in aantekening 52.
58. Zie W. Pleyte, *Leiden voor 300 jaren thans*, Leiden, 1874, kaart IV.
59. *Secunda Scaligerana*, p. 525.
60. Zie het kohier geciteerd in aantekening 54.
61. Kohier schoorsteengeld 1606, Leiden, G.A., Secretarie-Archief 1575-1851, no. 4031, Wolhuis, fol. 17v.-18.
62. Scaliger noemt hen in zijn Latijnse testament van 25 juli 1607, zie H.J. de Jonge, “The Latin Testament of Joseph Scaliger, 1607”, *Lias* 2 (1975), pp. 249-263, zie pp. 257-258.
63. Scaliger aan de gebroeders De Vassan, 24 januari 1607, zie aantekening 52.
64. *Secunda Scaligerana*, p. 425.
65. Zie de brieven aan Casaubonus en de broers De Vassan, waarnaar aantekening 52 verwijst.
66. Scaliger aan Casaubonus, 27 januari 1607, vgl. aantekening 52.
67. In Scaligers hand bewaard in Parijs, Bibliothèque nationale, Rés. J. 1300; dit is Scaligers eigen exemplaar van J. Lipsius, *De militia Romana*, Antwerpen 1596. Het gedicht werd op het achterste schutblad ontdekt door Prof. A.T. Grafton (Princeton), die ik dank voor zijn bereidheid mij toe te staan, er hier een vertaling en de tekst van te publiceren.
- Cives, Leida, tuos Belgii faex advena pellet.
Scinditur in multos hic domus una lares.
Magnus vicus eras, urbem te copia fecit.
Tempore sed fies magna taberna brevi.
68. De Reves, zie aantekening 44, pp. 26-27.
69. De Jonge, zie aantekening 62, p. 259 met noot 61.
70. Du Rieu, zie aantekening 13, p. 135 en p. 114. Het portret is niet geïdentificeerd.
71. Leiden, G.A., Bonboek wolhuis, fol. 74v, en 75.
72. Scaliger aan Casaubonus, 22 maart 1607, *Epistolae* 1627, p. 331; 1628, p. 304.
73. *Epistolae* 1627, p. 316; 1628, p. 290; Robinson, p. 52.
74. Witkam, DZ V, p. 53; vgl. Pelinck, zie aantekening 24, p. 122.
75. De brief vermeld in aantekening 73.
76. Zo in verscheidene brieven van 1607; zie b.v. ed. 1627, p. 539 en ed. 1628, p. 304.
77. Het helpt ook niet te weten, dat Jonas Rousse op 13 oktober 1615 studenten hield “in de huysinge van Santhorst” (Leiden, U.B., MS. A.S.F. 7, p. 322; dit kan niet het huis van Paets op de Hooigracht oostzijde (Pleyte, bijl 44a) zijn, want dat was reeds in 1601 verkocht), noch dat

hij op 14 november 1616 op de Papegracht westzijde, nabij de hoek Voldersgracht, een huis kocht (deel van wat voorheen C. Coolhaes' huis was, ook in bezit geweest van Ludolf van Ceulen; Bonboek Over 't Hof, fol. 453v.), waarin zijn weduwe Angenietgen (ook wel Anneken) Harmensdochter Frencker in 1622 woonde met vijf van haar acht kinderen en plaats voor dertien studenten (Hoofdgeld 1622, Over 't Hof, fol. 76).

78. "Grafsteen en graf van Scaliger", *Leids Jaarboekje* 1978, pp. 91-96.

79. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archief van de Kerkvoogdij der N.H. Gemeente VIII, 24, **Grafboek** Vrouwekerk 1676 en volgende jaren, eerste plattegrond, voorafgaand aan folium 1.

80. De verkeerde afbeelding laat zien, dat (wat ik op p. 93 verzuimde op te merken) ook in het zuidpand een graf 58 lag. Dit werd echter in de 17de eeuw verkocht en kan niet dat van Scaliger geweest zijn, evenmin als de ms. 58 in kooromgang en middelkerk.

81. Leiden, G.A., Archief Waalse Kerk, inv.nr. 40, Actes du consistoire, p. 138.

82. D. Baudius, *Epistolarum centuriae tres*, Leiden, 1620, p. 422 (centuria 11, ep. 68, aan de curatoren Van Mathenes en Van der Myle, 23 januari 1609).

83. H.J. de Jonge, "The Latin Testament of Joseph Scaliger (1607)", *Lias* 2 (1975), pp. 249-263.

84. *Scaligerana Secunda*, p. 558.

85. R.E.O. Ekkart, "Het grafmonument van Scaliger", *Leids Jaarboekje* 1978, pp. 81-90.

86. G. Hegenitius, *Itinerarium Hollandicum* en A. Ortelius, *Itinerarium Gallo-Brabanticum*, Leiden 1630, pp. 97-100, waar de teksten van epitaaf en grafsteen volledig afgedrukt staan.

87. "Oratio de vita Iosephi Scaligeri", in: I.T. Bergman ed., *P. Hofmanni Peerlkampii Opuscula oratoria et poetica*, Leiden 1879, pp. 88-101, zie p. 94.

88. Als bijzonderheid zij nog vermeld, dat in het 18de-eeuwse huis nu Breestraat 113 sinds ongeveer 1827 de boekhandelaar Van der Hoek was gevestigd, bij wie van 1830 tot 1836 Thorbecke inwoonde; zie R. van Roijen, *Thorbecke en de stad Leiden*, Alphen 1951, p. 22. In 1937 werd de boekhandel Gebrs. Van der Hoek overgenomen door de firma Burgersdijk en Niermans, die op nr. 113 haar afdeling nieuwe boekhandel vestigde; zie P.J. Dee, *Burgersdijk & Niermans*. Gedenkboek, Leiden 1944, p. 13 en *Leids Jaarboekje* 1955, p. 38. Dit filiaal heeft bestaan tot in 1951. Zie ook A. Versprille, *Leiden in oude ansichten*, Zaltbommel 1968, p. 43.

89. Scaliger aan Casaubonus, 2 maart 1605, *Epistolae*, 1627, p. 274.

90. D. Heinsius, Zn obitum *Josephi Scaligeri orationes duae*, Leiden 1609, fol. D 1 v.; Robinson, p. 85.

Ik betuig hier mijn dank aan de heren J.F. Drögejr., Waddinxveen; R.E.O. Ekkart, Leiden; A.T. Grafton, Princeton, N.J., U.S.A.; M.S.H.G. Heerma van Voss, Voorschoten; Th. H. Lunsingh Scheurleer, Leiden, en in **zonderheid** H.J. Witkam, Leiden, voor inlichtingen, gegevens en nuttige wenken die dit stuk ten goede zijn gekomen.

DE VISMARKT

door

Ingrid W.L. Moerman

In de vroege ochtend van de 12de februari 1929 werd bij de Leidse brandweer het telefonisch bericht ontvangen dat er brand was in het Stadhuis aan de kant van de Vismarkt. Onmiddellijk rukten beide motorspuiten uit, evenals de stoomspuit. Zeer kort na de alarmering waren de spuiten op het terrein van de brand aanwezig, waar bleek dat het vuur woedde op de eerste verdieping van Vismarkt 12- 13.

De eerste spuit gaf spoedig water, de tweede had pech. Verschillende kranen en leidingen waren door de felle vorst – het vroom 18 graden! – bevroren, zodat van water geven geen sprake was. De mechanische ladder van de eerste spuit werd tegen het vrij hoge pand van “de Faam” (Vismarkt 9-10) opgesteld en een slang werd naar boven gevoerd om vanaf dat punt water te geven. De sterke noordoosten wind joeg de vlammen vanaf de Vismarktzijde door ramen en gangen en spoedig stond het gebouw tot aan de monumentale voorgevel in lichterlaaie. Even voor zes uur stortte de toren in. Men vreesde dat de brand niet tot het Stadhuis beperkt zou blijven. De belendende percelen aan de Maarsmansteeg en de Vismarkt en de huizen aan de overzijde van de Breestraat liepen groot gevaar. Uit de omliggende gemeenten waren de brandweerkorpsen te hulp geroepen, die met man en macht hielpen het vuur te bestrijden. De percelen Breestraat 94 en 92, grenzende aan het Stadhuis, hadden reeds vlam gevat, terwijl de panden Breestraat-hoek Maarsmansteeg zeer ernstig werden bedreigd. Groot gevaar liepen ook Vismarkt 14 (Pfaffs Naaimachinehandel) en nummer 15, waar de zaak in wollen garens en tricotgoederen van Rienks gevestigd was. Kledingmagazijn “de Faam” (Vismarkt 16-17) bleef gespaard, maar liep wel ernstige waterschade op.

De verbeterde strijd tegen het vuur leidde ertoe dat omstreeks acht uur in de morgen van de 13de februari alle gevaar geweken was, maar toen was het Stadhuis reeds een troosteloze ruïne.

Aan de Vismarkt kwam het zakenleven weer tamelijk snel op gang. Wel was er in de winkelrij een gat ontstaan op de plaats waar het Bureau van de Burgerlijke Stand en Bevolking gevestigd was geweest. Ook Pfaff's Naaimachinehandel van de heer Meerpoel kon niet meer worden opgebouwd.

afb. 1. Gezicht op de Vismarkt in het begin van de jaren dertig. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Lang konden de overgebleven winkels zich niet handhaven, want de gehele bebouwing aan de Vismarkt vanaf de Koombrugsteeg tot aan de **Kapels**straat moest verdwijnen om plaats te maken voor het nieuwe stadhuis, ontworpen door de Haarlemse architect C.J. Blaauw.

Hoe anders zag de Vismarkt er rond de eeuwwisseling uit. Een aaneengesloten rij van winkels, voor het merendeel manufacturenzaken: op nummer 9/10 was de zaak van de heer Schlatmann gevestigd, terwijl aan de andere kant, op nummer 20/21, de gebroeders Gründemann zetelden. Daartussenin was de winkel van de firma Jansen in wollen garens en **tricot**-goederen, waar de heer Rienks de scepter zwaaide. Verschillende panden waren samengetrokken, zoals de ijzerhandel van Bernard op nummer 23/24, gelegen naast de hoedenwinkel van de weduwe Visser. Op de hoek van de Vismarkt en de Koombrugsteeg was de winkel van de gezusters van Noord.

In het midden van de 19de eeuw heette het gedeelte tussen **Koorn**brugsteeg en de stadhuispoort de Warmoesmarkt. We zien dan kleine winkelpanden, waarboven de gezinnen van de winkeliers gehuisvest zijn met vaak inwonend huis- en winkelpersoneel, terwijl er ook nog kamers verhuurd worden aan studenten. Nummer 55 (later 16/17) is een statig herenhuis, de woonstede van rechters, advocaten, hoogleraren en artsen. In het pand

afb. 2. Gezicht op de Warmoesmarkt. Foto door Jan Goedeljee, ca. 1860-1870. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

naast de stadhuispoort is gedurende de gehele 19de eeuw een goud- en zilverwinkel gevestigd, terwijl nummer 63 (later Vismarkt 8) een apotheek blijft. Aan de korte zijde van de Vismarkt hebben koffieschenksters en tapsters hun bedrijfjes.

Een eeuw eerder, bij de volkstelling van 1748- 1749, zijn de kroegen en koffiewinkels ook al volop in bedrijf. Daarnaast zien we dat suikerbakkers, tabakverkopers, zilversmeden en hoedenverkopers hun winkels aan de Warmoesmarkt hebben. In het grote huis op nummer 55 woont een procureur.

Voor vroegere tijden is het moeilijk met zekerheid te zeggen welke beroepen aan de Vismarkt uitgeoefend werden, aangezien de bronnen ons slechts de namen en (soms) de beroepen van de eigenaars der panden geven. Bewoners vinden we weer vermeld bij de volkstelling van 1581. Favoriet op de Vismarkt schijnt dan het beroep van bakker te zijn!

afb. 3. Gezicht op de Vismarkt, ca. 1600, door onbekende kunstenaar. Paneel, 48,5 x 102,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

De Lakenhal bezit een schilderij uit het eind van de 16de of het begin van de 17de eeuw, voorstellende de Vismarkt gezien vanuit het oosten. Links zien we de hoek van de Koornbrugsteeg, in het midden achter de huizen het stadhuis met de achteruitgang aan de Vismarkt. Het aantal panden wijst op een datering na 1593, aangezien in dat jaar het vierde huis links van de stadhuispoort gesplitst werd. Een andere aanwijzing voor een datering is de vorm van de stadhuistoren. Deze toren kreeg in 1599 een nieuwe bovenbouw naar een ontwerp van Joris Andriesz. en Pieter Anthonisz. Het schilderij toont ons die toren. In 1604 werd het Stadhuis uitgebreid met een vleugel naar het oosten. Deze uitbreiding, onder andere voor de Vierschaar van Rijnland, is op dit stadsgezicht nog niet te zien, zodat het schilderij vóór die tijd ontstaan moet zijn.

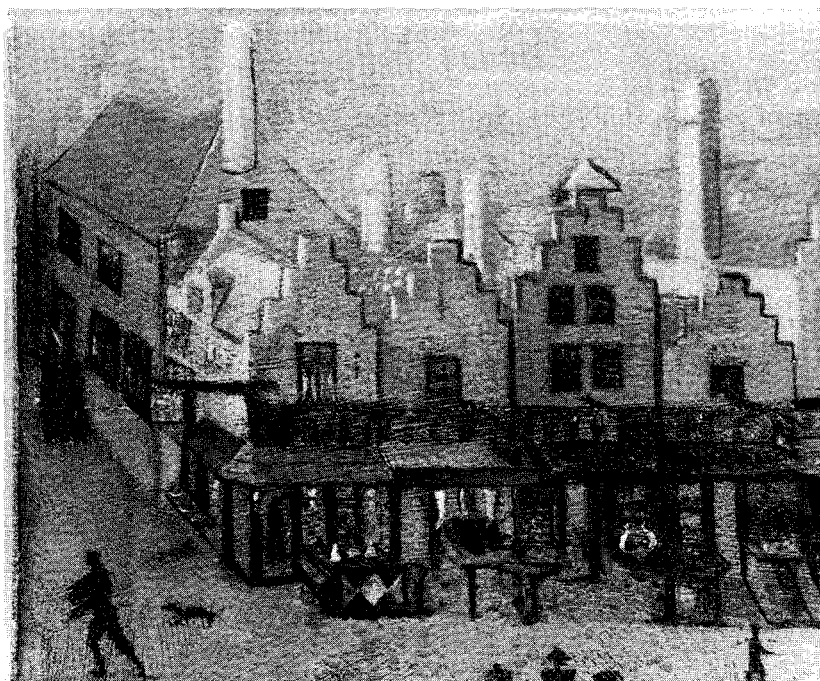
We zien hier dus de Vismarkt rond 1600: huizen met trapgevels, luifels, toonbanken en uithangborden. Bij nadere bestudering zijn sommige uithangtekens wel te herkennen, aangezien we de namen van de meeste huizen aan de Vismarkt uit deze periode weten.

Links op het schilderij, onderaan de Korenbeurs, staat het korenhuisje, waar vermoedelijk de “pont-gaerders” – belast met de handhaving van de vele voorschriften betreffende de graanhandel – hun domicilie hadden. Tussen dit huisje en het markthuisje midden op het schilderij stonden op de werkdagen de appelvrouwen met hun koopwaar. Op de echte marktdag, de zaterdag, was dit gedeelte onderverdeeld in “repels”, smalle stroken ten behoeve van de marktlieden. Op de laagste repel bij het water stonden de bezemmakers en naast hen de kwasten- en borstelverkopers. Op de middelste repel waren de ijzer-, specerij- en zeemkramen en op de hoogste repel

voor de huizen vond men de palingverkopers, de smeden, de brood- en koekverkopers en de lieden met haken en spelden. Aan de andere kant van de stadhuispoort was plaats beschikbaar voor de hoedenmakers. Naast hen konden de vlas- en vervolgens de koekkramen staan. Het bovengenoemde markthuisje – op de plaats waar nu de fontein staat – vormde de scheiding tussen de burgers en de “buyten-luyden”. De burgers mochten hun vis verkopen tussen de Korenbeurs en dit huisje, terwijl de mensen van buiten Leiden vanaf deze plaats tot aan de Visbrug hun standplaats hadden.

Op de hoek van de Koornbrugsteeg en de Vismarkt stond ‘t Suyckerhuys, bewoond door een kruidenier. Op de toonbank voor het huis zijn enkele (met te identificeren) voorwerpen uitgesteld. In het pand ernaast, de Gulden Molen, was een bakker of kruidenier gevestigd, terwijl onze anonieme schilder een schoenmakerswinkel heeft weergegeven. In werkelijkheid was het derde huis vanaf de hoek, genaamd Scolden, eigendom van de schoenmaker Engel Adriaensz. Het vierde huis, de Meelsack, behoorde

afb. 4. Detail uit afb. 3; v.l.n.r. 't Suyckerhuys, de Gulden Molen, Scolden en De Meelsack. De afl. 4-10: foto E. van Esch.

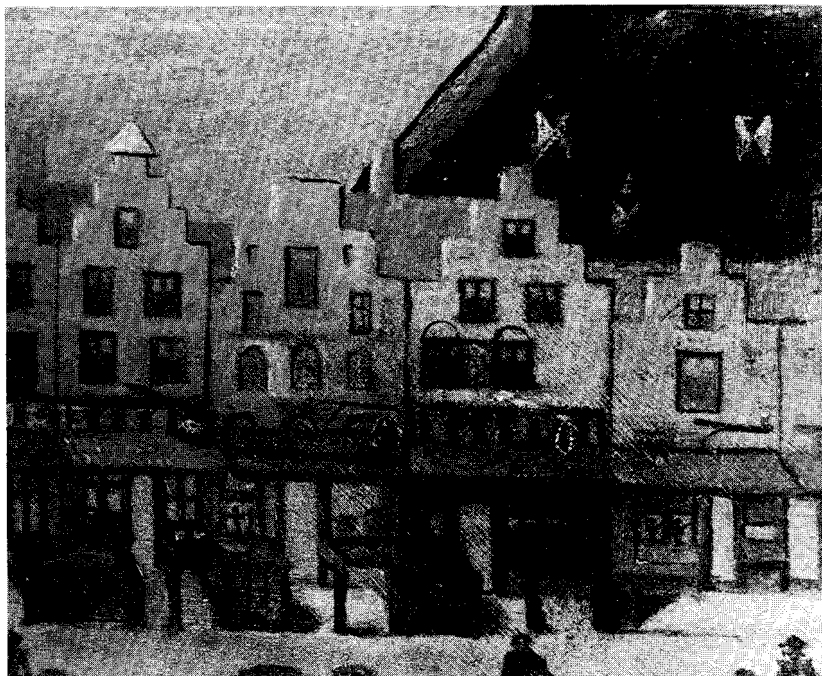
toe aan bakker Adriaen Maertsz. de Swart. Van het vijfde huis is geen naam bekend, wel de eigenaar en bewoner, namelijk Rembrandts grootvader Willem Adriaensz. Suytbrouck, eveneens bakker. Naast dit pand stond 't Gulden Vercken, de woning van korenkoper Dirck Cornelisz. Vinck. Boven de deur kunnen we met enige moeite een dier onderscheiden, dat we met veel goede wil een varken kunnen noemen. Er staan geen toonbanken voor de gevel, die we wel vinden bij het buurhuis, de Scheenhoet. Het hogere huis hiernaast heet den Appelboom en op het schilderij zien we tussen de eerste en tweede verdieping een boom afgebeeld, terwijl er bovendien nog een uithangbord uit de gevel steekt met daarop eveneens een boom. Helaas hebben we over de bewoner minder zekerheid. De eigenaar is Jacob Hendricksz. Coppen, een schipper, maar vermoedelijk heeft hij het pand verhuurd aan iemand die een winkel drijft, aangezien er twee toonbanken en nog een losse tafel buiten staan. In het volgende huis, den Bonten Os, woonde bakker Dirck Pietersz. Op het uithangteken zien we een

afb. 5. Detail uit afb. 3; v.l.n.r. het huis van Rembrandts grootvader, 't Gulden Vercken, De Scheenhoet en Den Appelboom.

dier afgebeeld. De afbeelding op het volgende uithangbord is niet erg duidelijk, maar we weten wel de naam van eigenaar en huis, namelijk Cors Jansz. van der Mersch in de Drie Candelaren. De twee huizen ernaast zijn den Tinnen Wijncan en 't Pater Noster, die vóór 1593 één pand – den Tinnen Can – vormden, bewoond door de tinnegieter Hubrecht Jacobsz. In 1601 vinden we als eigenaars de weduwe van de tinnegieter (den Tinnen Wijncan) en Jan Baltensz. van Vliet ('t Pater Noster). De schilder van het gezicht op de Vismarkt heeft hier waarschijnlijk beide huizen omgedraaid: aan het linkerhuis zien we een rozenkrans uithangen, terwijl rechts op de gevel een kan aangebracht is. Volgens de archivalische bronnen bevond zich tussen de drie Candelaren en den Tinnen wijncan nog een huis, dat in 1601 eigendom was van Jan Baltensz. van Vliet; het is niet duidelijk of dit betekent dat een van deze panden inwendig gesplitst was of dat onze anonieme schilder dit huis gewoonweg over het hoofd gezien heeft. Hij heeft trouwens meer moeilijkheden bij het uitbeelden van dit straatge-

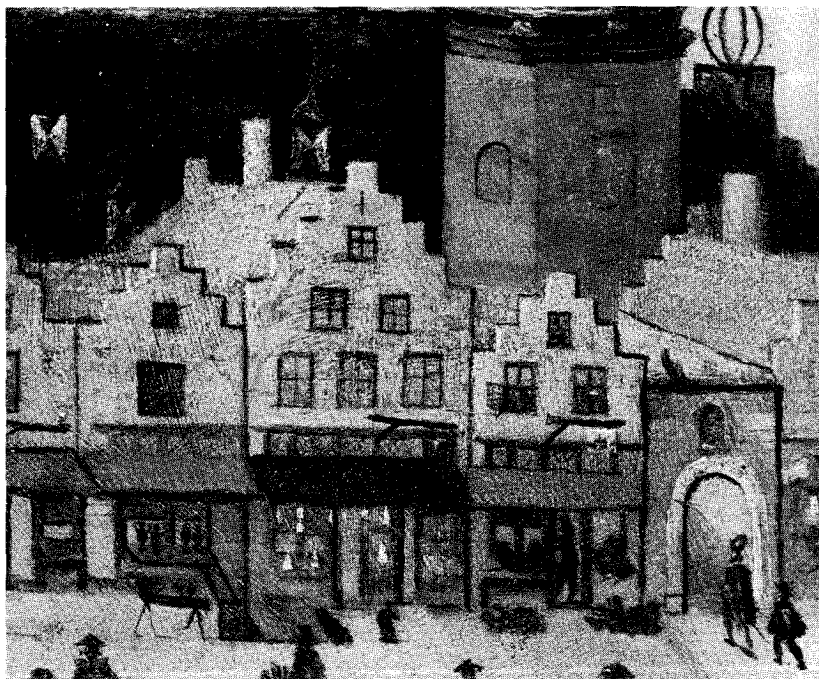
afb. 6. Detail uit afb. 3; v.l.n.r. Den Bonten Os, Drie candelaren, den Tinnen Wijncan en 't Pater Noster (de laatste twee verwisseld).

deelte, want een andere onnauwkeurigheid doet zich voor bij de volgende panden, te weten den Grooten Mortier en den Cleynen Mortier, beide in het bezit van Comelis Comelisz. Goes. Den Cleynen Mortier is het vrij grote pand, naast het huis links van de stadhuispoort, terwijl zijn “grotere” naamgenoot duidelijk kleiner is! Naast de stadhuispoort is de zaak van de boterkoper Jan Jansz. We zien wel een uithangbord, maar kennen helaas de naam van het pand niet.

Rechts van de stadhuispoort vinden we eerst 't Ontset van Leyden, in 1581 de herberg van Willem Claesz. Buys, rond 1600 waarschijnlijk de apotheek van Willem Dircksz. 't Jong. Het volgende huis heet de Halve Maen en was eigendom van Willem Jacobsz. van der Heyde. We zien wel toonbanken, maar geen koopwaren uitgestald, zodat het moeilijk te zeggen is of hij hier zijn eigen kruidenierszaak had of de winkel aan een ander verhuurd had. Naast de Halve Maen, die overigens duidelijk op het uithangteken te zien is, staat de Druyff, herkenbaar aan de uithangende druiven-

afb. 7. Detail uit afb. 3; v. l.n.r. Den grooten Mortier, Den cleynen Mortier, het huis van boterkoper Jan Jansz. en de Stadhuispoort (de eerste twee verwisseld).

tros. Het volgende uithangbord is niet te identificeren, maar het huis heet den Spiegel en de eigenaar Jacob Willemsz. Verboom. Aangezien we zijn beroep niet weten en de produkten op de toonbanken ook niet herkenbaar zijn, kunnen we niet zeggen of hij hier zelf woonde of het pand verhuurd had. Het belendend perceel heeft twee uithangborden, waarvan het rechtse een vis kan vertonen. We zien een streepje, maar omdat het huis den Steuer heet is het natuurlijk verleidelijk hierin een vis te zien. Het huis Amsterdam van de rentmeester Adriaen Mouringsz. besluit deze rij.

Tenslotte zijn er op het korte stuk van de Vismarkt nog drie huizen, waarvan we geen namen kennen en die ook geen van alle een uithangbord bezitten. Vanaf de hoek van de Kapelstraat naar het water toe gaand zien we de woningen van Dirck Jansz. van Potterlo lakenbereider en oorspronkelijk afkomstig uit Den Haag -, de viskoper Willem Willemsz. en bakker Hendrick Pietersz. van Goten. Het laatste huis is duidelijk een winkelpand en zou mogelijk een bakkerszaak kunnen zijn, maar op de hoek zijn dan

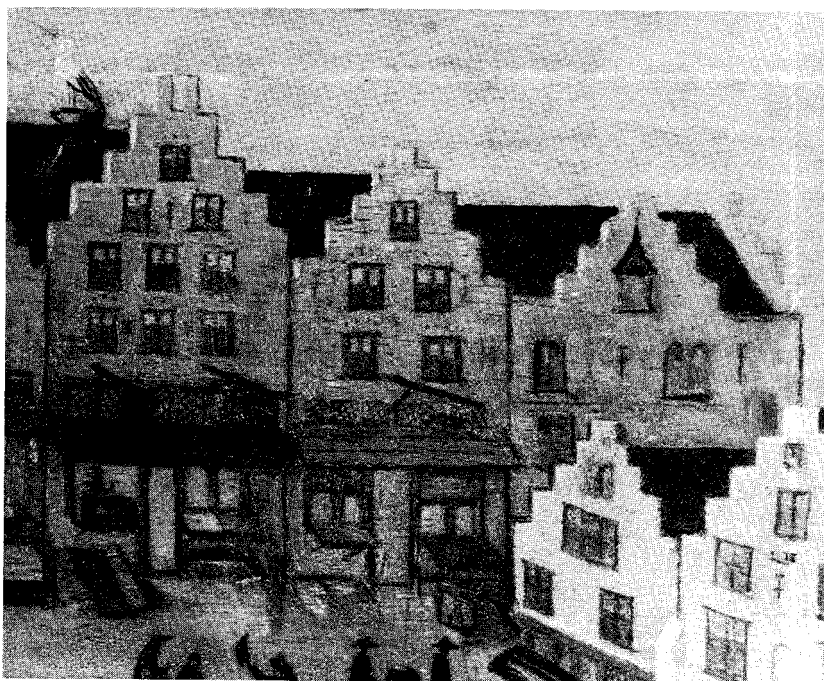
afb. 8. Detail uit afb. 3; v.l.n.r. 't Ontset van Leyden, De Halve Maen, De Druyff en Den Spiegel.

toch wel merkwaardige broden uitgestald!

Van de voorgeschiedenis van het schilderij weten we weinig of niets. We kennen noch de opdrachtgever noch de maker. Het stuk werd in 1871 door de erfgenamen van P. Blaauw aan de gemeente geschonken. Pieter Blaauw, tabakverkoper op de Botermarkt, was op 22 juli 1833 verkozen tot heer der gebuurte Maarsmansteeg. Zo'n heer stond aan het hoofd van een door de buurt gekozen raad. Deze raadsliden waren verantwoordelijk voor het wel en wee in de wijk. Ze moesten zorgen dat de buurtbewoners prettig met elkaar leefden, dat de zieken verzorgd en de doden begraven werden. Ook hadden ze de controle over het schoonhouden van straten en wateren en de organisatie van de brandbestrijding in de buurt.

afb. 9. Detail uit afb. 3; v.l.n.r. Den Steuer, Amsterdam en de zijkant van het hoekhuis Maarsmansteeg/Kapelstraat.

Door zijn verkiezing werd Pieter Blaauw belast met de dagelijkse leiding in de *gebuurte* Maarsmansteeg, die het gebied omvatte tussen de noordzijde van de Breesstraat, Maarsmansteeg, Vismarkt, Warmoesmarkt, Botermarkt en Gangetje. Het wapen dat zich links op het schilderij bevindt zal waarschijnlijk het wapen van de buurt zijn: gedeeld van rood en groen met een gegolfde zilveren paal over de deellijn; de paal (heraldisch) rechts vergezeld van een gouden voorwerp (zwaard of staf) en (heraldisch) links van een spade. Pieter Blaauw bezat dit paneel rond 1850 en toen hij als laatste heer der *gebuurte* op 7 juni 1871 overleden was besloten zijn erfgenamen het aan de gemeente te schenken, waardoor het in de collectie van de Lakenhal terecht kwam.

afb. 10. Detail uit afb. 3; de huizen aan de korte zijde van de Vismarkt.

afb. 11. Gevelsteen van het huis Den Appelboom, 1594. Leiden, Dienst Gemeentewerken.

BIJLAGE 1

		bewoners 1929	bewoners 1849	bewoners 1748- 1749
70	1	L.G.J. Kuster	P. Miloo (vrouw), koffieschenkster	M.van Bronkhorst, weduwe M. van Sevenom, poelierster
69	2	Hollants Schoenen- magazijn	G.W. Beekman, winkelierster	
68	3	Weduwe Hollants- Kimmen	A.M.Hendriks, logement- huishoudster, tapster	A.van Leeuwen, dienaar van politie, brandewijn- koper, kroeghouder
67	4	P.H. Huizinga	W. van der Does, koffieschenkster	J. van der Plas en C.var Amelsvoort (vr.), koffiewinkel

AANTEKENINGEN

Voor dit artikel werd gebruik gemaakt van de volgende archivalia uit de verzameling van de **Gemeentelijke** Archiefdienst Leiden:

Secretarie-Archief 1575-1851 (SA 11), nr. 1074, Volkstellingsregister 1581

SA 11, nr. 1129, Volkstellingsregister 1849.

SA II, nr. 1914, **Buurtboek 24** (Vismarkt, ca. 1800).

SA II, nr. 4480, Grachtenboek 1583-1589.

SA II, nr. 4481, Stratenboek 1588-1597.

SA II, nr. 6754-6755, **Oudt Belasting-boeck** 1601

SA II, nr. 6789, Register Vetus 1585-1601.

SA 11, nr. 7562-7563, Kohier **Wanthuis** 1748/1749.

Bibliotheek Leiden en omgeving, nr. 80875, **IJdo's** adresboek voor Leiden, 1929/1930.

Bibl. **Leiden e.o.**, nr. 91550, E.P. **Wegener** en H.A. van Oerle, *Concordantieregister met atlas van de huizen vermeld in het volkstellingsregister 7581, het Register Vetus en het Oudt Belasting-boeck van* 1601.

Voorts werden gebruikt de volgende publikaties:

D.R. Kooiman, *Van de markten en de Waag, van wateren en bruggen te Leiden, in heden en verleden*, [Leiden 1957].

H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975.

E. Pelinck, *Beschrijvende catalogus van de schilderijen en tekeningen* [in het] *Stedelijk Museum "De Lakenhal"*, Leiden 1949.

Veel hulp heb ik ondervonden van de heren Drs. B.N. **Leverland** en C.J. Pelle **van** de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, die ik hiervoor hartelijk dank.

eigenaars ca. 1650

eigenaars 1601

bewoners 1581

Adriaen Gijsbertsz. van
Raephorst

Hendrick Pietersz. van
Goten, bakker

Hendrick Pietersz., bakker

Hendrick Adriaensz. Wortel

Willem Willemsz., viskoper

Dirck Symonsz., mandenmaker

Crijn Willemsz. Persijn

Dirck Jansz. van Potterlo,
lakenbereider

Dirck Jansz., lakenbereider

		bewoners 1929	bewoners 1849	bewoners 1748-1749
66	5 <i>Amsterdam</i>	Van Zwieten & Co , kleermakerij	J. Busé , koopman	Chr. Dobbe, rentenierster
65	6 <i>Den Steuer</i>	J.F.H. Feld	A.A. Wijn nobel , warmoezier	J. Minnée, viskoper
64	7 <i>Den Spiegel</i>	A. Klaassens, Het Boordenhuis	J. Krukland, zonder zonder beroep	P.Turner, kruidenierster en koffiewinkel
63	8 <i>De Druyff</i>	M. Boekwijt, apotheker	M.A. Treub , apotheker	G.Hansen, wijnkoper
62	9 <i>De Halve Maen</i>	Weduwe Driessen Hartwijk	C.M.Bienen (vr.), zonder beroep	D. van den Bosch, kapitein van de binnenwacht
61	10 <i>'t Ontset van Leyden</i>	G.Z.B. Schlatmann, de Faam	H.J. Reinke, horlogemaker	G. van Ottersteyn, suikerbakker
60	11	W.F. Martijn bode stadhuis	H.C. Meerburg, goud- en zilverwerken	S. Oosterbaan, zilversmid
59	12 <i>Den cleynen Mortier</i>	Bureau Burgerlijke Stand en Bevolking	A. van der Mark, winkelier	Weduwe A. Collet, aardewerk
58	13 <i>Den grooten Mortier</i>		Mw. Boogaerts- Ouwerkerk, drogist	B. van der Vies, suikerbakker
57	14 <i>'t Pater Noster</i>	C.F. Meerpoel, naaimachinehandel	G. Leigers, winkelier	Rebecca de Pekker, katoenwinkel
56	1.5 <i>Den Tinnen Wijncan</i>	P.H.J. Rienks, tricotgoederen	J.H. Jansen, sajetfabrikant	G. Sluytniet, leerkoper

eigenaars ca. 1650

Cath. Jacobsdr. de **Haes**, wed.
P.A.van der Velde en Eva
Jac. de **Haes**

Comelis Zegersz. van
Campen, wijnkoper

Bastiaan van Gelder

Claes **Adriaensz.** van der
Maes

Huych Zegersz. van Campen

Willem Comelisz. van
Bildebeek

vererfd

Hendrick Claesz. van
Cingelshoek

Familie Hoochboot

vererfd

Jacob Symonsz. Hoochboot

eigenaars 1601

Adriaen Mouringsz.,
rentmeester

Pons Willemsz. van
Slingelandt, metselaar

Jacob Willemsz. **Verboom**

Weduwe Dirck Jacobsz. van
der Graft

Willem Jacobsz. van der
Heyde, kruidenier

Willem Dircksz. 't Jong,
apotheker

Weduwe Jan **Jansz.**,
boterkoper

Comelis Cornelisz. Goes,
kruidenier

Comelis **Cornelisz.** Goes,
kruidenier

Jan Baltensz. van Vliet, kramer

Weduwe **Hubrecht** Jacobsz.,
tinnegieter

bewoners 1581

Adriaen Mouringsz.,
rentmeester

(eigenaar) Willem **Pouwelsz.**
van Toomvliet

Jacob Aertsz. **Spruyt**

Dirck Jacobsz. van der Graft

Claes Gijsbrechtsz. van
Campen, goudsmid

Willem Claesz. Buys,
herbergier

Jan **Jansz.**, boterkoper

Annetgen **Quiringsdr.** en
Maritgen Ghijsbrechtsdr.,
linnennaaiers

Comelis Cornelisz. Goes,
kruidenier

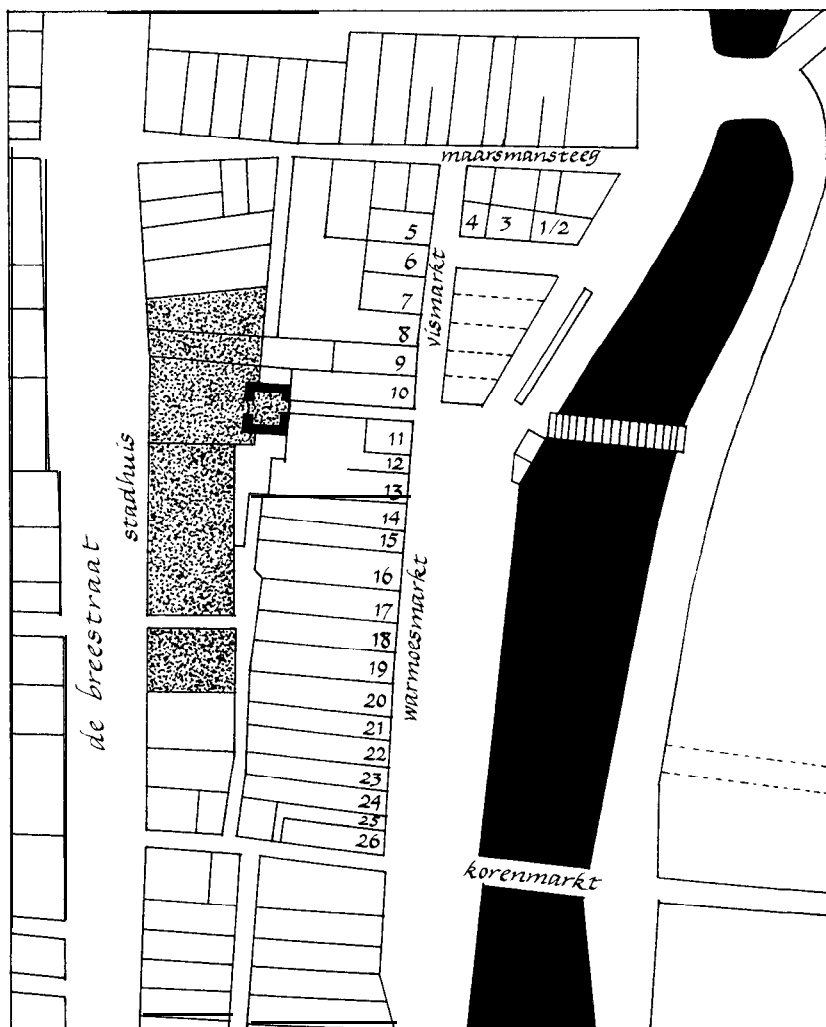
Hubrecht Jacobsz., tinnegieter

		bewoners 1929	bewoners 1840	bewoners 1748-1749
55a	16			F. van der Kerst, procureur
		Kledingmagazijn de Faam	I.B.C.P. Cau, kantonrechter	
55	17			leeg
		<i>Drie candelaren</i>		
54	18	H.Scheffer, herenkleding	J.T. Paddenburg, tabakverkoper	J. de Swart, tabakverkoper
		<i>Den Bonten Os</i>		
53	19	J.P. Stikkelman, glas, porselein, aardewerk	C. Hofkes, winkelier	Weduwe H. Koot, hoedenverkoopster
		<i>Den Appelboom</i>		
52	20		G.W. Gründemann, koopman	A. Kuijpers, hoedenverkoper
		<i>De Scheenhoet</i>		
51	21	Gebr. Gründemann manufacturen	F.A. Gründemann, koopman	C. Bavelaar, zilversmid
		<i>'t Gulden Vercken</i>		
50	22		C. Baaten, broodbakker	J. de Leeuw, koperslager
49	23		B.J. Backhuys, winkelier	Chr. Dop, tabakverkoper
		<i>De Meelsack</i>		
48	24	A.J. Bernard, N.V. Leidsche IJzer- handel v/h firma J.C. Bernard	J.C. Bernard, winkelier	Weduwe N. Chimaer, rentenierster
		<i>Scolden</i>		
47	25		C.V. Visser, hoedenwinkelier	D.J. Nier, brandewijnverkoper
		<i>De Gulden Molen</i>		
46	26		J. Brouwer, winkelier	J. de Koning, keurslijfmaker, oester- en Ierse boterverkoper
		<i>'t Suyckerhuys</i>		

naars ca. 1650	eigenaars 160 1	bewoners 1.581
ten Jansz. van Vliet	Jan Baltensz. van Vliet, kramer	Hobbe Florisz., goudsmid
duwe Hendrick Jacobsz. uytenboom	Cors Jansz. van der Mersch	Jan Corsz., koperslager
Jansz. van Geervliet	Dirck Pietersz., bakker	Dirck Pietersz., bakker
er Beucke, koopman	Jacob Hendricksz. Coppen, schipper	Weduwe Eleman Gerritsz., koperslager, en Maerten Fransz., kousenmaker
ck van Werkhoven, dsmid	Jan Fredericksz., kuiper	Jaepgen Willemdr. en Jan Desusrijns, kleermaker
nelis Engelsz. van der Borst	Dirck Cornelisz. Vinck, korenkoper	Dirck Cornelisz. Vinck, korenkoper
lem Symonsz. Hasius, ker	Willem Adriaensz. Suytbroeck, bakker	Willem Adriaensz. Suytbroeck, bakker
drick Verbeeck, lintreder	Adriaen Maertsz. de Swart, bakker	Adriaen Maertsz. de Swart, bakker
mas Pietersz.(tot 1655), Cool, tabakverk. (na 1655)	Engel Adriaensz., schoenmaker	Engel Adriaensz., schoenmaker
en Arentsz. van der Walle, denier	Willem Jacobsz. van der Heyde, kruidenier	Hendrick Adriaensz., bakker
luwe Leenaert Maertensz. der Duyn	Joris Christiaensz., kruidenier	Willem Jacobsz., kruidenier

BIJLAGE 11

Plattegrond van de bebouwing aan de Vismarkt en de Warmoesmarkt. De gebruikte nummering komt overeen met het tweede nummer in de eerste kolom van Bijlage 1. Tekening door P. Couwenbergh naar H.A. van Oerle.

DE PROOI DER VLAMMEN

Bij de Stadhuisbrand van 1929 verloren gegane schilderijen

door

R.E.O. Ekkart

De brand van het Leidse Stadhuis op 12 februari 1929 veroorzaakte niet alleen het verlies van een van de waardevolste historische gebouwen van de Sleutelstad, maar ook het reddeloos verloren gaan van een vrij groot aantal in het gebouw aanwezige kunstschaten. De schok over het verlies van het gebouw en de discussies over herbouw of vervanging zijn er vermoedelijk de oorzaken van dat aan dit verlies van afzonderlijke kunstschaten verhoudingsgewijs maar weinig aandacht is besteed en dat men nergens alle gegevens die er over de verloren stukken bekend zijn, bijeen kan vinden.

Nu, vijftig jaar na de noodlottige brand, is het tijd om althans voor een deel van het verbrande materiaal, namelijk de schilderijen, de indertijd gepubliceerde uiterst summiere lijst ¹ met verdere gegevens en met illustratiemateriaal aan te vullen. Op de vele andere eveneens bij de brand verloren kunstwerken, zoals b.v. de gobelins van Van der Gucht uit de Raadzaal en de fraaie 17de-eeuwse betimmeringen uit de vroegere Weeskamer, gaan wij hier niet in het bijzonder in, al is het duidelijk dat ook ten aanzien van dergelijke stukken nog veel documentatie bijeengebracht dient te worden.

Het verbrande kunstbezit van het Leidse Stadhuis kan in drie groepen worden verdeeld, namelijk die stukken die behoord hebben tot de oorspronkelijke aankleding van het gebouw en dus vervaardigd zijn voor het Stadhuis, die werken die afkomstig waren uit andere stedelijke gebouwen en ten slotte nog enkele stukken die door aankoop of schenking eigendom van de Gemeente Leiden geworden waren. Van alle categorieën en vooral van de tweede en derde groep waren al veel eerder delen overgebracht naar het in 1874 definitief geopende Stedelijk Museum de Lakenhal. Vóór die tijd immers berustte vrijwel het gehele stedelijke kunstbezit, inclusief Lucas van Leydens triptiek met het Laatste Oordeel, op het Stadhuis; dankzij de inrichting van een afzonderlijk museum in de Lakenhal waren de belangrijkste kunstbezittingen van de stad dus geluk-

kig al lang voor de brand uit het Stadhuis weggehaald, waardoor ze gespaard zijn gebleven voor het droevige lot dat enkele tientallen andere werken in 1929 hebben ondergaan. Wat ook na de stichting van het Museum in het Stadhuis gebleven was, waren allereerst de in de 17de en 18de eeuw aangebrachte schoorsteen- en plafondstukken en voorts een aantal andere schilderijen, die gebruikt werden om het gebouw op waardige wijze aan te kleden. Een overzicht van wat bij de brand verloren ging kan dan ook het beste gegeven worden in de context van een beknopte geschiedenis van de picturale aankleding van het Leidse Stadhuis in de loop der eeuwen.

De vroegste berichten over geschilderde decoraties in het toen nog zeer kleine Leidse Stadhuis” dateren uit de jaren zestig van de 15de eeuw. In 1462 kreeg de schilder Jacob Clementsz. 32 pond uitbetaald voor de vervaardiging van de portretten van de vier eerste graven van Holland en in de volgende jaren hebben deze kunstenaar en zijn collega Symon Jansz. in opdracht van de stad de reeks vervolgd tot en met Graaf Philips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute, toen nog graaf van Charolais.³ Blijkbaar was er trouwens al eerder een schilderij in het Stadhuis aanwezig, want blijkens de rekeningen herstelde dezelfde Jacob Clementsz. in 1463 een “tafereel” met het Laatste Oordeel, dat in de Vierschaar hing.⁴ Zowel de gravenportretten, die we ons waarschijnlijk moeten voorstellen zoals die welke nu nog op het Haarlemse Stadhuis aanwezig zijn”, als het schilderij met het Laatste Oordeel zijn later verdwenen, mogelijk doordat ze kapot en versleten waren geraakt.

In de rekeningen uit de volgende periode ontmoeten we nu en dan uitgaven voor bepaalde geschilderde decoraties in het Stadhuis, maar van opdrachten voor werkelijke schilderijen zoals hiervoor vermeld is ons niets bekend. Eerst na het ontzet van Leiden in 1574 zien we weer duidelijke belangstelling voor picturale verfraaiing van de stadhuiswanden. Een zeer belangrijke gebeurtenis was de overbrenging in 1,577 van het drieluik met het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden, dat oorspronkelijk in de Pieterskerk thuis hoorde, maar daar uiteraard na de overgang van de kerk in handen van de Calvinisten niet opnieuw kon worden geplaatst. Thans kreeg het schilderij een plaats in de Burgemeesterskamer, waar het bleef tot de verhuizing naar de Lakenhal in 1872.” Twee andere sinds de beeldenstorm uit hun oorspronkelijke omgeving losgerukte drieluiden, die met de Kruisiging en met de Bewening van Christus, beide van de hand van Cornelis Engebrechtsz. en afkomstig uit het klooster Mariënpoel, kregen in 1603 eveneens een plaats op het Stadhuis, aanvankelijk ook in de Burgemeesterskamer.⁷

Intussen had het Leidse stadsbestuur, dat blijkens de aan de hiervoor

genoemde stukken bestede zorg en de weigering in te gaan op het royale bod van Keizer Rudolf 11 om de triptiek van Lucas te mogen kopen duidelijk belangstelling had voor deze monumenten van de Leidse kunst, ook opdrachten gegeven voor de vervaardiging van nieuwe kunstwerken. Ter versiering van de nieuwe zittingszaal van de Stedelijke Vierschaar, gelegen op de begane grond van het Stadhuis naast de ingang, vervaardigde de schilder Isaac Claesz. van Swanenburg in 1582 een vijfdelig schilderij, waarop in het midden het Laatste Oordeel was voorgesteld met daarnaast de afbeeldingen van vier verhalen met beroemde **gerechtigheidsvoorbeelden**, zoals b.v. het oordeel van Salomo.⁸ Helaas is ook dit uit vijf panelen bestaande schilderij niet bewaard gebleven. Wel bewaard bleef een ander kunstwerk dat enkele jaren later door het stadsbestuur besteld werd, namelijk het wandtapijt met de afbeelding van het ontzet van Leiden, in 1587-1588 **geweven** door de Delftse tapissier Joost **Jansz.** Lanckaert naar ontwerp van Hans Liefdrinck wat betreft de hoofdvorstelling en Isaac Claesz. van Swanenburg wat betreft de randen.”

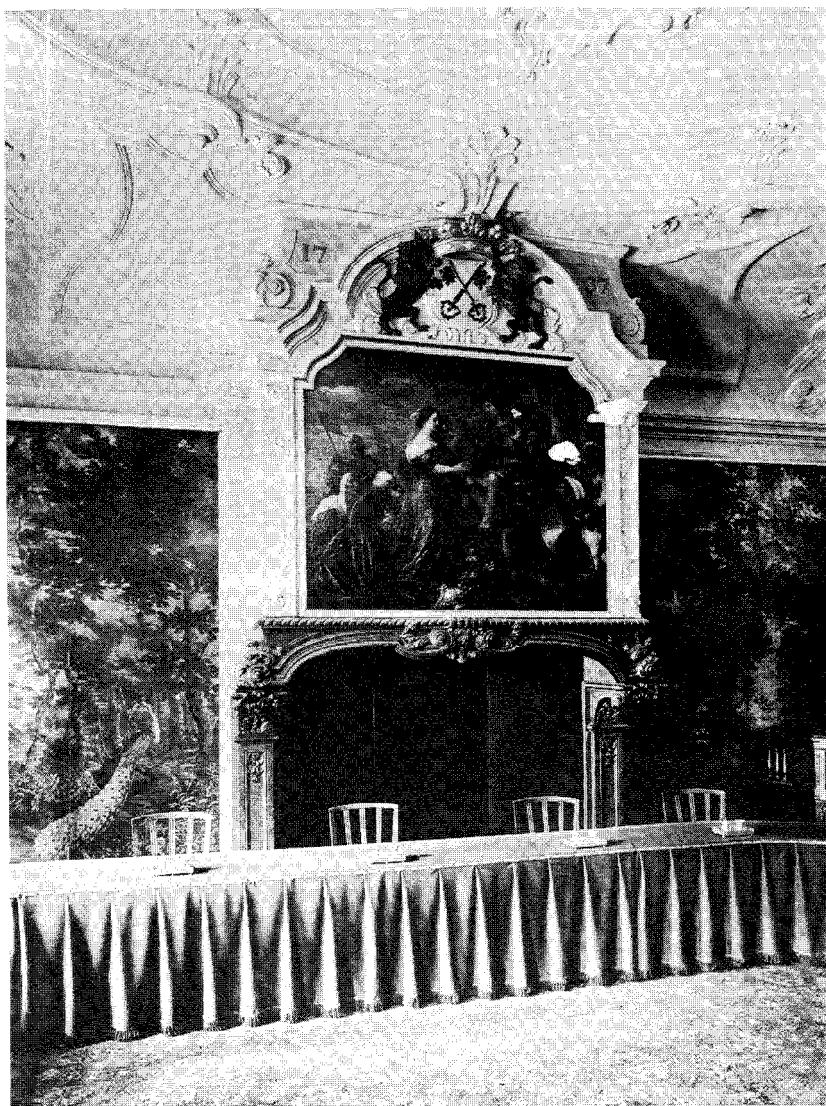
In de laatste decennia van de 16de eeuw en gedurende de 17de eeuw zijn er gedeeltelijk door de uitbreiding van het gebouw en gedeeltelijk door de veranderingen in de eisen die aan verschillende vertrekken moesten worden gesteld, enige interne verhuizingen binnen het Stadhuis geweest en bij dergelijke gelegenheden zijn er enkele malen ook nieuwe kunstwerken besteld voor de decoratie van de diverse **ruimten**.¹⁰ Hiervoor zagen we reeds dat men behalve schilderijen in de 16de eeuw ook al een wandtapijt had aangeschaft, maar later zien we ook nog een derde kunstvorm zijn intrede doen, namelijk die van de geschilderde glasramen. De kunstenaar die hiervoor in 1627 een opdracht kreeg was Pieter Pietersz. Couwenhom en de plaats waar de ramen moesten worden aangebracht was de Schepenkamer. Uiteraard waren de voorstellingen ook hier aangepast aan de juridische functies van de schepenen, zodat behalve de wapenschilden van de magistraten ook een geblinddoekte Justitia en twee bekende **gerechtigheidsstaferelen** werden afgebeeld. De ramen zelf zijn verloren gegaan, mogelijk al in de 17de eeuw, maar de Gemeentelijke Archiefdienst bewaart nog een volledige serie ontwerptekeningen door **Couwenhorn**.¹¹

Alle tot nu toe vermelde kunstwerken waren ten tijde van de **Stadhuisbrand** van 1929 reeds lang uit hun oorspronkelijke omgeving verdwenen. Hetzelfde geldt voor het grote schilderij waarop de spijziging van de Leidenaren na het ontzet van 1574 is voorgesteld en dat geschilderd werd door de amateurschilder Pieter van Veen, die het zelf aan de stad ten geschenke gaf in 1615. Dit stuk is bij de oprichting van De Lakenhal daarheen overgebracht en eerst onlangs naar het Stadhuis teruggekeerd om daar de Burgerzaal te sieren.”

In 1635 werd het Stadhuis aan de westzijde uitgebreid. Bij die gelegenheid werd naast de Burgemeesterskamer een nieuwe zaal ingericht, die bestemd werd voor de vergaderingen van de Veertigraad. Aan de inrichting werd nogal wat geld besteed. Meer dan 1800 gulden werd betaald aan de Amsterdamse tapiissier Joris Nauwincx, bij wie men in 1635 elf wandtapijten met bos- en tuingezichten besteld had, die in 1639 geleverd werden.]” Slechts dertig jaar hebben deze tapijten de Raadzaal gesierd want reeds in 1668 werden ze overgebracht naar de Burgemeesterskamer, waar zij in 1929 zijn verbrand. Hetzelfde lot trof de tapijten die men in 1668 voor de Raadzaal had besteld ter vervanging van de werken van Nauwincx. Deze nieuwe wandtapijten werden voor een bedrag van meer dan 3400 gulden geleverd door de bekende Delftenaar Maximiliaan van der Gucht.¹⁴

Een kostbare aanschaf bij de inrichting van de Raadzaal was ook het schoorsteenstuk, dat in 1639 besteld werd.¹⁵ De maker ervan was de schilder Jan Lievens (1607-1674), Leidenaar van geboorte en in de periode tot 1632 alhier werkzaam, gedeeltelijk in samenwerking met zijn ateliergeenoot Rembrandt. In 1632 was Lievens vertrokken naar Engeland, van waaruit hij zich in 1635 in Antwerpen had gevestigd. Het Leidse stadsbestuur wilde blijkbaar graag de als een beroemdheid beschouwde stadgenoot (“ingebooren burger van dese stadt en jegenwoordich een van de voornaamste schilders” zegt het besluit van 1639) een opdracht laten vervullen. De schilder zelf vertoefde op dat moment in Leiden en reeds op 5 september, een week nadat burgemeesters en schepenen hadden besloten met Lievens te gaan onderhandelen werd het tussen magistraten en kunstenaar gesloten akkoord goedgekeurd.¹⁶ Of Lievens vanuit Antwerpen naar Leiden was overgekomen voor familiezaken of dat hij de reis speciaal had ondernomen in de hoop een goede opdracht in de wacht te slepen is niet duidelijk, maar zeker is dat de voorwaarden die hij wist te bedingen geheel in overeenstemming zijn met de reputatie die hij in de ogen van het stadsbestuur genoot. Het honorarium voor het niet eens zo grote schilderij (188 x 237 centimeter) zou immers 1500 gulden bedragen, terwijl bovendien de burgemeesters, indien zij “gelyck hij vast vertrouwt, in de voorss. schilderie een goetd genougen sullen kennen, een vereeringe van eene medaille, ofte gouden penning tot eene gedachtenisse” aan de koopsom zouden toevoegen. Het onderwerp van het schilderij werd de bekende gerechtigheids-scene uit de klassieke geschiedenis van de grootmoedigheid van Scipio, die na de inname van Carthago de hem als krijgsbuit toegevallen schone Iberische prinses teruggaf aan haar verloofde Allucius.

Lievens voerde het schilderij in Antwerpen uit binnen de in de overeen-

afb. 1. De schouw in de Raadzaal met het schoorsteenstuk door Jan *Lievens*. Foto. Leiden, *Gemeentelijke* Archiefdienst.

afb. 2. De Grootmoedigheid van Scipio. Copie door Abraham Delfos naar het door Jan Lievens in 1640 geschilderde schoorsteenstuk voor de Raadzaal. Aquarel, 31,1 x 40,1 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

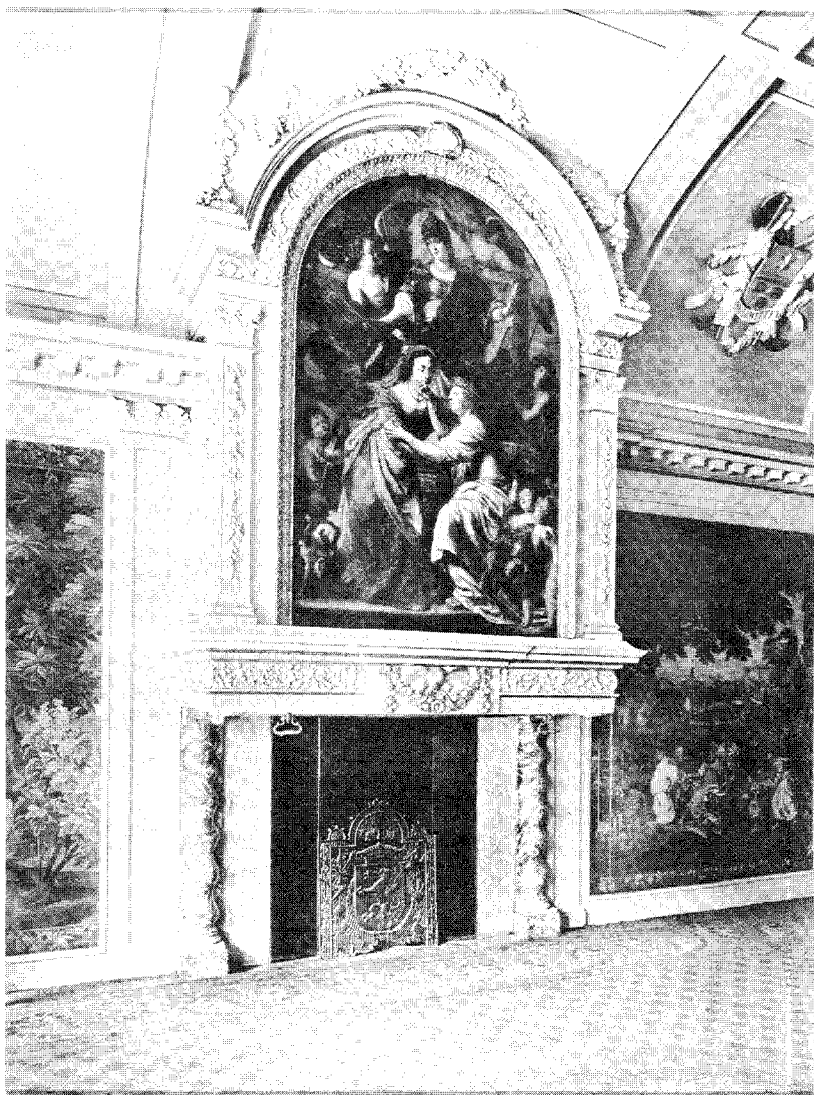
komt vastgestelde periode van een jaar, waarna het doek door de stadsbode Andries de Molyn vanuit Antwerpen naar Leiden werd overgebracht. De vroede vaders van de Sleutelstad waren blijkbaar tevreden over het resultaat, zodat zij op 12 november 1640 de thesaurier opdracht gaven het honorarium aan de kunstenaar uit te betalen, terwijl ze in januari daarop nog eens bijna honderd gulden uitbetaalden aan de goudsmid Frans de Maerschallck voor een gouden medaille ten behoeve van Jan Lievens.¹⁷ Alles bijeen kostte het schoorsteenstuk de stad ongeveer 1750 gulden, aanzien voor het transport nog een bedrag van 150 gulden neergeteld moest worden. Over de vraag of men voor deze **topprijs** ook een meesterwerk had verworven verschillen de meeste latere beschouwers nogal van mening met het toenmalige stadsbestuur. Uiteraard kan men geen volledig oordeel vellen over het vijftig jaar geleden verbrande schilderij dat we alleen kennen uit matige afbeeldingen en sterk verkleinde geschilderde en getekende copieën. Uit dit materiaal krijgt men echter de indruk dat het schoorsteen-

stuk op het Stadhuis behoord heeft tot Lievens' minst geslaagde werken. De kunstenaar, wiens vroege werken veelal bijzonder verrassend zijn door compositie en vormgeving, heeft juist in zijn Antwerpse jaren en ook in de periode na zijn terugkeer naar de Noordelijke Nederlanden in 1644 diverse malen grote historieschilderingen vervaardigd die opvallen door een vol-slagen gebrek aan originaliteit en door een houterige uitbeelding van de figuren, waardoor ze ver achterstaan bij vergelijkbare werken van schilders als Ferdinand Bol.¹⁸

Het schoorsteenstuk in de Burgemeesterskamer

Een volgend vertrek dat met niet geringe kosten werd opgeknapt was de naast de Raadzaal gelegen Burgemeesterskamer. In 1662 werd besloten om deze kamer geheel opnieuw in te richten en de reeds hiervoor gememoreerde overbrenging van de wandtapijten uit de Raadzaal is vermoedelijk een laatste stap geweest in deze herinrichtingsactie. Al vele tientallen jaren was de Burgemeesterskamer getooid geweest met diverse grote schilderijen, met name de drieluiken van Lucas van Leyden en Cornelis Engebrechtsz. Bovendien was er in deze zaal een schoorsteenstuk dat in opdracht van de stad in 1612 voor een bedrag van 150 gulden geschilderd was door Claes Isaacsz. van Swanenburg, de tweede zoon van de kunstenaar Isaac Claesz. van Swanenburg.¹⁹ De voorstelling van het schilderij was De Doortocht door de Rode Zee, een verhaal dat men beschouwde als een bijbelse parallel van de geschiedenis van het beleg en ontzet van Leiden. Over de uitvoering van dit schilderij is verder niets bekend, daar het reeds in de 17de eeuw en wel vermoedelijk bij de aanvang van de in 1662 begonnen modernisering is verdwenen.

Als vervanging voor het schoorsteenstuk van Claes van Swanenburg bestelde het stadsbestuur in 1663 bij de Amsterdamse schilder Ferdinand Bol een doek met een allegorie op het stadsbestuur. Het bedrag dat Bol in 1664 voor dit werk kreeg uitgekeerd was aanzienlijk lager dan wat Lievens bijna 2,5 jaar eerder voor zijn zelfs nog wat kleinere schilderij van de stad had gekregen: terwijl Lievens' honorarium 1500 gulden had bedragen, was dat van Bol slechts 750 gulden groot, waarbij hij nog wel een extra-verering van 150 gulden mocht incasseren.²⁰ Ferdinand Bol, die in de voorafgaande jaren meer dergelijke opdrachten voor picturale versiering had uitgevoerd, o.a. voor het Amsterdamse Stadhuis, leverde een schilderij dat te oordelen naar de ervan bewaarde afbeeldingen, bepaald aantrekkelijker was dan Lievens' schoorsteenstuk. De voorstelling ervan wordt verduidelijkt door een lofdicht van Vondel, waarin gewezen wordt op diverse aspecten van deze allegorie, zoals de Wijsheid (de vrouwenfiguur links), de Vrijheid (de

afb. 3. De schouw in de Burgemeesterskamer (later Kamer van Burgemeester en Wethouders) met het schoorsteenstuk door Ferdinand Bol. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 4. Allegorie op het Stadsbestuur. Copie door Abraham Delfs, 7806, naar het door Ferdinand Bol in 1664 geschilderde schoorsteenstuk voor de Burgemeesterskamer. Aquarel, 43,4 x 31,9 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

vrouwenfiguur rechts), het Onderwijs (de stapel folianten) en de Vrede en Gerechtigheid (de twee elkaar omhelzende figuren op de voorgrond).

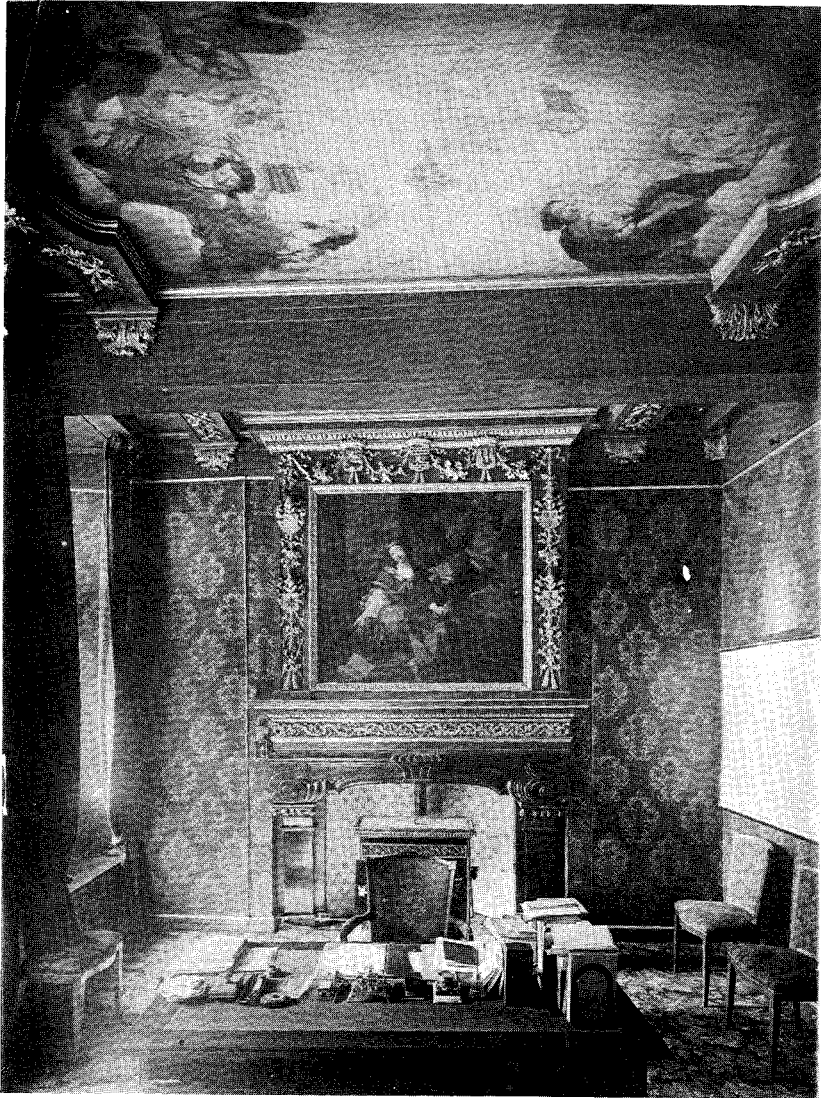
De schilderijen in de Curatorenkamer

Sinds 1595 beschikten de Curatoren van de Universiteit over een eigen vergadervertrek in het Stadhuis. In 1682 werd besloten tot een inwendige verhuizing en verkregen de Curatoren een nieuwe kamer, gelegen op de bovenverdieping naast de Grote Pers en de Weeskamer; in de 19de en 20ste eeuw fungeerde dit vertrek als werkkamer van de burgemeester. In 1682 werd de kamer voorzien van drie schilderijen en van tapijten. De schilderijen werden vervaardigd door de Hagenaar Theodoor van der Schuer (ca. 1630-1707), die juist in hetzelfde jaar ook een opdracht uitvoerde voor het Pesthuis en van wie een schilderij uit het voorafgaande jaar berust in de Petruskerk te Leiden.²¹

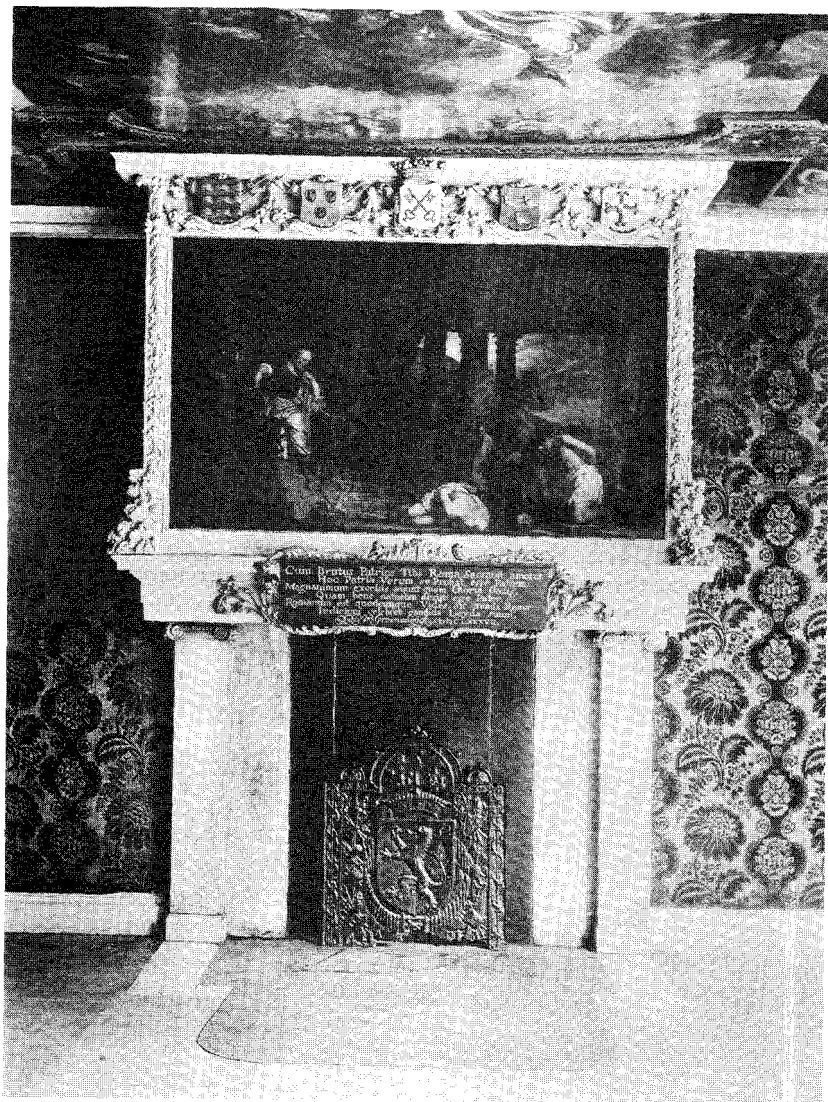
Bij Van der Schuers werken voor de Curatorenkamer zien we allereerst een schilderij dat werd aangebracht op de blikens het jaartal al in 1681 voltooid schoorsteen en dat Justitia voorstelde. Boven de deur kwam een wat kleinere schilderij met Minerva, terwijl voor de plafondschildering een allegorie van de wetenschappen werd gekozen.²² Voor alle stukken samen betaalde het stadsbestuur Van der Schuer uiteindelijk 550 gulden, inclusief de extra-uitkering die moest aangeven dat men tevreden was met de uitvoering van de opdracht. Voor de tegenwoordige beschouwer van de afbeeldingen van de verbrande schilderijen vormen zij de kenmerkende produkten van een niet onverdienstelijke maar uiterst middelmatige schilder uit de periode van de nabloe van de 17de-eeuwse Hollandse kunst.

Plafond- en schoorsteenstuk in de Schepenkamer

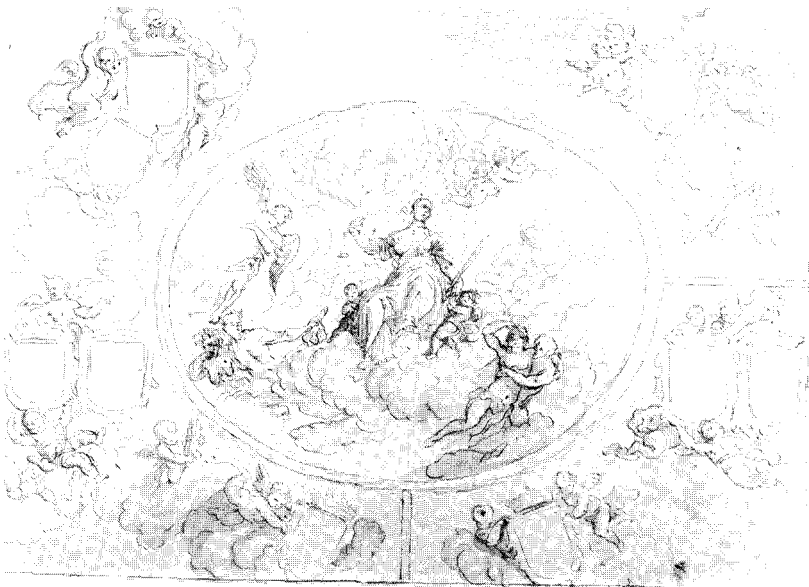
Enkele jaren nadat de Curatorenkamer in het Stadhuis met schilderijen was gedecoreerd kwam als laatste in de reeks belangrijke opdrachten de Schepenkamer aan de beurt. Dit vertrek was gelegen achter de eerder genoemde Raadzaal en was verdeeld in twee stukken, de ruimte voor publiek, beschuldigden en aangeklaagden en de daarvan door een gerekte boog gescheiden ruimte waar het schepencollege zitting hield. Alleen dit laatste gedeelte werd in 1687 van decoraties voorzien. Voor het schoorsteenstuk plaatste men een opdracht bij de Leidse kunstenaar Carel de Moor (1655-1738), die met Willem van Mieris de belangrijkste vertegenwoordiger was van de laatste generatie 17de-eeuwse Leidse schilders en samen met deze een belangrijke rol heeft gespeeld in de vroege geschiedenis van de Leidse Tekenacademie.²³ De beschikbare afbeeldingen waarop

afb. 5. De Curatorenkamer (later werkkamer van de Burgemeester) met een deel van het plafondstuk en het schoorsteenstuk, beide in 1682 geschilderd door Theodoor van der Schuer. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 6. Schouw in de Schepenkamer (later Trouwzaal) met het in 1687 door Carel de Moor geschilderde schoorsteenstuk. Foto, Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 7-8. Ontwerptekening en uitgevoerd plafondstuk in de Schepenkamer, in 7687 vervaardigd door Augustinus Terwesten. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

het schilderij zichtbaar is zijn helaas niet duidelijk genoeg om ons een behoorlijk beeld te geven van de manier waarop De Moor zich van zijn taak gekweten heeft. Het schoorsteenstuk, waarin de geschiedenis van Junius Brutus die zijn twee zoons liet onthoofden is uitgebeeld²⁴, werd in de 18de eeuw met veel bewondering beschreven door Johan van Gool, die daarbij tevens een anecdote over de ontstaansgeschiedenis geeft²⁵:

Onze Ridder had de Historie dus verbeelt, dat de rechtspleging aen den eenen Zoon reets ten uitvoer gebracht was, en zyn afgehouden hoofd op den voorgront geplaetst. Men ziet de Rechterlyke strengheit en het Vaderlyk medelyden in Brutus deftig gelaet natuurylk doorstraelen. Voorts is alles vast getekent en heerlyk van couleur, naer eisch van zaken en personen, en de verschillende hartstochten zo natuurylk verbeelt, dat er een opmerkent aenschouwer door verrukt word; doch de meeste verlegenheit, om dit stuk in alles dus natuurylk ter uitvoer te brengen, maekte hem de dode romp en afgehouden kop; na veel wikkens en wegens besloot hy die ook naer't leven te schilderen, des verzocht hy de Regenten van het Gasthuis om een lyk, zo dra er den adem uit was; het geen hem toegestaen zynde, by de eerste gelegenheit, in een mande met boeken bedekt, wierd bezorgt.

Zo als hy dit ysselyk Model ontfangen had, sneet hy er het hoofd af, en stelde romp en kop in het nodige postuur. Dit afschuwelyk voorwerp had hy dus drie dagen tot gezelschap, in welken tyt hy met allen yver en naerstigheit zyn oogmerk bereikte, en vervolgens op de eigen wyze het zelve weer te rug zond. Door dat onaengenaem middel heeft hy dit stuk zo voortreffelyk en natuurylk geschildert, dat het met toejuiching van alle Kunstminnaers beschouwd word.

Het is duidelijk dat een kunstenaar niet voor een kleintje vervaard moest zijn om in zijn schilderijen een natuurlijke weergave van alle onderdelen te bereiken.

Voor het plafondstuk in de Schepenkamer wendde men zich tot de Haagse schilder Augustinus Terwesten (1649- 1711), die, eveneens in 1687, voor 200 zilveren ducats een allegorie op de Justitie leverde, gevat in een ovale rand die werd omgeven door de wapenschilden van schout, schepenen en griffier. Twee ontwerptekeningen voor deze grote decoratieve schilderijen zijn bewaard: een algemene schets voor middenstuk en rand en een tweede tekening waarop alleen de rand getekend is.²⁶ Beide tekeningen wijken nogal van elkaar af, zelfs wat betreft de richting van waaruit de schildering gezien moest worden, en tonen ook verschillen met het uiteindelijk uitgevoerde stuk voorzover we dat uit foto's kennen.

Het Stadhuis als voorloper van een Stedelijk Museum

Gedurende de 18de eeuw onderging het Leidse Stadhuis weinig veranderingen die aanleiding waren tot een verrijking van de picturale decoratie van het gebouw. In de 19de eeuw echter werd het Stadhuis een verzamelplaats van allerlei voorheen verspreide kunstwerken, die door opheffing van gilden en andere organisaties dakloos geworden waren. De omwenteling van 1795 was de inleiding geweest tot een reeks aanzienlijke veranderingen in de maatschappelijke en bestuurlijke organisatie van de stad, waardoor tal van oude en soms zeer oude instituten verdwenen.

Het is bijzonder moeilijk om een duidelijk beeld te krijgen van de manier waarop het gemeentelijk kunstbezit in de 19de eeuw in het Stadhuis bijeengekomen is: van tal van stukken weten we niet wanneer ze daar een plaats gevonden hebben en van een niet te verwaarlozen aantal is zelfs onduidelijk waar ze vandaan komen. Met behulp van de rijk gedocumenteerde schilderijen-catalogus van het Stedelijk Museum de Lakenhal, die in 1949 door de toenmalige directeur Pelinck werd gepubliceerd, kunnen we vrij gemakkelijk nagaan over welke schilderijen meer bekend is dan de mededeling dat ze blijkens de in 1867 gedrukte inventaris van het Stadhuis daar toen al aanwezig waren. Slechts in enkele gevallen is het mogelijk gebleken de door Pelinck bijeengebrachte gegevens aan te vullen met nieuwe aanwijzingen, welke aanwijzingen hierna zullen worden verwerkt.

Zo kwamen op een onbekend tijdstip diverse werken uit het voormalige Pesthuis, dat in de Franse tijd fungeerde als militair hospitaal en daarna nog verschillende andere bestemmingen gehad heeft. Pelinck heeft in zijn catalogus vier uit dit gebouw afkomstige schilderijen aangewezen, waarvan er nog drie in de Lakenhal bewaard worden; het vierde was een regentstuk uit 1667 van de hand van de schilder Adriaen Comelisz. Beeldemaker, dat bij de brand van 1929 verloren ging en waarvan voorzover bekend geen afbeelding bestaat.²⁷ Vermoedelijk zijn er echter meer schilderijen uit het Pesthuis afkomstig. Oude inventarissen van deze instelling beschrijven ons namelijk ook nog enige schilderijen, die vrijwel zeker identiek zijn met de thans in de Lakenhal aanwezige en aan de 16de-eeuwse kunstenaar Aertgen van Leyden toegeschreven panelen met de Kruisiging, de Opstanding en de Hemelvaart.²⁸

Een belangrijke aanvulling van het kunstbezit op het Stadhuis was ook de overbrenging in een onbekend jaar van de portretten uit de Schuttersdoelen. Het betrof elf schilderijen, waarvan er acht waren geschilderd door Joris van Schooten en drie door Jacob van der Merck. Joris van Schooten (1587-1651) was de leverancier van de thans gelukkig nog bijeen zijnde serie van zes schilderijen met de officieren van de verschillende vendels van

afb. 9. Schuttersstuk door Joris van Schooten, 1628. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 10. De kapiteins van de schutterij, 1650. Copie door Abraham Delfos naar het schilderij door Joris van Schooten. Aquarel, 66 x 88,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

afb. 7 7. Portret van Pieter van Assendelft. Copie door G.J. Bos naar het schilderij door Jacob Fransz. van der Merck uit 1657. Aquarel, 35,4 x 20,9 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

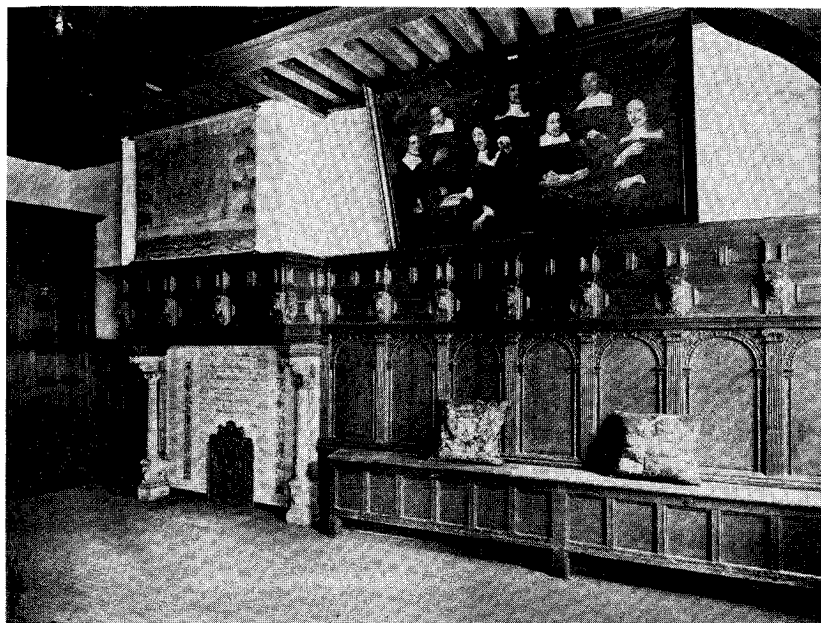
de schutterij.” Twee andere schuttersstukken van de hand van Joris van Schooten echter waren in 1929 als bruikleen van de Lakenhal op het Stadhuis en zijn daar verloren gegaan. Het eerste daarvan dateert volgens Van Mieris uit 1628 en stelt negen officieren van het vaandel van kapitein Laurens van Lanschot voor.³⁰ Het schilderij is doordat het aantal erop afgebeelde personen groter is dan op de stukken uit 1626 veel breder dan de schilderijen uit de twee jaar oudere reeks, maar vertoont verder dezelfde kenmerken. Een geheel ander soort schilderij was het tweede groepsportret van Van Schooten dat bij de Stadhuisbrand verloren ging, namelijk de afbeelding van de zes kapiteins uit 1650.³¹ Dit schilderij immers sluit met zoals de werken uit de jaren twintig aan bij de Haagse traditie van een kunstenaar als Jan Anthonisz. van Ravesteyn, maar toont de veel lossere en modernere portretopvatting zoals die in de jaren veertig in Amsterdam door Govert Flinck en Bartholomeus van der Helst diverse malen was toegepast. Van Schootens naar de afbeeldingen te oordelen zeer indrukwekkende portret van de zes schutterskapiteins moet worden beschouwd als één van de belangrijkste door de Stadhuisbrand vernietigde kunstwerken.

Tot de vanuit de voorste Doelen naar het Stadhuis overgebrachte schilderijen behoorden ook enkele in 1657 geschilderde levensgrote enkelportretten van schutterskapiteins, die zijn vervaardigd door de kunstenaar Jacob Fransz. van der Merck (ca. 1610-1664). In de 18de eeuw hingen er op de Doelen vier tot deze serie behorende stukken, maar één ervan, het portret van Claes Mathysz. van Tol, is daarna verdwenen”“; twee andere werken uit de reeks hangen thans nog in de Lakenhal”“, terwijl het vierde, een beeltenis van Pieter van Assendelft, in 1929 in het Stadhuis verloren ging.³⁴ Alles bijeen heeft dus de brand van 1929 een vrij gevoelig verlies betekend voor de artistieke nalatenschap van de vroegere Leidse schutterij.

Ten aanzien van de kunstschaten van enkele andere opgeheven instellingen is de balans beter. Zo werden de voor de Saaihal vervaardigde en op een onbekend tijdstip vandaar verdwenen schilderijen met afbeeldingen van de Leidse textielnijverheid na de oprichting van de Lakenhal daarheen overgebracht, al moet wel worden geconstateerd dat één van de zeven tot de oorspronkelijke reeks behorende schilderijen al voor die tijd verloren was gegaan.”“ Ook uit enkele andere instellingen zijn in de 19de eeuw schilderijen naar het Stadhuis overgebracht die later een vaste plaats in de Lakenhal hebben gekregen en daardoor voor de brand van 1929 gespaard gebleven zijn; dit geldt bij voorbeeld voor enkele stukken die afkomstig zijn uit de Latijnse School en uit de gasthuizen.”“

Minder goed is het afgelopen met de stadhoudersportretten die in de 17de en 18de eeuw waren gemaakt ter decoratie van het logement van de Leidse afgevaardigden voor de Staten van Holland in Den Haag.³⁷ De door de schilders Comelis Stooter en Pieter Dubordieu en door twee onbekende 18de-eeuwse meesters vervaardigde beeltenissen van de stadhouders van Holland van Willem 1 tot en met Willem V hingen tot 1929 op het Stadhuis en zijn daardoor verloren gegaan zonder dat we zelfs maar een indruk van ze hebben overgehouden daar ze voor zover bekend zelfs niet op interieurfoto's terug te vinden zijn. Merkwaardigerwijs had men de portretten van de Koningen Willem I, II en III niet in het Stadhuis geplaatst, maar rustig in de Lakenhal gelaten, zodat deze 19de-eeuwse aanvullingen van de serie behouden bleven, hetgeen vooral wat betreft de door Van der Kooi geschilderde beeltenis van Koning Willem 1 wel zeer gelukkig mag worden geacht.³⁸

Groepsportretten van Leidse gildebesturen uit de 17de eeuw zijn niet bijzonder talrijk en alleen van het Kleermakersgilde bestond er een reeks van niet minder dan vijf dergelijke portretten, respectievelijk daterend uit 1614(?), ca. 1650, 1672, 1684 en 1695.³⁹ Hiervan waren alleen de stukken van ca. 1650 door een onbekende schilder en dat uit 1672 door Adriaan Beeldemaker in 1929 in de Lakenhal, terwijl de drie andere schilderijen in

afb. 72. De Weeskamer (later werkkamer van de Archivaris) met boven de betimmeringen een regentenstuk van het Kleermakersgilde (zogenaamd uit 1614, doch in werkelijkheid uit het derde kwart van de 17de eeuw). Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

het Stadhuis verbrand zijn. Goede foto's van de verloren werken zijn niet bekend, zodat we ons geen beeld kunnen vormen van de door de monogrammist AVK vervaardigde portretten uit 1684 en 1695 en we van het anonieme schilderij dat het jaartal 1614 droeg alleen kunnen vaststellen dat het in werkelijkheid pas veel later, na het midden van de 17de eeuw, werd geschilderd.⁴⁰

Tal van andere schilderijen van Leidse instellingen zijn in de jaren voor 1867 eveneens in het Leidse Stadhuis terecht gekomen, waar ze overigens voor het merendeel waarschijnlijk op de zolder geplaatst werden. Ook door schenkingen van particulieren en zelfs een enkele maal door aankoop werd het bezit uitgebreid. Zo gaf de familie De Wildt, afstammelingen van Pieter Adriaensz. van der Werff, na de herdenkingstentoonstelling van 1824 haar familierelieken betreffende het beleg en ontzet in bruikleen; later zijn deze stukken, waaronder ook het bekende schilderij met de Uitval op de

Boshuysen schans en Joris van Schooten's voorstelling van de hongersnood tijdens het beleg, in bezit van de Stad overgegaan.⁴¹ Een belangrijke schenking was ook het familieportret van Jan van der Does en zijn gezin door de schilder Roelof Willemsz., dat in 1837 door W.A.W. van der Does, Graaf van Limburg Stirum werd afgestaan.⁴²

Minder gelukkig was men met de aankoop in 1829 van een portret van Pieter Adriaensz. van der Werff, dat op een veiling verworven kon worden; het in 1640 door Govert Flinck vervaardigde schilderij stelt echter niet de in 1604 overleden Leidse burgemeester voor maar een enkele generaties jongere tijdgenoot van de schilder.⁴³ De wens portretten van beroemde personen te bezitten heeft trouwens meer misverstanden veroorzaakt. Zo meende men een overigens op onbekende wijze in stedelijk bezit gekomen portret van Jan van Hout te hebben in de vorm van een door Pieter Dubordieu vervaardigd schilderij uit de 17de eeuw, dat echter geen enkele gelijkenis vertoont met Van Houts gegraveerde portret en bovendien pas enkele tientallen jaren na zijn dood ontstond; in dit geval pakte de vergissing echter gelukkig uit, aangezien Pelinck met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kon vaststellen dat de voorgestelde niemand anders was dan Van Houts neef, de burgemeester en geschiedschrijver Jan Jansz. Orlers, die in 1640 voor Dubordieu poseerde.⁴⁴ Daarmee verdween overigens weer een ander portret, een schilderij door Abraham de Vries uit 1646, dat de stad verworven had uit de nalatenschap van de in 1844 overleden oud-burgemeester De Mey van Streefkerk, naar de rij der anoniemen, aangezien hierop onmogelijk eveneens Orlers kan zijn afgebeeld.⁴⁵

Alle schenkingen en verdere aanwinsten werden echter in de ogen der tijdgenoten geheel overschaduwed door het grote schilderij met de afbeelding van de zelfopoffering van Pieter Adriaensz. van der Werff, dat geschilderd werd door de Antwerpse kunstenaar Mattheus Ignatius van Bree en in 1818 door Koning Willem 1 aan de stad geschonken werd.⁴⁶ Het spektakelstuk, dat tegenwoordig in het grote trappenhuis van de Lakenhal te zien is, werd gesteld boven alle andere in het Stadhuis bijeengebrachte kunstschatten, inclusief de triptiek van Lucas van Leyden en beschreven als "le plus grand ornement de l'hôtel de ville."⁴⁷

De schilderijen op het Stadhuis na de inrichting van de Lakenhal

In 1872 werden de meeste in het Stadhuis aanwezige schilderijen en andere kunstvoorwerpen overgebracht naar de tot Stedelijk Museum ingerichte voormalige Lakenhal. Over de voorgeschiedenis van deze inrichting is al eerder het een en ander te boek gesteld, zodat we daarop niet verder behoeven in te gaan.⁴⁸

Wat na 1872 in het Stadhuis achterbleef waren allereerst de nagelvaste stukken, die behoorden tot de eigenlijke **inrichting** van het gebouw. Bij de schilderijen zijn dat de hiervoor reeds beschreven schoorsteen- en **plafond**-stukken. Daarnaast echter had men ten Stadhuize ook behoefte aan een aantal andere schilderijen ter verfraaiing van de muurvlakken en daartoe werden diverse stukken voor langere of kortere tijd vanuit de Lakenhal naar het Stadhuis teruggebracht, waaronder, we hebben het gezien aan de hiervoor vermelde stukken die bij de brand van 1929 verloren gingen, niet alleen kunstwerken van het tweede en derde garnituur maar nu en dan ook wel schilderijen van betekenis. Tot de uitgeleende en vernietigde stukken behoorde ook een 19de-eeuws schilderij, namelijk *De filosoof* van de hand van J.L. **Cornet**.⁴⁹

Uitbreiding van de collectie buiten De Lakenhal om was uiteraard niet de bedoeling en is voor zover bekend ook maar één keer gebeurd, namelijk in 1924, toen W.A. Leembruggen een mansportret uit 1611 schonk, dat werd beschouwd als een zelfportret van de Leidse schilder-burgemeester Isaac van Swanenburg en daarom een plaats kreeg in de Burgemeesterskamer; de reden dat dit schilderij voor het Stadhuis en niet voor het museum geschonken werd zou de gespannen relatie tussen de schenker en de directeur van het museum zijn geweest.,⁵⁰ Hoewel ook dit schilderij bij de brand van 1929 verloren is gegaan en we er geen foto van kennen, is het intussen zeker dat de identificatie van de voorgestelde onjuist was, aangezien de op het schilderij aangegeven leeftijd en datering niet overeenkomen met het geboortjaar van de kunstenaar.“

Slotopmerkingen

Bij de Stadhuisbrand van 1929 zijn meer dan twintig schilderijen verloren gegaan. Goede foto's bezitten we van vrijwel geen van deze stukken, al zijn diverse van de verloren gegane werken met behulp van matige foto's, getekende of geschilderde copieën en interieurfotobeeldingen dusdanig te herkennen dat we ons een beeld kunnen vormen van hun betekenis. Van andere echter bezitten we niets dan een soms zelfs nog uiterst vage **beschrijving**, zodat we geen enkele indruk van hun oorspronkelijke gedaante kunnen krijgen. Mogelijk bevonden zich tussen de werken van de laatstgenoemde categorie ook nog wel enkele schilderijen die belangrijker waren dan men op grond van die beschrijvingen zou denken. Voor zover we thans kunnen overzien lijkt echter het verlies van enkele schuttersstukken en van de niet alle even fraaie maar wel voor hun tijd en doel karakteristieke decoratieve schilderijen die in de 17de eeuw in diverse vertrekken van het Stadhuis waren aangebracht de belangrijkste klap die het gemeentelijk

schilderijenbezit door de brand heeft moeten incasseren.

AANTEKENINGEN

1. Oudheidkundig Jaarboek (= Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, derde serie) 9 (1929), p. 160. De verbrande schilderijen zijn ook vermeld door E. Pelinck, *Beschrijvende catalogus van de schilderijen en tekeningen [in het] Stedelijk Museum "De Lakenhal" Leiden*, 1949 (hierna afgekort als Cat. Pelinck).
2. Een overzicht van de geschiedenis van het Stadhuis is te vinden in J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche Raadhuis*, Leiden [1916], hierna afgekort als Overvoorde 19 16. Dit boekje bevat echter tal van vergissingen en verwarringen, met name wat betreft de functie en ligging van diverse vertrekken in verschillende perioden.
3. J.C. Overvoorde, "De portretten der Hollandsche graven in het Stadhuis te Leiden", in: *Feestbundel Dr. Abraham Bredius aangeboden den achttienden April 1975*, Amsterdam 1915, p. 221-229. Zie voorts: Overvoorde 1916, p. 6-7, en J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz. 's Leiden*, *Studies in Cultural History*, Assen 1979, p. 87.
4. Ibidem. In de *Catalogus der schilderijen op het Raadhuis der Gemeente Leiden* aanwezig, 1870, nr. 2, is abusievelijk verondersteld dat het schilderij met de Charonsboot van de hand van Jacob Isaacs, van Swanenburg (1571-1638) identiek zou kunnen zijn met deze 15de-eeuwse schildering.
5. R. van Luttervelt, "Bijdragen tot de Iconographie van de Graven van Holland naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse Vierschaar", *Oud-Holland* 72 (1957), p. 73-91, 139-159 en 218-234; G.W. Kurtz, "De afbeeldingen der graven en gravinnen van Holland op het stadhuis te Haarlem", *Jaarboek Haarlem* 1958, p. 40-58.
6. J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*, Leyden 1641, p. 163; F. van Mieris en D. van Alphen, *Beschrijving der Stad Leyden*, dl. 11, Leyden 1770, p. 370; F. Dülberg, "Das Jüngste Gericht des Lucas van Leyden", *Repertorium für Kunstwissenschaft* 22 (1899), p. 30-61, speciaal p. 32; Cat. Pelinck, p. 165.
7. Orlers 1641, p. 163; Van Mieris 1770, p. 369-370; E. Pelinck, "Het allereerste begin der Stedelijke Schilderijen-verzameling te Leiden", *Leids Jaarboekje* 37 (1945), p. 204-211; Cat. Pelinck, p. 61 en 66.
8. H. van de Waal, *Drie eeuwen Vaderlandsche Geschied-uitbeelding 1500-1800*, 's-Gravenhage 1952, p. 267. Op deze schilderijen en de erin afgebeelde voorstellingen zal ik nader ingaan in de in voorbereiding zijnde monografie over Isaac van Swanenburg.
9. E. Pelinck, *Beschrijvende catalogus van beeldhouwwerken en boetseersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver [in het] Stedelijk Museum "De Lakenhal" Leiden*, 1951, p. 23-26, nr. 58.
10. Overvoorde 1916, waar echter diverse vergissingen in de details voorkomen.
11. Cat. tent. *Geschildert tot Leyden anno 7626*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, 1976-1977, p. 57-58, nr. T 12-14, met opgave van oudere literatuur.
12. Cat. Pelinck, p. 296-297, nr. 443.
13. G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverij de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1936, dl. 11, p. 237-239, nr. 525-526 en dl. 1, afb. 110-111.
14. Van Ysselsteyn (zie noot 13), dl. 11, p. 328-329, nr. 724-725 en dl. 1, afb. 136.
15. Ten onrechte wordt bij Overvoorde 1916, p. 64 vermeld dat de opdracht al in 1632 zou zijn verstrekt.
16. E.W. Moes, "Jan Lievens", *Leidsch Jaarboekje* 4 (1907), p. 136-164, speciaal p. 149-152; H. Schneider en R.E.O. Ekkart, *Jan Lievens, Sein Leben und seine Werke*, Amsterdam 1973, p. 6, 52-53, 117-118, nr. 106, afb. 24. Zie ook Orlers, p. 164 en 377 en Van Mieris, dl. 11, p. 375.
17. Doek, 188 x 237 cm. Moes, a.w. (zie noot 16), p. 151. Vgl. cat. tent. *Leids Zilver*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, 1977, p. 104 en noot 14.
18. Zie over Lievens en de ongelijkheid van zijn werken behalve de in noot 16 genoemde wer-

ken ook de in september 1979 verschijnende tentoonstellingscatalogus *Jan Lievens, ein Maler im Schatten Rembrandts*, Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig.

19. Orlers, p. 163; Van Mieris, dl. II, p. 370; Overvoorde 1916, p. 15 (met verkeerd jaartal en toeschrijving aan de vader) en p. 61.

20. Doek, 290 x 188 cm. A. Blankert, *Ferdinand Bol 1616-1680, een leerling van Rembrandt*, 's-Gravenhage 1976 (dissertatie Utrecht), p. 72, 115, 177-179, nr. A 44. Zie ook Van Mieris, dl. II, p. 370.

21. Zie voor het eerste stuk Cat. Pelinck, p. 257-258, nr. 395 en voor het tweede E.H. ter Kuile, *Leiden en westelijk Rijnland, 's-Gravenhage 1944 (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, dl. VII, 1), p. 95 en afb. 175.

22. Het schoorsteenstuk: doek, 150 x 162 cm; het dessus de porte: doek, 110 x 90 cm. Cat. Pelinck, p. 258, nr. 393 en 394. Zie voorts: Van Mieris, dl. II, p. 378; Overvoorde 1916, p. 70-71. Pelinck noemt het vertrek abusievelijk de Universiteits-vierschaar, die echter elders gelegen was (zie Van Mieris, dl. II, p. 367); van de aankleding van die Universiteits-vierschaar rest ons slechts het houten Justitiabeeld uit 1653, vervaardigd door Claes Jansz. Kaaskamer en aanwezig in het Stedelijk Museum de Lakenhal.

23. *Leids Kunst-Legaat, Kunst en historie rondom 'Ars Aemula Naturae'*, Leiden 1974, p. 13-14.

24. Doek, 130 x 223 cm. De Moor ontving voor zijn schilderij 350 gulden (Rekening Thesaurier ordinarius, Secretarie Archief II, nr. 3049, fol. 216 verso). Zie over het schilderij voorts: Van Mieris, dl. II, p. 372; Overvoorde 1916, p. 65-66; Cat. Pelinck, p. 194, nr. 325.

25. J. van Gool, *De Nieuwe Schouburg der Nederlantsche Kunstschilders en Schilderessen*, dl. II, 's-Gravenhage 1751, p. 425-426. De Moor werd in 1714 door Keizer Karel VI in de adelstand verheven en werd daarom door zijn tijdgenoten veelal aangeduid als "Ridder de Moor".

26. De schildering op doek, ovaal, 436 x 695 cm. Cat. Pelinck, p. 287, nr. 430 en Van Mieris, II, p. 372. De tekeningen bevinden zich in het Stedelijk Museum de Lakenhal (cat. Pelinck, p. 287-288, nr. 630) en de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.

27. Doek, 180 x 271 cm. Cat. Pelinck, p. 16, nr. 27.

28. Archieven Gasthuizen (Gemeentelijke Archiefdienst Leiden), nr. 1639. Blijkens de inventarissen van het Pesthuis van 1666 tot 1713 hing er in de grote keuken voor de schoorsteen een reeks van drie grote schilderijen, die in sommige inventarissen aan Lucas van Leyden zijn toeschreven. Gezien de onduidelijkheid over de herkomst van de drie schilderijen van Aertgen

zie Cat. Pelinck, p. 30-33, nr. 252-254) lijkt het waarschijnlijk dat deze schilderijen identiek zijn met die in het Pesthuis; helaas zijn er geen inventarissen van deze instelling gevonden die duidelijk maken of de stukken er tot het einde van de 18de eeuw zijn blijven hangen.

29. Cat. Pelinck, p. 246-255, nr. 386-391. Zie laatstelijk cat. tent. *Geschildert tot Leyden anno 1666*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, 1976-1977, p. 37-39 en p. 45.

30. Paneel, 158 x 271 cm. Cat. Pelinck, p. 255-256, nr. 385; Van Mieris, dl. II, p. 410.

31. Doek, 198 x 271 cm. Cat. Pelinck, p. 256, nr. 392; J.C. Overvoorde en W. Martin, *Stedelijk Museum te Leiden*, Leiden 1902, p. 38-41, plaat XV.

32. Vermeld bij Van Mieris, dl. II, p. 411. Zie ook Cat. Pelinck, p. 172.

33. Cat. Pelinck, p. 170-172, nr. 297 en 298; respectievelijk afgebeeld bij Overvoorde-Martin (zie noot 31), plaat XVI en bij W. Bernt, *Die Niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts*, dl. IV, München 1962, nr. 197.

34. Cat. Pelinck, p. 172, nr. 299.

35. Cat. Pelinck, p. 273-278, nr. 419-424. Zie ook R.E.O. Ekkart, "Leidse schilders. tekenaars en graveurs uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw", *Leids Jaarboekje* 66 (1974), p. 177-179.

36. Uit de Latijnse School kwam het bekende schilderij met de Tabula Cebetis door Joris van Schooten (Cat. Pelinck, p. 243-245, nr. 383), uit de gasthuizen stukken van allerlei aard.

37. Cat. Pelinck, p. 53-54, nr. 85-86, p. 128, nr. 189, p. 272, nr. 414-416, p. 323, nr. 464. Zie ook E. Pelinck, "Het logement van Leiden te 's-Gravenhage", *Leids Jaarboekje* 57 (1965), p. 41, waaruit blijkt dat ook portretten van de Friese stadhouders en van de koningen van Frankrijk, Zweden en Bohemen, alle geschilderd door Stooter, hier hebben gehangen.

38. Cat. Pelinck, p. 154-155, nr. 239. Zie ook C. Boschma, *Willem Bartel van der Kooi en het teken-*

onderwijs in Friesland, Leeuwarden 1978, p. 166-167, nr. B 20.

39. De nog in de Lakenhal bewaarde schilderijen, hier als tweede en derde vermeld zijn te vinden in Cat. Pelinck, p. 119-120, nr. 260, en p. 16, nr. 28. Zie voor de verbrande schilderijen: ca. 1614 (doek, 135 x 265 cm) Cat. Pelinck, p. 110, nr. 259 en de stukken van 1684 en 1695 door de monogrammist A.V.K. (doek, 136 x 172 cm en doek, 132 x 208 cm) Cat. Pelinck, p. 191, nr. 321-322.

40. Aangezien vroeger het hiervoor vermelde stuk van ca. 1650 op grond van een op een erop afgebeeld boek voorkomend jaartal op 1618 werd gedateerd, is het mogelijk dat ook het jaartal 1614 ontleend is aan een dergelijke vermelding op een kasboek of ander voorwerp.

41. Cat. Pelinck, p. 117-118, nr. 172 en p. 245-246, nr. 384.

42. Cat. Pelinck, p. 315-317, nr. 9.

43. Cat. Pelinck, p. 74, nr. 102. Zie ook G.C. Helbers, "Een merkwaardige aankoop door de stad Leiden in het jaar 1829", *Leids Jaarboekje* 36 (1944), p. 207-208. Het schilderij is overigens een replek van een eveneens gesigneerd en 1640 gedateerd portret dat zich bevindt in het Städtisches Museum Haus Koekkoek te Kleef (Kat. 1974, nr. 26, met afb.; zie voorts J.W. von Moltke, *Govaert Flink 1615-1660*, Amsterdam 1965, p. 132, nr. 311 en 314 met afbeeldingen van beide exemplaren); de voorgestelde is mogelijk de Rotterdamsejurist Dr. Daniel Joncktys of zijn Nijmeegse vakgenoot Lambert Goris.

44. Cat. Pelinck, p. 54, nr. 87. Zie ook E. Pelinck, "Een inventaris en een portret van Jan Jansz. Orlers", *Leids Jaarboekje* 33 (1941), p. 193201.

45. Cat. Pelinck, p. 314, nr. 459. Zie ook het artikel van Pelinck uit 1941 (noot 44), p. 201. De herkomst uit het bezit van De Mey blijkt uit een brief van Mr. J.T. Bodel Nijenhuis aan Mr. K.J.F.C. Kneppehout van Sterkenburg d.d. 15-1-1870, in mijn bezit. Het schilderij stelt overigens geen Leidenaar voor; het is namelijk een, blijkbaar eigenhandige, replek van een schilderij dat De Vries al in 1628 in Antwerpen had geschilderd en dat zich vroeger in de collectie Von Stummer in Wenen bevond en later bij de Kunsthandel D.A. Hoogendijk te Amsterdam (paneel, 74,5 x 57 cm).

46. Cat. Pelinck, p. 24-25, nr. 46.

47. *Guide ou Description Historique et Topographique de la Ville de Leide*, Leide 1826, p. 42-43.

48. Zie de inleidingen van de in de laatste honderd jaar verschenen catalogi van het museum, waaronder die van Overvoorde en Pelinck.

49. Paneel, 66,5 x 56 cm. Cat. Pelinck, p. 38, nr. 60.

50. Aldus het levensbericht van Mr. Dr. J.C. Overvoorde door W.J.J.C. Bijleveld. Dit zeer lange en door een scherpe afkeer van de persoon van Overvoorde gekenmerkte levensbericht werd door Bijleveld aangeboden aan het Leids Jaarboekje, maar door zijn mederedacteuren geweigerd; daarop heeft de auteur het in enkele exemplaren gestencild en deze in september 1931 rondgestuurd aan enige relaties. Op blz. 34 van deze stencil-uitgaveverhaalt Bijleveld over een ruzie tussen Overvoorde en Leembruggen, die zeer met Bijleveld bevriend was. Volgens de auteur getuigde Leembruggen kort nadien van zijn goede wil doordat hij, hoewel hij met Overvoorde niets meer te maken wilde hebben, door bemiddeling van Dr. H. Schneider "het mooie zelfportret" van Swanenburg verwierf en het, nadat Bijleveld "langs genealogische weg" de authenticiteit ervan had vastgesteld, aan de Gemeente Leiden schonk terplaatsing in de Burgemeesterskamer. Aan onwil van de zijde van Overvoorde zou het, aldus Bijleveld, gelegen hebben dat het zogenaamde zelfportret niet voor de brand was gefotografeerd.

51. Volgens het opschrift was de voorgestelde in 1611 61 jaar oud, terwijl Isaac van Swanenburg toen reeds 74 jaar was.

CONSUMENTENBEDROG IN DE 18de EEUW

door

R.C.J. van Maanen

Zijn plaats als volksdrank nummer één, die het bier gedurende eeuwen had bezeten, was het in de 18de eeuw al hoog en breed kwijt.¹ Bier was duur, door de hoge produktiekosten en de drukkende belastingen. Gerst en brandstof, twee onmisbare produkten voor het brouwersbedrijf, werden in Holland zwaar belast. En de bierprijs werd door de gewestelijke en stedelijke overheden nog eens verhoogd door verschillende accijnzen, die voor de consument, de grote of burgerimpost, en die voor caféhouders en herbergiers, de tappersimpost, die veel hoger was, en natuurlijk aan de klant doorberekend werd. Om een indruk te geven: de grote impost liep op vanaf elf stuivers op een vat van 20 stuivers. De tappersimpost bedroeg 2 gld. 14 st., onafhankelijk van de prijs van een vat. En dan ging het om zgn. binnengebrouwen bieren. De accijnzen op buitengebrouwen bieren (van buiten de zeven provinciën) waren aanmerkelijk hoger. De laatste konden wel oplopen tot 29 gld. 5 st. per vat.

Een veel voornamere oorzaak van de achteruitgang van het brouwbedrijf moet in de verandering van drinkgewoonten gezocht worden, reeds begonnen in de 17de eeuw, maar sterk doorgezet in de 18de. “t Geen de brouwning swaer drukt en te gronde doet gaen, is het algemeene gebruik van coffij en thee, . . . werdende selfs bij de allergeringste zoort van menschen daagelijks deesen drank in plaets van bier geconsumeert, en vermits de prijs van die twee waaren hoe langer hoe laager loopt, en ook 's landsweegen met een seer geringe impost, en stadsweegen met geen excijns altoos beyde die waeren beswaert zijn, staat te vreesen dat het drinken van bier onder groot en kleyn voor ‘t meerendeel zal te niete loopen”, aldus deken en hoofdliden van het brouwersgilde in een brief aan het stadsbestuur (ca. 1735).² In alle lagen van de bevolking waren koffie en thee geliefde dranken. Bovendien werd onder de aanzienlijken wijn steeds gewoner, terwijl brandewijn en genever door de gewone man steeds aan zienlijker gedronken werden. Brouwerijen verdwenen en branderijen kwamen ervoor in de plaats.

Als gevolg van deze ontwikkelingen bleef er voor de brouwers niet veel

anders over dan het leveren van een kwalitatief steeds minder produkt om het hoofd boven water te kunnen houden. Maar evenals de prijsverhogingen, leidden kwaliteitsverlagingen tot minder afzet. De bedrijfstak was in verval, wat met bedrijfssluitingen gepaard ging. In Leiden waren in 1671 nog 24 brouwerijen gevestigd³; dat aantal was nog maar 17 in 1682, in welk jaar er weer drie gesloten werden.⁴ Het werd toen verboden brouwerijen op te heffen. Maar wel kwam er nadien nog een vijftiende bij, De drie Kruisjes, alias 't Wapen van Breda. Blijkbaar stond het Bredase bier in de gunst (buiten Holland gebrouwen bieren waren vaak beter en soms ook goedkoper). Maar met floreren van de branche had deze vestiging allerminst iets te maken. Want behalve door drukkende lasten en veranderde drinkgewoonten werd de Leidse brouwerij terneergedrukt door de economische malaise waarin de stad verkeerde. De bevolking liep terug van ca. 60.000 mensen in 1682 tot ca. 40.000 in 1742⁵, om daarna nog verder te zakken. En de textielindustrie ging achteruit door sterke concurrentie van goedkoper producerende gebieden, waardoor in Leiden de werkeloosheid schrikbarend opliep. Aan de bruto opbrengst van de stedelijke bieraccijnzen kunnen we die teruggang duidelijk constateren." Bedroeg deze in 1682 nog 24.671 gld. 10 st., in 1730 was ze gedaald tot 12.489 gld. 6 st., nagenoeg de helft. Dit was het jaar waarin de gezamenlijke brouwers de brouwerij De Arend uitkochten en het Gerecht (d.w.z. schout, burgemeesters, en schepenen) verzochten het complex tot woonhuizen te mogen ombouwen. De achterliggende bedoeling was het aantal brouwerijen weer terug te brengen tot 14, wat voor Leiden meer dan genoeg was. Amsterdam nota bene, met zijn afzetmarkt voor scheepsbieren, telde er slechts 121

En nog verder zou de accijnsopbrengst zakken. In 1742 lag het absolute dieptepunt met een opbrengst van slechts 9.947 gld. 1 st. 8 penn. En ook de nering zakte dieper. Men ging over tot middelen die niet door de beugel konden om de zaak te redden. De brouwer in De Os was blijkbaar alle perken te buiten gegaan: "hebbende hij door allerhande middelen en grootte kladderijen, zo binnen als buyten de stad, de neering zoeken meester te worden, dog heeft zig **zelven** geruïneerd en de overige brouwers het uytterste nadeel toegebracht".⁷ De brouwer in De Posthoorn had allerlei ongeoorloofde praktijken toegepast om zijn vaten inhoudelijk kleiner te maken." En wat ze allemaal deden met dit zelfde doel, was de kuipers dwingen dikkere duigen te klieven dan was voorgeschreven.

De fraude ontdekt

Toen de Leidse bierverkoper Caspar Westerman per ongeluk een vat lek stootte, betekende dat voor hem een behoorlijke strop." Daarbij zou het

afb. 7. Koperen maatkan voor wijn, bier en olie. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto C. W. Fock.

gebleven zijn als de ton waarin hij het bier overdeed niet **aanmerkelijk** kleiner was geweest. Want dat bracht hem ertoe ook de inhoud van andere vaten te meten, en daarbij constateerde hij grote verschillen. Op dat moment zal Westerman zich wellicht met schrik gerealiseerd hebben dat zijn strop veel groter was dan hij aanvankelijk veronderstelde. Hij liet het er althans niet bij zitten, maar wendde zich tot het gilde van de kuipers om hen naar de maten van het vaatwerk te vragen en de verordeningen erop na te slaan. Hem werd ronduit te kennen gegeven dat de duigen van biervaten dikker gemaakt werden dan was voorgeschreven. Maar dat wilde zeggen dat de werkelijke inhoud ervan kleiner was dan de officiële, waarvoor hij ze gekocht had!

Caspar Westerman zou geen goede voorzitter van het **bierverkopers-**gilde geweest zijn, als hij deze kwestie niet verder was gaan uitzoeken. In de verzameling verordeningen van het kuipersgilde had hij gevonden dat de dikte van de duigen overeenkomstig de Haarlemse maat behoorde te zijn. Dus op naar Haarlem, waar de brander of ijker van het vaatwerk, Geerloff Sluyter, hem twee ijzeren standaardmaten van de Haarlemse duig leverde, één voor hele vaten en één voor kwartvaten. Dat was op 18 juli 1743. Hiermee naar een Leidse brander gegaan, verklaarde deze echter dat hij altijd

de beugel en de haak gebruikt had, die hij van zijn vader overgenomen had. Uiteraard niet tevreden met dit antwoord stapte Westerman naar het stadhuis en bracht op 5 augustus de stedelijke secretaris, Mr. David van Royen, van zijn ontdekking op de hoogte.

Met de hem eigen degelijke aanpak ging Van Royen deze kwestie te lijf. Eerst ging hij de keuren op de maten van de biertonnen na. Twee verordeningen bleken van belang: de één een meer dan 120 jaar oude resolutie van de Staten van Holland, waarbij werd bepaald dat voortaan al het **brouwers**-vaatwerk in het gehele gewest gemaakt moest worden volgens de beugel en el van Dordrecht (voor resp. de maat van de bodem en de lengte) en tevens dat de inhoud minimaal 75 en maximaal 78 Dordtse **stopen** per vat moest bedragen (11 juli 1622). De ander een bepaling van 9 mei 1675 van het Leidse stadsbestuur dat de Haarlemse **duigmaat** gebruikt moest worden. Nu kon het gemeentelijk apparaat in touw komen.

Op 5 en 10 september gelastte de schout, wiens bevoegdheid het was erop te letten dat de officiële maten werden aangehouden, een her-ijk van vaatwerk van alle 14 brouwerijen die Leiden rijk was. Zowel tonnen, **half**-vaten als vierendelen, oftewel hele, halve en kwartvaten, moesten naar het stadhuis gebracht worden om met behulp van de daar berustende leggers te worden geijkt. Het resultaat was dat er geen enkel vat bleek te kloppen, van geen van de 14 brouwerijen. Als de duig niet te dik was, was de bodem het wel. Dan weer was de omtrek te klein, of de lengte te kort. Kortom, de inhoud was steeds kleiner dan die behoorde te zijn.

En secretaris Van Royen zelf hield zich bezig met de berekening van de inhoud die de vaten moesten hebben. Hoe was de verhouding van de Leidse pint met de Dordtse stoop? Hoeveel pinten gingen er in een vat? Geen eenvoudige vragen. Verschillende leggers waarop de maten aangetekend stonden van bv. wijnkan, **blokmaat** (burgerpint) of **tappint** (in café geschonken tapje) zouden het moeten uitwijzen.

Maar behalve door theoretische berekeningen wilde hij ook door een werkelijke water-ijk de inhoud van een Leids vat en een Dordtse stoop vergelijken. Daarvoor moest hij er natuurlijk wel een hebben. Dus schreven de Leidse burgemeesters een brief aan hun Dortse collega's met het verzoek om volgens de legger een vat te laten maken gelijk aan de Dordtse stoop "so in materie als **form**". Woensdag aanstaande zou dat worden afgehaald (dat zou op 16 oktober 1743 zijn). De magistraat van Dordrecht kon daar echter niet aan voldoen, omdat **nagieten** van de metalen legger onmogelijk was. Wel kon er een vat van koper geslagen worden, wat in overleg met de gezonden stadsdienaar, Jacob van Werven, stadsmeestermetselaar, dan maar gedaan was, aldus het antwoord van Dordrecht, dat overigens afweek van het verslag dat Van Werven van zijn missie op 23 oktober uitbracht ten

stadhuize: omdat er geen bierstoop, maar uitsluitend een wijnstoop aanwezig was onder de leggers, had hij zich in gezelschap van de stadsijker Adriaen van der Ent naar een kuiper begeven om te onderzoeken hoeveel wijnstopen er in een pas gemaakt vat gingen. Dat was 82, terwijl het **placcaat** van 1622 maximaal 78 **stopen** voorschreef! Er klopte dus iets niet. De burgemeesters zeiden dat het een “**waater-** en geen **biermaat** was, derhalven het verstaan moest worden dat daar ten minste 75 **stopen** bier uit een ton getapt moest worden, de rest voor de gist en droes **gerekent** wierd”. Maar deze verklaring accepteerde Van Werven niet. Om uit de impasse te geraken haalde Van der Ent thuis een oude waterkit, al vijftig jaar niet meer gebruikt, die misschien de juiste maat had. Dit bleek inderdaad een standaardmaat te zijn (er gingen negen kitten in een half vat), maar daarmee had Van Werven nog geen Dordtse stoop, en onverrichterzake keerde hij huiswaarts.

Nog maar nauwelijks uit Dordrecht teruggekeerd, kreeg hij opdracht er nogmaals heen te varen. De inleiding van zijn rapport (op woensdag 30 oktober ingediend) geeft precies het doel ervan aan: “Door contrariëwind en tij eerst des vrijdagsmiddags tot Dordrecht gekoomen zijnde, zoo ben ik na de stadsijker gegaan . . . om drie stukke brouwersvaatwerk . . . door haar **beyde** eijkers te juyste, iken en branden. En **datzelve** notoriaal te bevestigen **ende** ondertijkenen. En dat zij verzekert **konde weesen** dat dieselfde **vaaten**... ter hand gesteld **zoude** werden aan de Edele Groot Agtb. Heere Burgemeestere der stad Leyden”. De ijkers wisten waar ze aan toe waren! Diezelfde vrijdagmiddag werden er bij een kuiper vast een half vat en een kwart vat uitgezocht, en werd opdracht gegeven vóór de volgende middag een heel vat te maken, want dat was nl. niet voorradig. Ook de notaris werd voor zaterdagmiddag 12 uur besteld. Maar wat gebeurde er toen? De ijkers keurden de vaten af omdat ze te klein waren, en van slecht hout. De in zijn wiek geschoten kuiper bracht daar tegenin dat hij zijn vaten altijd zo gemaakt had, en dat ze nooit eerder afgekeurd waren. Maar daar had de ijker niets mee te maken: “De Heere van Leyden zullen mij in ‘t spinhuys niet laate zetten, daar zal ik zorg voor draage **zoo lang als ik kan**”. Met de woordenwisseling die hierop ontstond schoot Van Werven weinig op. “Nadat zij uitgekraakt **hadde**” zei hij dan ook “vrinden, . . . mij mankeert nu dit vaatwerk en ik moet geholpen worden”. Vervolgens dreigde hij dit hele voorval aan de Dordtse regering voor te zullen leggen. En dat maakte indruk. De kuiper bood aan voor maandagmiddag drie nieuwe vaten te zullen leveren, gemaakt volgens de eisen van de ijkers. Van Werven schreef wat geïriteerd naar huis dat het mislukt was zondagavond thuis te komen, en dat het wel dinsdag zou worden. En dat is gelukt, zij het op het nippertje. De kuiper had wel woord gehouden, en de vaten waren ook gecontroleerd,

afb. 2. Koperen maatkannen van een hele en een halve pint voor bier, 1755. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto C. W. Fock.

maar Van Werven wilde ook nog een water-ijk met de waterkit van Van der Ent. Maar daar wensten de ijkers niet aan te beginnen, want dat ding vertrouwden ze niet. En de nieuwe vaten waren immers volgens de leggers gemaakt die zij van hun voorvaderen hadden overgenomen en nooit waren veranderd. Daarmee nam Van Werven genoegen. Na notariële vastlegging haastte hij zich om alles af te rekenen zodat hij nog net de marktschuit van half drie kon halen.

Blijkbaar werden niet alleen in Leiden, maar ook in Dordrecht de bier-vaten te klein gefabriceerd. Zei echter de Dordtse kuiper dat hij ze altijd zo gemaakt had, zijn Leidse gildebroeders hadden al op 5 september verklaard dat ze door de brouwers gedwongen waren dikkere duigen te maken dan was voorgeschreven, en dat de ijkers dat oogluikend hadden toegestaan. En dan is natuurlijk het hek van de dam. De brouwers terwille zijn betekende fraude plegen, maar hen niet. terwille zijn betekende armoede voor hun gezinnen. En als de ijkers bovendien een oogje toedoen is de keus niet moeilijk. Trouwens, voor de brouwers ook niet. Zo is het overtreden van de verordeningen ingeburgerd geraakt. De oudste ijer, Isaacq Lam brechtsz., al sedert 1718 in functie, was er nog nooit tegen opgetreden,

afb. 3. Detail uit afb. 2. Foto C. W. Fock.

want, zo zei hij tijdens zijn proces, er werden altijd al te dikke duigen gemaakt.¹⁰ Het gevolg was dat de jonge ijker Comelis Hoogenburch (pas aangesteld in 1742) niet beter wist en met een gerust geweten onjuiste vaten goedkeurde. Was hem dan geen licht opgegaan toen in de zomer van 1743 een caféhouder (de voortvarende Westerman?) hem had aangesproken met het verzoek de dikte van de duigen te nemen volgens de onder het kuipersgilde berusttende slaper? De schellen zullen hem vast en zeker van de ogen gevallen zijn toen hij op 5 en 10 september op last van de schout de her-ijk moest uitvoeren ten stadhuize. Hoe dit ook zij, de oogluiking van de ijkers, al dan niet willens en wetens, werd door de stedelijke rechtbank streng gestraft. Op 1 november 1743 werden beiden veroordeeld tot betaling van de proceskosten en ontslag uit hun functie. Bovendien werd Isaacq Lambrechtsz. voor twaalf jaar uit de stad verbannen. Voor Hoogenburch was het vonnis minder ingrijpend: hij werd onvermogensd verklaard.

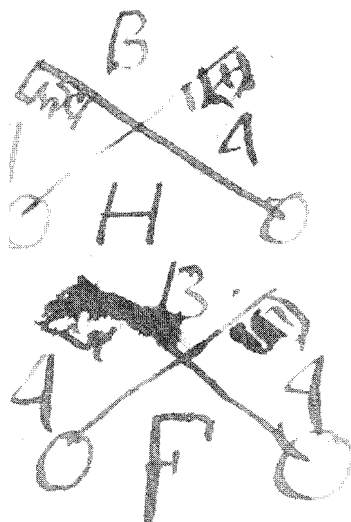
Ook tegen enkele brouwers volgde een proces¹¹, waarbij Jacob Callefies, brouwer in De Posthoorn, en Louwerens Lips, brouwer in De Drie Kruisjes, openlijk verklaarden dat ze al jaren de kuipers dwongen tot het maken van te dikke duigen. Deze twee waren gedaagd omdat bij hen het slechtste

vaatwerk van de gehele stad aangetroffen was en bij de jongste keuring bijna geen vat goedgekeurd kon worden. En overeenkomstig de eis werden ze op 25 juni 1745 veroordeeld tot één jaar ontzegging van het uitoefenen van de brouwering (wat ze beiden overleefd hebben; De Posthoorn was zelfs één van de drie Leidse brouwerijen die in 1786 nog bestonden"). Maar dat wil niet zeggen dat de overige brouwers volkomen vrijuit gingen. Ook zij hadden zich aan hetzelfde schuldig gemaakt, maar kennelijk op kleinere schaal. Natuurlijk trachtten zij zich wel te verontschuldigen: het was hen nooit bekend geweest dat er een **duigmaat** voorgeschreven was, en ze hadden met op dikkere duigen aangedrongen om enig voordeel te bewerkstelligen, maar om duurzamer vaatwerk te verkrijgen. Maar de schout achtte deze argumenten ondeugdelijk. Het punt waar het om ging was dat de "goede burgerije misten en minder ontvangen **hadde** op een ton, off **halfvat** dan zij **naer** de juyste maat **hadde** moeten ontvangen". De consument was bedrogen. En bedriegers behoren te worden gestraft. Vandaar de processen tegen Callefies en Lips. Vandaar de verbanning van Isaacq Lambrechtsz.

Scherpere maatregelen benadelen de brouwers

Van de bestraffing van de overtreders van de keuren werd de benadeelde consument natuurlijk niet veel wijzer. De verordeningen moesten herzien worden, opdat een dergelijke fraude niet meer voor zou kunnen komen. Op 9 november 1743 werd van de pui van het stadhuis bekend gemaakt dat er heden een nieuwe instructie voor de branders van het brouwersvaatwerk zou gelden.¹³ Deze instructie schreef gedetailleerder dan voorheen de maten voor waaraan de vaten moesten **voldoen**.¹⁴ Deden ze dat niet, dan moesten ze door de branders worden afgekeurd. Maar dat zou catastrofaal zijn voor de brouwering. Immers, waar haalde men zo snel goed vaatwerk vandaan? Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat er op diezelfde 9de november al een dispensatieregeling van kracht werd¹⁵; tot 1 april mocht niet al te klein vaatwerk gebruikt worden. Na die datum moest de nieuwe verordening echter onverbiddeijk worden toegepast en mocht er uitsluitend nieuw vaatwerk worden gebruikt.

Ervan overtuigd dat de 1 5 kuipers die brouwersvaatwerk fabriceerden, niet in staat waren de achterstand snel in te lopen, stuurden de brouwers al op 5 december een request aan de stad.¹⁶ Gebrek aan goed vaatwerk (ook de kwaliteit van het hout werd aangevochten) zou deze bedrijfstak, die toch al in moeilijkheden was, geheel lam leggen. Er lagen soms wel duizenden vaten met oud bier in de magazijnen, maar die konden niet worden overgestoken wegens gebrek aan nieuwe. Bovendien, zo luidde hun klacht,

afb. 4. Ontwerp voor ijkmerken,
1744. Leiden, Gemeentelijke Archief -
dienst (Gildearchieven nr. 262).

vroegen de kuipers “exorbitante arbeyslooenen”. Zij wensten dus dat de dispensatieregeling tot 1 juli 1744 verlengd zou worden. Aan deze noodkreet kon het stadsbestuur niet voorbij gaan. Op 10 maart 1744, na drie maanden, toen inmiddels De Meermin over de kop was gegaan⁷, ging ze in beraad en viel het besluit dat een onderzoek ingesteld zou worden. De stedelijke ijkers (Hobbezak en Fellingier, de twee nieuw benoemden) moesten in alle brouwerijen nagaan: ten eerste, hoeveel geijkte vaten er aanwezig waren, ten tweede, hoeveel vaten er in de brouwerijen of onder de klanten waren die veranderd zouden moeten worden, ten derde, hoeveel nieuwe vaten er de komende twee maanden nodig zouden zijn, ten vierde, hoeveel vaten met oud bier na 9 november nog niet geijkt waren, en ten vijfde, of ijking daarvan mogelijk was. Drie dagen later waren alle gegevens binnen.” “Duizenden vaten” was wat overdreven, maar om verscheidene honderdtallen per bedrijf ging het wel. Genoeg in ieder geval om maatregelen te treffen.

De stedelijke pensionaris Adriaan van der Straaten bracht aan het Gerecht het advies uit dat oud, zwaar, en belegen bier op fust dat reeds voor 9 november gevaat was, best verkocht mocht worden, mits voorzien van een speciaal merk, en mits de ijker ervan overtuigd was dat het om zwaar bier ging. Om het eerste te bereiken waren er al twee speciale brandijzers vervaardigd (die ten huize van de pensionaris afgehaald konden worden),

tonende de Leidse sleutels met het jaartal '44, terwijl bovenaan de letter B, en onderaan op de ene H (voor de ijker Hobbezak) en op de andere F (van Fellinginger) stond. Om het tweede zeker te weten was het de branders toegestaan te proeven! Dit voorstel van Van der Straaten werd ongewijzigd overgenomen (3 april 1744).¹⁹ Verder zat er voor de brouwers niets in het vat. Verse bieren moesten in nieuwe tonnen geleverd worden (met het brandmerk van 1744), die wekelijks in vastgestelde hoeveelheden door de kuipers werden gemaakt. Mochten de brouwers daaraan dan nog niet voldoende hebben, dan werd dispensatie verleend om oude vaten te gebruiken tot 25 april, maar beslist niet langer. Stonden de regeerders wat sceptisch tegenover de noodzaak van deze verlenging? Op 31 maart hadden zij een schrijven ontvangen van de gemeenschappelijke kuipersbazen, waarin zij zich afvroegen of de brouwers wel zoveel vaten nodig hadden, want "soodra als het maar warm wort, schijje zij uyt met brouen".²⁰

Het consumentenbelang gaat voor

Tevreden konden de brouwers niet zijn. Het bleef slecht gaan in hun branche. Aanhoudend uitten zij dan ook hun klachten en grieven. "Nu eens dat afgekeurd vaatwerk te snel geheel onbruikbaar werd gemaakt, zonder op mogelijke correcties te letten, dan weer dat er veel te vaak een herijking van oude tonnen plaats vond. Maar ja, eenmaal per jaar was toch wel het noodzakelijke minimum, omdat de brouwers hun vaten niet goed schoonmaakten. En regelmatig klaagden ze over een tekort aan goed vaatwerk. Dat kon blijkbaar niet gemakkelijk opgeheven worden, ondanks het feit dat de oude tonnen toch gebruikt werden: voor de export! Onder normale omstandigheden was het al een probleem om voor voldoende tonnen te zorgen. Statiegeld bestond nog niet, en hoewel de afnemers verplicht waren ze terug te sturen, gebeurde dat bijna nooit, en gebruikten zij ze liever voor allerlei doeleinden, vooral als het goede vaten waren."²² Daarbij kwam nu nog die achterstand. Het was verboden tonnen in de eigen brouwerij te herstellen. Dat zouden de brouwers graag veranderd zien, want dan zou de productie sneller gaan, en bovendien zou het goedkoper zijn. Natuurlijk waren de kuipers het daarmee niet eens. Zij beweerden dat het fraude in de hand werkte. "Gezien de herhalingen van het verzoek is het stadsbestuur er niet op ingegaan, ook al niet om de kuipersnering niet te benadelen.

Behalve de kwantiteit was ook de kwaliteit een punt van aanhoudende zorg voor de brouwers. De kuipers gebruikten slecht hout en de maat van de duigen was te dun. Regelmatig vonden er lekkages plaats, met als gevolg verspilling en bederf van bier. In de nieuwe verordening was dan wel verboden om duigen dikker te maken dan was voorgeschreven, maar beter

zou het zijn voor te schrijven dat ze niet dunner mochten zijn. Minimale dikte van duig en bodem moest de stevigheid van de vaten waarborgen. Dit schreven de brouwers nog geen anderhalf jaar later aan het Gerecht (27 april 1745). Net als in het vorige jaar bracht pensionaris Van der Straaten advies uit. Hij stelde dat dikkere duigen de tonnen veel duurder zouden maken, want, ten eerste moest er meer hout, dat duur was, aan te pas komen, en ten tweede moesten de duigen in het midden worden uitgehold om toch de juiste inhoudsmaat te verkrijgen, wat meer kloofwerk betekende, dus meer arbeidsloon. Bovendien kon hij zich niet voorstellen dat de kuipers te dunne duigen zouden leveren. Volgens hem maakten zij de dikste die binnen de voorgeschreven maat vielen (en die ook te Haarlem gebruikt werden). En wanneer de brouwers beweerden dat ze nooit van de Haarlemse duig gehoord hadden, noemt hij dat “onbeschaemt”, omdat het tegendeel allang gebleken was.

Geen goed woord dus voor de brouwers. Aan hun wensen werd dan ook niet tegemoet gekomen. Het stadsbestuur stond op het standpunt dat de brouwers de “goede ingezetenen clandestien hebben ontstolen dat bier dat haar deugdelijk competeerde”.²⁴ Ze was niet van plan de brouwers hun zin te geven. Haar adviseur in deze zaken, pensionaris Van der Straaten, raakte steeds geïrriteerder. Toen de brouwers in 1750 weer met hun klaagzang kwamen, reageerde hij dat er niets nieuws werd gesteld, dat er bij voorgaande gelegenheden na lang wikken en wegen niet op hun wensen was ingegaan, dat zij zelfs in de “trouble tijden” met hun grieven durfden komen (blijkbaar was dat niet erg kies in de jaren 1747-1748), en dat er ook nu niet aan hun wensen tegemoet gekomen moest worden, omdat anders “de gantsche ordre op ‘t brouwersvaetwerk in duygen” zou liggen.²⁵ Als er aan een dikkere **duigmaat** zou worden toegegeven, zou dat immers de consument benadelen. Niet alleen de uiterlijke vorm van biertonnen moest in orde zijn, maar vooral ook de inhoud. Er behoorde een **preciese duigmaat** en dikte van de bodem voorgeschreven te worden “opdat zo den ingezetenen als ‘t landt ieder ‘t zijne mogte bekomen”.

AANTEKENINGEN

Alle gebruikte bronnen bevinden zich bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden.

Gebruikte afkortingen:

Gi. : Archieven van de gilden

RA. : Rechterlijk archief

SA II : Archief van de secretarie na 1574.

Not. burg. : Notulen van de vergaderingen ter burgemeesterskamer, in SA 11.

1. Algemene literatuur: E.M.A. Timmer, *De generale brouwers van Holland*, Haarlem 1918; A. Hallema/J.A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, Amsterdam 1968.
2. Gi. 250.
3. Gi. 238.
4. Gi. 246.
5. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III, Den Haag 1939, blz. 882, 1038.
6. SA II, 4338-4341.
7. Gi. 246.
8. RA. 3, volgnr. 43, fol. 16 e.v.
9. Tenzij anders vermeld, het volgende ontleend aan Gi. 254, 256, 257, 260.
10. RA. 3, volgnr. 43, fol. 2 vso.
11. RA. 3, volgnr. 43, fol. 10 e.v.
12. Gi. 296.
13. Aflezingboek W, in: SA 11.
14. Bibl. betr. Leiden en omgeving, nr. 17542.
15. Not. burg. 9 nov. 1743.
16. Gi. 261.
17. Not. burg. 2 jan. 1744.
18. Gi. 262.
19. Not. burg. 2-3 april 1744.
20. Gi. 262.
21. Gi. 262, 264, 265, 267, 268.
22. Timmer (zie noot 1), blz. 221.
23. Gi. 273.
24. Gi. 256.
25. Gi. 268.

BEGRAAFPLAATS GROENESTEEG

door

J. Donkers

Wie de tekeningen van de renovatieplannen van de Gemeente Leiden beziet, moet het zijn opgevallen dat in het te herbouwen grachtenkwartier het kruisje op de begraafplaats aan de Groenesteeg vervangen is door het woordje 'stadspark'. Bij nadere informatie is ons dan ook gebleken dat het Gemeentebestuur van Leiden onderhandelingen voert met de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, om deze begraafplaats weer in haar bezit te krijgen.

Voor de jongeren en de niet-Leidenaars is de begraafplaats 'Groenesteeg', hoewel zij praktisch in het centrum van de stad ligt, toch een 'terra incognita'. Maar de oudere Leidenaars kennen deze begraafplaats uit droeve ervaring en de bewoners van de zes Groenestegen zagen vrijwel wekelijks de rouwstoeten met de zwartbepluimde paarden voorbijtrekken.

Wat valt er van een begraafplaats te vertellen? Wat zoekt men op deze oude en wat vervallen dodenakker? De vergankelijkheid? Ja, daar wordt men zich wel van bewust. Maar er is meer. De stenen 'spreken'. Zij vertellen ons van een voorgeslacht dat in dezelfde stad heeft gewoond, dat met noeste arbeid veel tot stand heeft gebracht, dat een bijdrage heeft gegeven aan wetenschap en cultuur.

Maar de tijd staat niet stil en decennium na decennium loopt de zandloper leeg. En met het voortgaan van de tijd komen er wijzigingen. Elke generatie voegt iets toe aan het patroon van het samenleven en dat is ook zichtbaar in de stadsbebouwing. Waar eens arme fabrieksarbeiders, meestal werkeloos, in krotten woonden, komen nu woningen met veel comfort. Waar eens het Minnehuis een opvangcentrum was voor bejaarde daklozen, is kortgeleden het gezellige 'Huis op de Waard' verschenen. Waar eens op de begraafplaats aan de Groenesteeg de stilte des doods heerste, zal in de toekomst de blijde lach van spelende kinderen weerklinken.

Voor de historische gegevens van de begraafplaats hebben wij een bezoek gebracht aan het Gemeente-archief en uit de voorgelegde stukken bleek dat de begraafplaats Groenesteeg gesticht is ten tijde van de Bataafse Republiek. Wat was namelijk het geval? De Prefect was ter ore gekomen dat in de Pieters-, Hooglandse en Vrouwekerk nog steeds begraven werd in de familiekelders, en gelet op de ervaringen elders meende hij dat de 'bij-

zettingen' in de kerk een gevaar opleverden voor de volksgezondheid.

Op 23 Prairal an XII (van Napoleons regering = 12 juni 1811) vaardigde de keizer een decreet uit over de begraving der lijken met verbod nog langer in de kerken te begraven. In aansluiting daaraan vroeg de Prefect van het Departement van de Monden van de Maas aan de Maires welke begraafplaatsen er in hun gemeentes waren. Uit het antwoord blijkt, dat er in Leiden behalve de drie kerken nog drie begraafplaatsen waren: het Valkebolwerk, het Papegaaiebolwerk en het Grote Bolwerk, resp. 180,200 en 395 vierkante roeden groot. In overleg met de Maire (= burgemeester) besliste de Prefect, dat er in Leiden een begraafplaats bij moest komen, omdat de bestaande gelegenheden te gering waren. Was dat inderdaad het geval? Hoe was de bestaande situatie?

Vanaf de Middeleeuwen werd er begraven in de kerken en op de kerkhoven rond de Pieters-, Pancras- en Vrouwekerk. In het begin van de 15de eeuw werden de begraafplaatsen rond de Pancras- en de Vrouwekerk geslecht, terwijl het Pieterskerkhof in 1653 werd gesloten. In de 17de eeuw werd een drietal bolwerken op de stadswal ingericht als begraafplaatsen: het Rijnsburger of Valkebolwerk (bij molen 'de Valk'), het bolwerk de Papegaaï bij de Marepoort (thans terrein van het energiebedrijf Rijnland) en het Grote Bolwerk (waar nu de Sterrewacht staat), dat in 1816 werd ver-

vangen door dat bij de Herenpoort (thans terrein van de Gemeentelijke Reinigingsdienst). Op deze bolwerken werden de **armen** en kleine neringdoenden begraven.

Maar het Leidse patriciaat en de adel liet zich nog steeds in de grafkelders van de drie Leidse Hoofdkerken begraven. Zij hielden vast aan het recht dat de grafkelder familie-eigendom was.

Er kwam nog een ander facet bij. Het Nederduits Hervormd Kerkgenootschap kreeg uit deze bijzettingen bepaalde revenuen en door de verordening van de Prefect zou zij beroofd worden van een gedeelte van haar inkomsten. Daarom werd na overleg met de Maire een terrein gezocht waar leden van gegoede families, die grafkelders hadden in de kerken, hun doden konden begraven.

Men behoefde niet lang te zoeken. Het bolwerk aan het einde van de Groenesteeg bleek hiervoor uitermate geschikt en zo begon de Hervormde Kerk met de inrichting van deze begraafplaats. Vanaf 1813 werden regelmatig de begrafenisboeken bijgehouden en deze boeken werden elk jaar getoond aan het stadsbestuur, dat de gegevens opgetekend door de 'Grafmaaker' van de Groenesteeg, vergeleek met die van de Burgerlijke Stand.

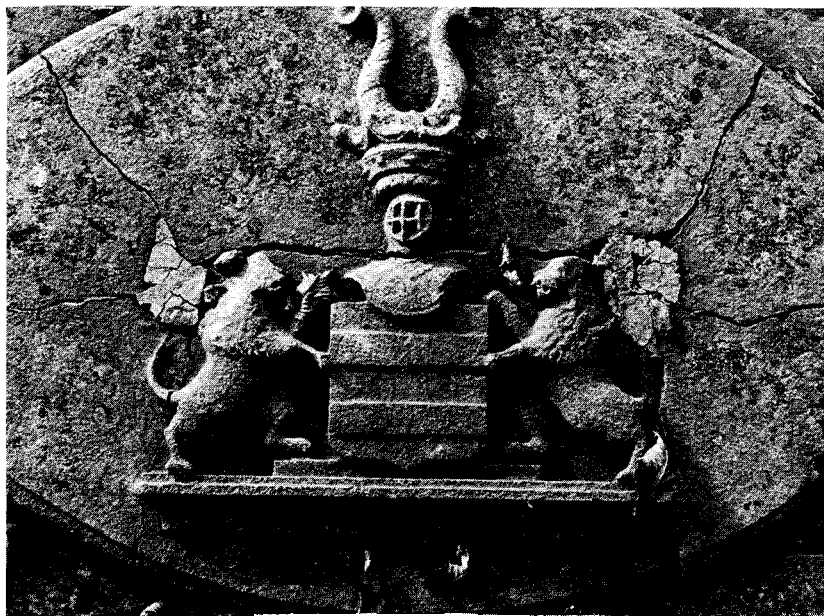
Na de Franse bezetting meenden Leidenaren dat de dwingende wetten van de Franse bezetter niet meer golden en wensten zij weer te gaan begra-

ven in de kerken. Maar Koning Willem 1 vaardigde in 1827 nogmaals een koninklijk besluit uit waarin hij dit ten strengste verbood. Eerst toen werd de begraafplaats Groenesteeg ingericht zoals wij haar nu kennen.

Het uitgraven van de wandelpaden, het beplanten van het bolwerk en de bouw van een aula met bovenwoning, een ontwerp van architect Van der Paauw, werd besomd op f 1818,02. De oppervlakte was behoorlijk groot, nl. 10.500 m² en bij nauwkeurige meting konden er 1138 graven gemaakt worden. Ook werd in 1838 een reglement opgesteld door de Stadsregering waarin het beheer en de administratie aan de Gemeente-Commissie van de Hervormde Kerk werd opgedragen. In artikel 4 werd aangegeven dat er vier soorten graven waren: gemetselde en zandgraven in eigendom, huurgraven en een algemeen graf. Dit laatste was bedoeld voor de armen en wie in de “Camera Obscura” leest hoe Keesje, het diakenhuismannetje, toch in het algemene graf in zijn eigen doodshemd begraven wil worden, krijgt een indruk hoe weinig piëteitvol er met de armen in die dagen werd omgesprongen.

De kosten voor een graf waren ook niet gering. De reglementen gaven aan dat een enkel graf f 60,- en een dubbel graf f 80,- kostte. Daarbij kwam nog f 25,- voor het delven van een graf voor volwassenen en voor kinderen

bedroeg dit f 12,50 terwijl voor pasgeborenen f 6,25 in rekening werd gebracht. In verhouding met de andere begraafplaatsen op de bolwerken was dit zeer hoog, als men leest dat op het Rijnsburgse Bolwerk de kosten voor het delven slechts f 2,50 waren. Ook geeft het reglement aanwijzingen voor de steenhouwer, die de 'zarken' leverde en die "10 - 13 duim dik moesten zijn en niet gebarsten of met kwade aren bedekt.....". Wilde men een voor 'eeuwig' gesloten graf dan werd tegen betaling van f 500,- een tongewelf over de kist heen gemetseld.

In de zomer werd er op de Groenesteeg vroeg begraven. Van 6 tot 9 uur v.m. en in de winter van 8 tot 11 uur v.m. Wie later de 'ter aardebestelling' wenste moest f 15,- meer betalen en er is een periode geweest dat het buitengewoon chique was om zich in de late avond bij lantaarnverlichting te laten begraven.

In 1859 kwamen er wat moeilijkheden met de Burgerlijke Overheid. De wet op de lijkbezorging was afgekondigd en daarin werd bepaald dat Gemeentebesturen in hun gebied zorg moesten dragen voor een Algemene Begraafplaats. En die was er in Leiden niet. De bestaande kerkhoven waren in beheer bij de Hervormde Gemeente, terwijl de Rooms Katholieken sinds 1828 aan de Zijlpoort een eigen begraafplaats hadden, waarvoor de

grond hun door Burgemeester en Wethouders 'om niet en zonder eenige bezwarende voorwaarden was afgestaan'. Er werden adressen uigewisseld en tot slot kwam men tot overeenstemming dat de Hervormde Gemeente het Bolwerk aan de Rijsburgerpoort zou afstaan voor Algemene Begraafplaats en dat voor de Groenesteeg dezelfde regels zouden gelden als voor de Gemeentelijke Begraafplaats. Bij resolutie van de Raad van Leiden werd het eigendomsrecht erkend en dit heeft geduurd tot 1911, toen de begraafplaatsen aan de Mare- en Herenpoort gesloten werden. Op de Groenesteeg is nog lang begraven, maar de laatste vijftien jaar werd het hek praktisch niet meer geopend om een rouwstoet binnen te laten.

In de inleiding wezen wij op het voorgeslacht dat hier begraven ligt. Wie langs de paden loopt leest bekende namen. Reuvens, de hoogleraar die de Openbare Bibliotheek stichtte. Gijsberti Hodenpijl, de schermmeester van het Leidse studentencorps. Dros, de fabrikant van vaatjes zeep, die tijdens de Afscheiding der Gereformeerden gelegenheid gaf om 's zondags hun kerkdiensten in zijn pakhuis te houden, waarbij men dan op zeeptonnen zat. Christiaan Snouck Hurgronje, de Arabist, die als niet-Islamiet Mekka bezocht. Floris Verster, 'de kluizenaar van Groennoord', wiens schilderijen in het Kröller-Muller-museum in Otterlo hangen . . . In één graf zijn vier Bedienaars des Goddelijken Woords begraven. Waren zij studievrienden? Dit graf mag nooit geopend worden . . . En zo kunnen wij stilstaan bij vele zerken.

Begraafplaats Groenesteeg. Hoeveel lijkredes zijn hier niet uitgesproken bij het ter aarde bestellen van Hooggeleerde Heren? Hoeveel Leidenaars hebben niet met een 'huilebalk' achter de baar gelopen en lieten bij het verlaten van deze plaats een geldstuk vallen in de bus 'gedenk de armen', die ingemetseld was in de muur van de aula? De tijd gaat voort. Namen worden uitgewist. De stilte van deze begraafplaats zal doorbroken worden omdat het leven verder gaat. Het leven dat begint met spelende kinderen, het nageslacht van hen die hier eens begraven werden....

EEN FOTO-MYSTIFICATIE

door

P.J. van der Zanden

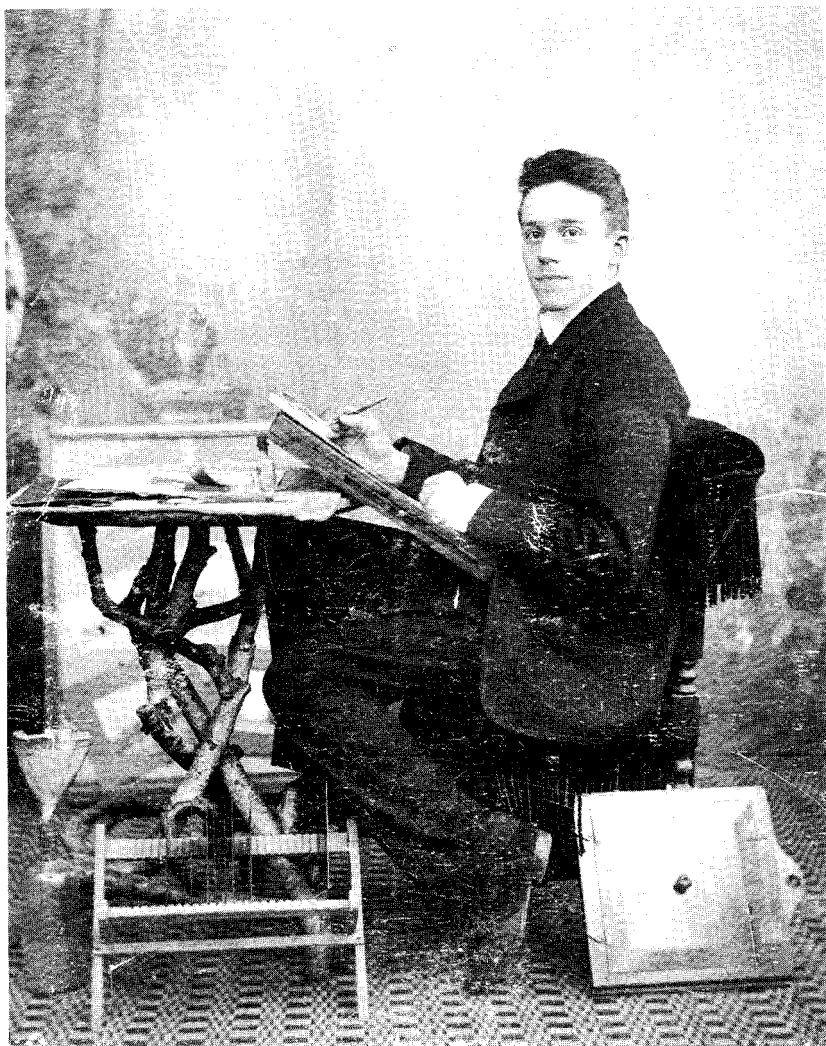
Mijn verhaal begint in de dertiger jaren. Bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden berustte, en berust nog, de collectie foto-negatieven van Jan Goedeljee en Zoon. Deze zeer bijzondere verzameling was in 1914 door bemiddeling van de toenmalige Algemene Rijksarchivaris te 's-Gravenhage overgedragen aan de Leidse Gemeente-archivaris mr. dr. J.C. Overvoorde.¹ Of men toen al begrepen heeft, welk een schat men hiermee verwierf, is niet helemaal duidelijk. Want welke stad kan bogen op de originele negatieven van een foto-collectie, waarin alle markante punten van de stad, althans het overgrote deel ervan, vastgelegd zijn in een tijd, toen de fotografie nog maar enkele decennia bestond, én met een vakmanschap waar wij ons nu nog over verbazen?

Zoals mr. Versprille schrijft, waren er bij vergelijking van de indertijd door Goedeljee uitgegeven "catalogus" en de negatieven een aantal nummers met meer aanwezig en helaas een groot aantal negatieven licht tot ernstig beschadigd. Dit gold vooral de oudste platen, die nog vervaardigd waren volgens het z.g. natte procédé, dus ter plaatse van de opname met de hand werden gegoten. Men gebruikte hiervoor glazen platen, die gesneden werden uit toevallig voor de hand liggend glas, dus ook verschillend van dikte, van het formaat 8,5 x 10 inch (ongeveer 20 x 26 cm). De platen waren in stapels van ongeveer 30 stuks verpakt en de meer dan 70 jaar oude collodiumlaag lag bij het uitpakken vaak in losse stukjes op het glas. Bij de latere negatieven, gemaakt volgens het "droge" procédé, was de schade veel geringer, al had de tand des tijds hier toch ook wel in gebeten.

In de dertigerjaren ging mijn vader zich voor deze collectie interesseren. Dat lag voor de hand; hij was beoefenaar van de fotografie en minnaar van Oud-Leiden, maar bovenal, wat erg belangrijk was, een uitstekend retoucheur.

Ik moet nu eerst even van de Goedeljeegeschiedenis afstappen en iets over mijn vader vertellen.

Johannes (in de wandeling Jan) van der Zanden werd te Leiden geboren in 1885. Na de lagere school kwam hij in de leer in het atelier van de Leidse Hortus Botanicus, waar hij als piepjong tekenaartje onder de hoede kwam

afb. 7. Johannes van der Zanden als retoucheur, ca. 1790.

van zijn latere schoonvader, Abraham Wendel. Hoewel zelf weinig creatief, leerde hij op vaardige wijze met penseel en potlood omgaan. De bedoeling was, dat hij lithograaf zou worden, maar alras lokte hem een andere

afb. 2. Noordeinde 34, 1905.

“graphie”, en wel de “photographie”. Hij ging in de leer bij de fotograaf Janssen, waar hij vooral belast werd met het retoucheren. In die tijd werden de portretfoto’s nog zorgvuldig bijgeschaafd, een minitieuze en tijdrovende werkje.

Naast aanleg voor dit priegelwerk bezat hij een aanmerkelijke handelsgeest. Als jonge jongen scharrelde hij al heel profijtelijk in postzegels, waarvoor hij onder andere aftrek vond bij zijn medeleerlingen bij “Mathe-sis”, de toen door jongens van zijn stiel algemeen bezochte avondschool.

Nog geen 20 jaar oud opende hij op 1 juni 1905 zijn winkel in “foto-toestellen en benodigdheden” in het Noordeinde op nr. 34. Van zijn vader, Pieter Johannes van der Zanden, schoenmaker in de Diefsteeg, had hij honderd gulden toegestopt gekregen. Eenzelfde som (en dat was toch wel wat in die dagen) verwierf hij van zijn broer, eveneens een Pieter Johannes, die later de schoenmakerij, inmiddels uitgegroeid tot een schoenenhandel, zou voortzetten en verplaatsen naar de Breestraat. Maar broerlief was niet zo scheutig; het betrof hier een lening.

Hij ging er altijd prat op, dat hij de rest van zijn beginkapitaal zelf verdiend had. Dat zal ook niet meer dan een paar honderd gulden geweest zijn. De fotohandel was een der eerste zogenaamde speciaalzaken, dus niet een combinatie met een fotografisch atelier of een drogisterij, zoals in die tijd gebruikelijk.

Bij de opening kondigde de jonge zakenman fier aan, dat het ging om een “fotografische inrichting, speciaal voor **Amateur-Fotografen**”, (compleet met hoofdletters). “Onderricht en inlichtingen verstrek ik u gaarne gratis, **zoo** ook het gebruik mijner goed ingerichte donkere kamer”. Deze beloften heeft hij in de loop van de jaren waargemaakt. Amateurfotografen waren toen nog zeer serieuze lieden, die veel tijd, moeite en (mag het alsjeblieft) geld in hun hobby staken. Een goede voorlichting werd erg op prijs gesteld. Het verhaal gaat, hoe een oudere notabel uit een dorp ergens in het noorden des **lands** een zondag uitgetrokken had om in de nieuwe zaak een camera te kopen en uitvoerig ingelicht te worden over de technische behandeling ervan. Toen hij omstreeks het middaguur in het Noordeinde aanbelde en vader opendeede, zei de verwachte klant: “zo jongeman, wil je je vader eens roepen, ik heb zaken met hem te doen!”

Wat aandoenlijk is een blik in het kasboek van de jeugdige winkelier (onbescheiden, maar dat mag nu wel na driekwart eeuw): In de zeven maanden van het jaar 1905 die nog restten na de opening, werd ontvangen *f* 1591,60½ en uitgegeven *f* 1454,33. Het halfje is authentiek! Wij moeten aannemen, dat vader van het verschil zijn levensonderhoud niet kon betalen en thuis, in de Diefsteeg, ging eten.

Hoe het zij, na een paar moeilijke beginjaren ging de toewijding vruch-

J. VAN DER ZANDEN.

♦ ♦ ♦ FOTO-TOESTELLEN ♦ ♦ ♦

♦ ♦ ♦ en ♦ ♦ ♦

♦ ♦ BENODIGDHEDEN. ♦ ♦

Noordeinde 34, LEIDEN.

*Aan Dames en Heeren
Amateur-Fotografen
te Leiden.*

L. S.

Hiermede heb ik de eer U mede te deelen dat ik pr. 1 Juni¹⁹⁰⁵/a.s. in het Noordeinde 34 te Leiden zal openen een fotografische inrichting, speciaal voor Amateur-Fotografen.

Ik zal er mij op toeleggen, alleen die zaken en toestellen voorradig te houden waarvan de kwaliteit is gebleken te zijn de goede en zult U daarin een waarborg vinden voor de practische bruikbaarheid der geleverde artikelen.

Ik beveil mij beleefd in Uwe gunst aan ook voor uit te voeren fotografische werkzaamheden als: ontwikkelen, afdrukken, retoucheeren, het maken van afdrukken enz.

Onderricht en inlichtingen in het fotografeeren verstrek ik U gaarne gratis zoo ook het gebruik mijner goed ingerichte donkere kamer.

In de hoop dat U mij met Uw gunst zult willen vereeren

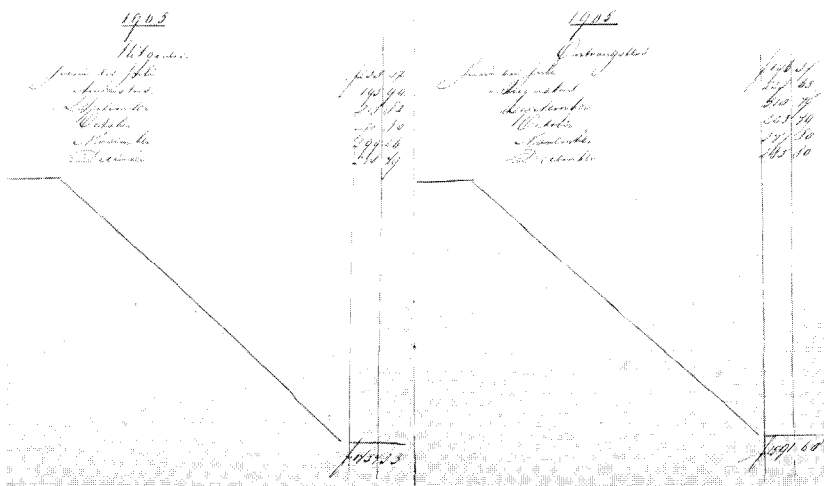
Hoogachtend.

Uw Ed. Dienste Dnr.

J. VAN DER ZANDEN.

voorm. bij JANSSEN & Co.

afb. 3. *Introductiebrief, 1905.*

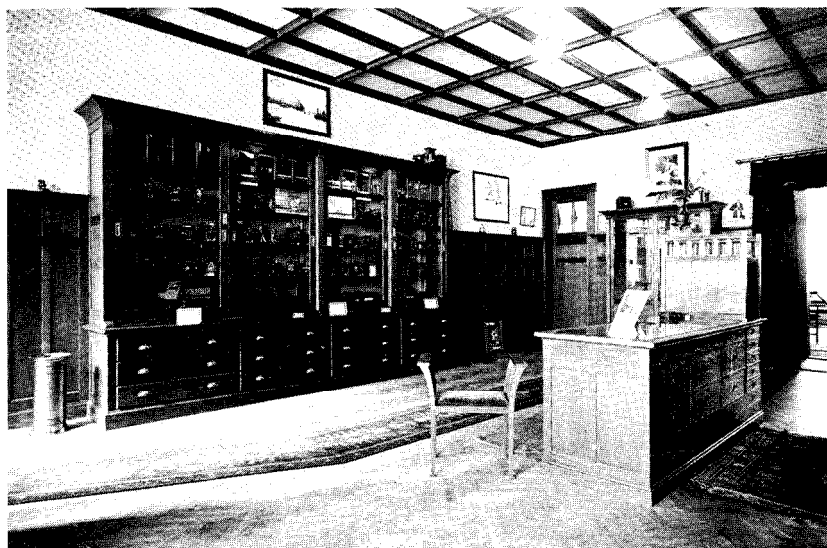

afb. 4. De eerste bladzijden uit het kasboek.

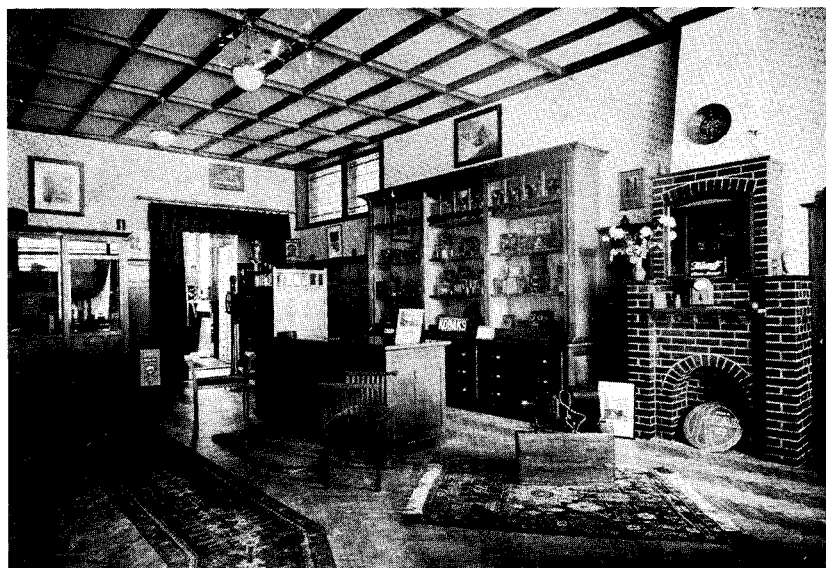
ten afwerpen. Het pand in het Noordeinde werd al gauw te klein en in 1910 verhuisde de zaak naar dé straat, namelijk de Breestraat, nr. 120. Ook daar werd goed geboerd, ondanks de moeilijke jaren tijdens de eerste wereldoorlog, 1914-1918. Het zat in zoverre mee, dat juist in de eerste stormachtige decennia van de 20ste eeuw de belangstelling voor de fotografie, met name het zelf beoefenen ervan, een grote vlucht nam. Inmiddels was, in 1913, uw auteur ten tonele verschenen.

De bloeitijd voor de zaak kwam na 1918, toen de industrie in Duitsland, het belangrijkste leveringsland, haar achterstand in kon halen en vele, tot dan toe schaarse artikelen weer geleverd konden worden. De fotohandel was in 1915 de Breestraat overgestoken naar het niet zo brede, maar erg diepe pand op nr. 141. En dank zij de bloei van de zaak kon Jan van der Zanden het zich permitteren winkel en toonzaal te laten betimmeren door de firma Pander met gerookt Slavonisch eiken. Een betimmering die in de loop van de jaren door velen bewonderd en ook wel nagemaakt is, maar nooit geëvenaard. Bij de verbouwing in 1933 moesten enkele panelen verdwijnen. Er bleek nog geen tiende millimeter werking in het hout te zitten ondanks de invloed van de vochtige eeuwenoude muren erachter. Heel jammer is het, dat deze betimmering thans is verdwenen. In enkele Leidse woonhuizen prijken nog delen ervan; omgebouwd tot kapstok.

Een spannende tijd maakte het bedrijf door in 1929. Op een zeer koude

afb. 5-6. Interieur van de winkel Breestraat 141, ca. 1977.

februarimorgen, de 12de, ging het stadhuis in vlammen op. Hoewel wij er schuin tegenover woonden, hebben wij van het hoogtepunt van de brand, het neerstorten van de toren, niets gemerkt, terwijl de ijzige oostenwind de nog smeulende paperassen tot naar Oegstgeest blies! Wij lagen immers onder zeven lagen dekens, waartussen nog kranten, en stonden nog te laat op ook, omdat moeder ons reveillesignaal, het carillonspel om halfacht, maar niet hoorde. Dat klopte, de klokken lagen al te smelten in de vuurgloed.

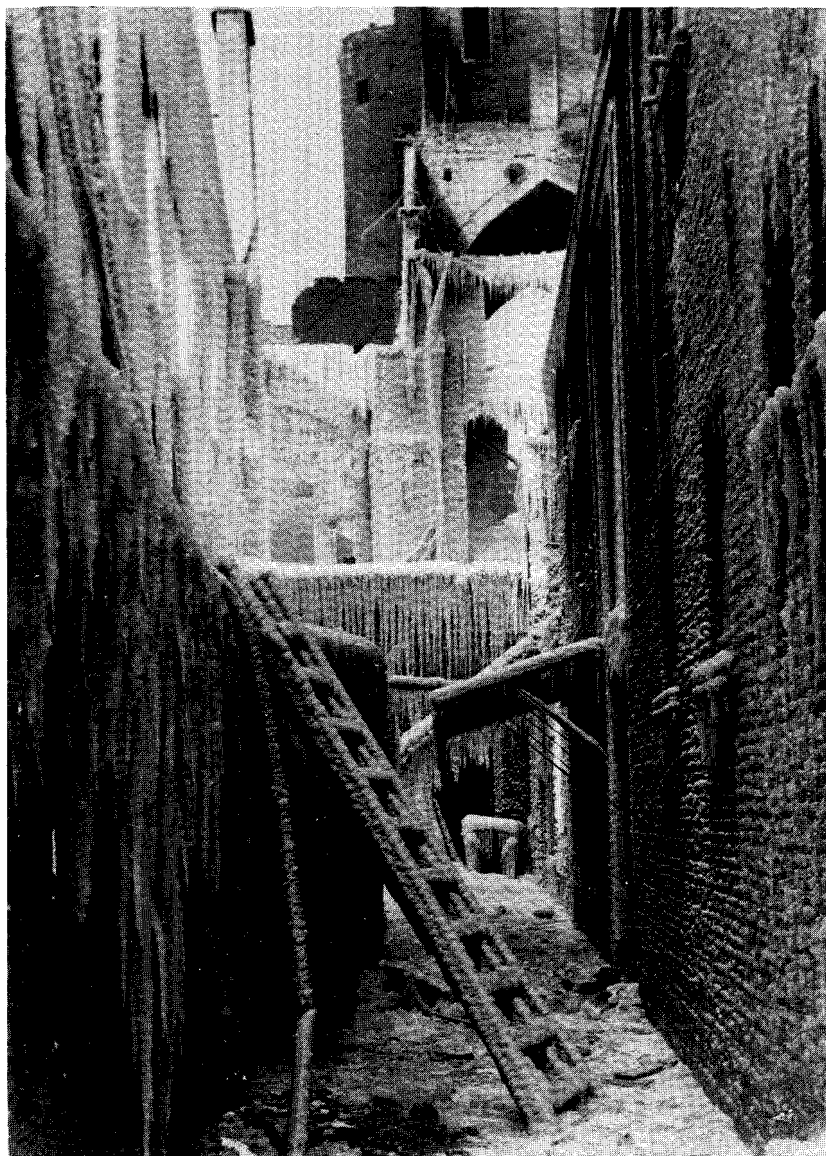
Vader was er wel als de kippen bij om toch nog een aantal foto's van de brand te maken, vooral ook van het fantastische effect van het bevroren bluswater, dat de trieste ruïne omtoverde in een fantastisch ijspaleis. Voor deze foto's bestond zoveel belangstelling, dat er wekenlang een stormloop was op de zaak. Ook de bekende foto van het stadhuis vóór de brand ging grif van de hand. Inmiddels was echter de dooi ingetreden en de kopers droegen de modderbrij van de ontdooide **ijskoek** in de Breestraat aan hun schoenen de zaak binnen, waardoor de fraaie Perzische loper in de winkel veranderde in een modderkoek!

Dit moet wel de laatste hausse in het bedrijf geweest zijn, want in hetzelfde jaar 1929 kondigde de zware economische crisis zich aan. Nu was mijn vader wel de man voor het grote zakendoen, maar niet voor het uiterste bezuinigen, waarin Colijn ons voorging. En hij kreeg het dus erg moeilijk. Het hoofd werd niet in de schoot gelegd; door het oprichten van filialen, in Noordwijk, Oegstgeest en Alphen trachtte mijn vader de dalende omzet te vergroten en de winkel "op" de Breestraat (een goeie **Leienaar** zegt "op", en niet "in" de Breestraat) werd gemoderniseerd. Hier kreeg mijn zwager, Frans Meyers, als piepjong architectje zijn kans, nadat hij al eerder een proeve van bekwaamheid had afgelegd door de schoenenzaak van Oom Piet op de hoek van de Diefsteeg een face-lift te geven.

Nog moeilijker werd het na 1940. In de loop van de oorlogsjaren verschoof de belangstelling uitsluitend naar de primaire levensbehoeften en kwam een luxe-artikel als **fotospul** op de achtergrond. Dat kwam dan goed uit, want er was niet meer ook. De donkere kamers werden eerst goed donker, toen er geen licht meer was.

Gelukkig kwam na deze donkere jaren de verlichting (in tweeërlei zin) terug en kon er weer aan zaken doen gedacht worden. Maar zoals met alles was het ook met de filmpjes maar treurig gesteld, de herstellende industrie leverde maar mondjesmaat af. Het was zelfs nodig een officieus **distributiestelseltje** in te voeren; goede klanten kregen één filmpje per maand. Natuurlijk waren er weer slimme vogels, die bij alle fotozaken "goede klant" waren.

Een hausse in de fotografie ontstond in de eerste vijftiger jaren. Nu er

afb. 7. De Dwarskoornbrugsteeg op 12 februari 1929.

weer redelijk te eten en te roken was, begon men ook belangstelling te krijgen voor de minder noodzakelijke, maar toch zo plezierige dingen. De Duitse camera-industrie herstelde zich onverwacht snel en ook de tweede “verslagene”, Japan, kwam al met redelijke produkten, zij het in het begin vrijwel alleen imitaties, op de markt.

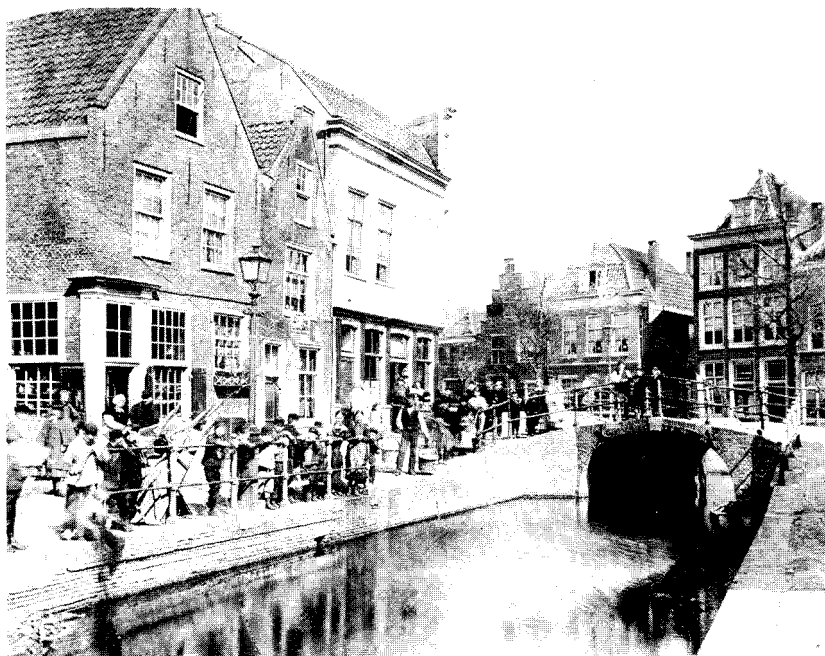
Inmiddels was mijn vader de 65 gepasseerd en begon de zaak aan zijn beide zoons over te laten, zij het node! Hij bleef een behoorlijk dikke vinger in de pap houden. In 1958, na het overlijden van mijn moeder, moest er eens orde op zaken gesteld worden. Schrijver **dezes** verliet toen het bedrijf en veranderde volledig van stiel. Mijn broer, Abraham J.J., zette de zaak alleen voort. Johannes van der Zanden overleed op oudejaarsdag 1965, 80 jaar oud.

Omdat de gezondheid te wensen overliet en er geen opvolger was, moest mijn broer in 1968 de zaak verkopen. Sindsdien zijn er verscheidene eigenaars geweest. Bram overleed op 16 december 1975, 60 jaar oud.

Ik kom terug op de Goedeljeecollectie. Door de grote interesse van mijn vader voor deze negatieven moet er een vertrouwensrelatie ontstaan zijn; wij hadden soms de negatieven bij pakken tegelijk in huis. Dat was dan ook wel nodig, want zelfs het uitpakken en van elkaar halen van de platen moest uiterst voorzichtig gebeuren, om geen deeltjes van de losliggende collodiumlagen verloren te laten gaan. Nog zie ik mijn vader zitten, met een oneindig geduld de stukjes collodium wekend, aan elkaar passend en plakkend om tenslotte met het retoucheerpenseel de defecten op te vullen. Een der moeilijkste werkstukken was het negatief van de foto van de oude Zijdgracht. Die moet gemaakt zijn voor de demping in 1886, maar vermoedelijk ligt de datum dichterbij 1860 dan bij 1880. Op dit moment moet het originele negatief nog de sporen vertonen van de vele uren werk, die mijn vader er in gestoken heeft.

Ik durf te stellen, dat veel van de oudste, dus mooiste stukken uit de Goedeljeecollectie verloren zouden zijn gegaan, althans wat het negatief betreft, wanneer zij toen niet onder deskundige handen zouden zijn gekomen. Men hechtte immers in die jaren nog niet zo aan die “oude troep”.² Nostalgie, althans in deze zin, was nog een onbekend begrip. Het is vooral de grote verdienste geweest van de leiding van het Gemeentelijk Archief en de vereniging Oud Leiden, dat er weer interesse ontstond voor het niet zo verre verleden van de eigen stad.

Ik meen zelf ook een steentje hiertoe bijgedragen te hebben door het organiseren van de raadwedstrijd “Wie, wat, waar?” ter gelegenheid van het 50-jarig regerings jubileum van Koninging Wilhelmina in 1948. Verspreid over de stad, in meer dan 400 etalages, waren 100 verschillende

afb. 8. De Zijdgracht voor de demping. Foto Jan Goedeljee.

foto's, voornamelijk van Jan Goedeljee, te zien. Het publiek mocht raden waar de foto genomen was. Dat dit geen gemakkelijke opgave was, blijkt uit het feit, dat er maar één geheel goede oplossing binnenkwam. En die kreeg dan ook de eerste prijs! De belangstelling voor de oude foto's werd na dit evenement duidelijk groter; velen begonnen de foto's, die voor een bescheiden bedragje werden verkocht, te verzamelen. Het Leidsch Dagblad haakte hier alert op in en gaf in 1952, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de vereniging Oud Leiden een boekje uit met fraaie foto's van de oude stad, de meeste uiteraard weer gemaakt door Jan Goedeljee. En hier begint de mystificatie.

Door een misverstand (tegenwoordig heet dat een communicatiestoornis) werden de Goedeljeefoto's in dit boek toegeschreven aan mijn vader, die er nog het predikaat "Sr" bij kreeg (er is nooit een *Johannes Jr* geweest). Nu denk ik niet, dat er vandaag nog veel mensen wakker zullen liggen door deze fout. Maar het is wel mogelijk, dat de historici in de toekomst in verwarring gebracht kunnen worden. Daarom is een rectificatie in het Leids

afb. 9. De Breestraat voor 1870. Foto Jan Goedeljee.

afb. 10. De Breestraat in het tijdperk van de paardetram. Foto Jan Goedeljee.

Jaarboekje, zijnde een van de meest betrouwbare bronnen voor de geschiedschrijvers, die na ons zullen komen, op zijn plaats. Gelukkig werd de fout in het tweede boekje, dat twee jaar later uitkwam, niet herhaald, al wordt hier weer wat doorgeslagen, in die zin dat men alle foto's aan Goedeljee toeschrijft, wat ook weer niet helemaal juist is.

Hoe ging en gaat het nu met het auteurschap van foto's? De oude portretfotografen wisten het wel; zij plakten hun werkstukken door middel van het eeuwig klevende adhaesiefpapier op stevig karton, waarop dan, liefst in gouddruk, de maker vermeld stond. Maar miljarden amateurkiekjes zijn naamloos de historie ingegaan. En negatieven worden niet gesigneerd of gedateerd.

Welke trucjes zijn er nu, om oude foto's "thuis te brengen"? Dat wil zeggen het auteurschap vast te stellen en liefst ook de datum van de opname. In de eerste plaats heb je enig houvast aan het onderwerp. Gaat het om gebouwen, wanneer zijn ze dan wel gebouwd, c.q. afgebroken. Staan er bekende personen bij, wanneer hebben die dan geleefd en hoe oud zijn ze bij benadering op het moment van de opname?

Dan zijn er andere gegevens. Als voorbeeld noem ik de vele foto's van de Breestraat. Er zijn er van vóór het tramtijdperk, dus zonder rails in de straat. Dan komt het paardentramtijdperk, ook zonder trammetje te onderscheiden aan de afwezigheid van bovenleidingen en wisseling van enkel- en dubbelspoor. En natuurlijk tenslotte het tijdperk van de elektrische tram.

Als voorbeeld van een “bekende persoon” al was hij dan niet bepaald illuster, zien wij “de Knoop van ‘t spoor” op de oude foto’s van het Stationsplein. Het moet niet moeilijk zijn na te gaan, wanneer die precies leefde, al zullen er niet zoveel oude Leidenaars meer zijn, die hem gekend hebben.

Wij hebben ook wat houvast aan de wisselende mode. Zo is er zelfs verschil te zien in de dienstbodendracht bij Goedeljee en bij de enkele decenia later werkende Van der Stok. Hetzelfde geldt voor uniformen, die zien wij vooral bij de levendige foto’s van het straatbeeld bij Van der Stok heel veel, ons herinnerend aan de tijd, dat Leiden nog een echte garnizoensplaats was.

Een andere methode is alleen mogelijk met enige kennis van de geschiedenis van de fotografische techniek. Een voorbeeld: de oudste foto’s van Goedeljee tonen een merkwaardig ontvolkt Leiden. Nu maakte hij zijn foto’s bij voorkeur in de vroege ochtend. Dat kan men afleiden aan de zonnestand, die nu immers nog net zo is als honderd jaar geleden. Ook de activiteit op straat wijst daarop. Wij nemen aan dat het mattekloppen toen in de morgenuren gebeurde. Later werd het zelfs voorschrift. Dat er op de foto van de nijvere boeien echter een geestverschijning als toeschouwer fungeert, is alleen te begrijpen als men weet, dat het hier om een der oudste werkstukken gaat, gemaakt op de natte plaat. Die was nog erg ongevoelig en vergde vele seconden belichtingstijd. De toeschouwer heeft het even aangezien en is toen doorgelopen. Hoeveel er niet stilgestaan hebben, blijft een mysterie; zij zijn niet afgebeeld.

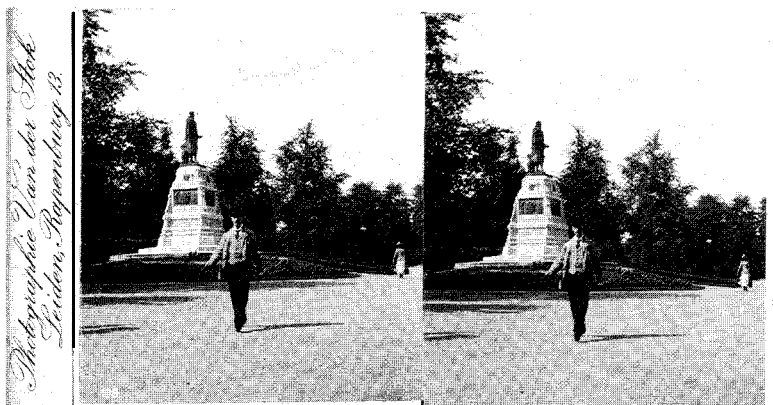
In de loop der jaren wordt het gevoelige materiaal steeds gevoeliger (“sneller” noemt men dat in de fotografie) en zo omstreeks 1910, als Van der Stok zijn serie stereofoto’s van het Leidse straatbeeld maakt en mijn vader ook af en toe actief is, worden alleen nog zeer snelle bewegingen onscherp afgebeeld.

Tenslotte komen bij het vaststellen van het auteurschap nog vakmanschap en persoonlijke stijl tot uiting. Zo heeft ook de fotograaf Janssen, bij wie mijn vader in de leer was voordat hij zich zelfstandig vestigde, een aantal foto’s in Leiden gemaakt. Ik meen, dat de foto van de Haven bij de “Koude Hoek” in het Gemeentearchief van hem is. Of het nu aanzijn materiaal lag of aan zijn vakmanschap; deze foto is beslist van veel minder kwaliteit dan de veel oudere Goedeljeeplaten.

Een voortreffelijk vakman was ook de al eerder genoemde Antonius Johannes van der Stok (1888-1929). Hij maakte een grote serie stereofoto’s van het Leidse straatbeeld, o.a. de Leidse kermis. Toen ik nu onlangs in een klein prentenwinkeltje op de Prinsengracht te Amsterdam een fraaie stereofoto van het Van der Werfpark vond, herkende ik direct zijn hand. (Met die hand had ik trouwens al eerder kennis gemaakt. Hij heeft mij er, zo’n

afb. 11. De Leidse Kermis, ca. 1903. Foto A.J. van der Stok.

afb. 12. Het Van der Werfspark. Foto A.J. van der Stok.

vijf-en-vijftig jaar geleden mee uit de oude kastanjeboom achter in zijn huis getrokken. Die grensde aan de Plaatsteeg, waar wij speelden en de burens verveelden!)

Maar deze kennis ligt in dezelfde orde als kijk op schilderijen en zij sterft uit met de bezitter ervan. Het is daarom goed de zaken goed te beschrijven en mystificaties als deze bijtijds te rectificeren.

Gelukkig is men zich daarvan bij het Gemeentearchief zeer bewust. Daar kunnen de historici van de toekomst terecht, wanneer zij het fijne willen weten over de fraaie foto's van Jan Goedeljee, Leidens meest actieve vereeuwiger van het stadsbeeld.

AANTEKENINGEN

1. Zie: Annie Versprille, "Leidse fotografen in de 19de eeuw", *Leids Jaarboekje* 56 (1964), p. 93-96.
2. Bij het snuffelen naar gegevens over de Goedeljee collectie vond ik ook de necrologie van Jan Goedeljee, geboren te Leiden 24-8-1824, gestorven te Leiden 16-10-1905, in het *Leids Jaarboekje* 1906. De schrijver, een zekere N.B., vermeldt drie kwaliteiten van de overledene. Voorop staan zijn verdiensten als directeur van de *Leidsche Begraffenis-Vereeniging*, als tweede het voorzitterschap van de *Vereeniging "Nut en Genoegen"* (voor Goedeljee vermoedelijk een tegenhanger voor zijn wat deprimerende activiteiten in het begrafeniswezen) en als derde zijn penningmeesterschap van de *3-October-Vereeniging*, een post, die hij vanaf de oprichting in 1886 20 jaar trouw vervulde. Zeer merkwaardig echter is, dat er volstrekt niet gerept wordt over 's mans activiteiten als fotograaf. Dit bevestigt mijn these over de geringe waarde, die men daar vroeger aan hechtte. Alle afbeeldingen zijn gereproduceerd naar originelen uit bezit van de auteur.

DE HERVORMDE KERK VAN NOORDWIJK-BINNEN NA DE RESTAURATIE

door

P. van der Sterre (†)

Volgens de overlevering zou de Hervormde kerk te Noordwijk-binnen gewijd zijn aan St. Jeroen en gebouwd op een plaats waar men stoffelijke resten van deze Britse missionaris Jeroen had teruggevonden. De *Acta Sanctorum* geven als zijn sterfdatum 17 augustus 875 aan, terwijl zijn gebeente, op het hoofd na, in het jaar 973 op last van Graaf Dirk 11 van Holland naar de kort tevoren gebouwde abdij te Egmond werd overgebracht. De schedel, die in Noordwijk was gebleven, werd later in de kerk weer tevoorschijn gebracht, wat aanleiding gaf tot pelgrimages, die voortduurden tot aan de Hervormingstijd.

De kerk, zoals we die nu kennen, is gebouwd in het midden van de 15de eeuw. In het jaar 1450 werd de bouw onderbroken door een grote brand. Het is achteraf niet meer na te gaan welk gedeelte van het bouwwerk door de brand gespaard is gebleven maar in elk geval bleef de zware bakstenen toren uit het midden of het begin van de 13de eeuw behouden.

Op 9 februari 1957 werd door de kerkvoogdij opdracht gegeven voor het gereed maken van plannen voor een volledige restauratie. Hoewel de toestand van het kerkgebouw zeer zorgwekkend was, duurde het tot 15 februari 1968 voor er een toezegging voor een Rijkssubsidie werd gedaan door het Ministerie van C.R.M. Na een aanbesteding op 14 juli 1970 werd de laatste kerkdienst voor de aanvang van het werk gehouden op 4 oktober 1970 en werd met de restauratie begonnen, die in maart 1975 gereed kwam.

De restauratie bood een goede gelegenheid voor het plegen van een onderzoek in de grond. Hiervoor schreef de heer H. Halbertsma van de R.O.B. te Amersfoort een verslag waaruit het volgende wordt aangehaald:

Bij het onderzoek kon vastgesteld worden, dat de zeer diep gefundeerde pijlers van het huidige middenschip min of meer verrijzen boven de vrijwel geheel uitgebroken kiezelfundering van een tufstenen zaalkerk. De plaats van de westelijke afsluiting schijnt zich ter hoogte van het tweede paar pijlers ten

oosten van de toren te hebben bevonden.

Ter hoogte van de huidige viering, versmalde het tufstenen kerkschip zich en eindigde naar het oosten in een koorpartij, welke vermoedelijk recht gesloten was, en juist tot de drempel van het huidige koor reikte.

Een datering valt voor de tufstenen kerk moeilijk te geven. Onder de kiezelfundering staken voor het overige skeletgraven, die bij de bouw van de tufstenen kerk doorgraven waren en erg op een ouder voorafgaand kerkgebouw zouden kunnen wijzen, dat mogelijk uit hout was opgetrokken. Bedoelde graven vertoonden dezelfde begraafinrichting als de huidige kerk en waren uitgedolven in een humeus, door de begravingen sterk omgewoeld zandpakket, dat op zijn beurt weer rustte op fijn zeezand. Van **nature** schijnt deze ondergrond ten **gevolge** van opstuiving een naar het oosten oplopend oppervlak te hebben vertoond.

Gelijktijdig met de bouw van de toren heeft men de tufstenen kerk niet alleen met baksteen omkleed teneinde de muren aldus te verstevigen — met het oog op de gewelven? —, doch deze bovendien naar het westen verlengd teneinde de toren met de kerk te verbinden. De buitengewone dikte van de hierbij gebezigde rode kloostermoppen — ca. 10 cm —, zou erop kunnen wijzen, dat deze werkzaamheden in het begin van de 13de eeuw reeds werden voltooid.

Onopgelost bleef het verschijnsel, dat het bed van bijna vuistgrote kiezelstenen als vulling gestort in de funderingssleuven der tufstenen kerk, ter hoogte van de tegenwoordige koordrempel bijna een meter hoger reikt dan elders. In zoverre verschilt de aard van het gebruikte materiaal ook, dat de kiezels hier vermengd bleken te zijn met een groot aantal fragmenten van Romeinse dakpannen. Bij ontstentenis van stempels valt de ouderdom en herkomst van dit materiaal niet nader te bepalen.

Omdat de fragmenten sporen vertonen van erosie ten **gevolge** van stromend water, zijn deze wellicht betrokken van een plek in of aan een rivier, waar tevens de kiezels gewonnen werden. Hiervoor komt een winplaats in aanmerking, die veel hoger stroomopwaarts aan de Rijn was gelegen.

Wij mogen dit overzicht niet besluiten zonder melding te maken van de resten van twee overkluisde grafkeldertjes, daterend uit de 13de eeuw en aangebracht tegen de binnenzijde van de noordelijke **koormuur** der tufstenen kerk. Deze keldertjes waren van binnen met kalk aangestroken, waarop vervolgens in menierode kleur enige kruistekens waren geschilderd. Zulks aan het hoofd- en voeteinde, respectievelijk halverwege de beide zijwanden van de keldertjes.

Tot zover het verslag van de heer H. Halbertsma.

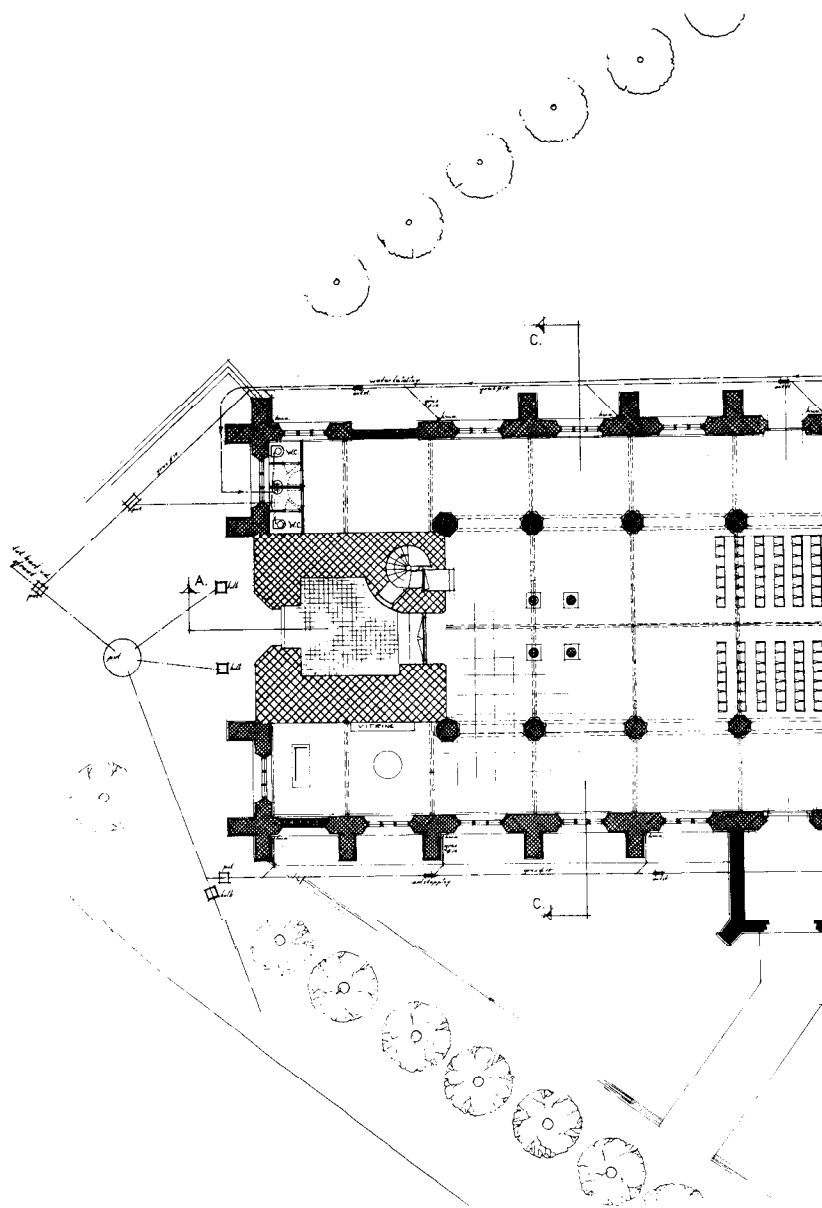
Het kerkgebouw werd eerder gerestaureerd in de jaren 1901 tot 1904

afb. 1. Gezicht op de Kerk te Noordwijk-Binnen. Schilderij door Gerrit Adriaensz. Berkheyde. Göteborg, Kunstmuseum.

door architect H.J. Jesse te Leiden. Deze restauratie werd uitgevoerd in de trant van die tijd, waarbij vrijmoedig verschillende details werden veranderd en waarbij de oorspronkelijke bakstenen harnassen, afgewisseld met natuursteen, werden vervangen door natuursteen waarvan de vormen waren overgenomen van de twee Leidse kerken. Een groot deel van de ramen was namelijk al eerder vervangen door houten vensters. Ook werd de eikehouten beschieting van de plafondgewelven vervangen door kraalschrootjes² en de natuurstenen banden en waterlijsten door cementwerk. Eén der arbeiders uit die tijd verborg in de betimmeringen een met inkt geschreven briefje met de volgende inhoud:

aan de nagedachtenis onzer latere geslachten. Gerrit Zuidbroek, die als timmermansknecht aan dit kerkgebouw gewerkt heeft in het jaar 1903, geboren te Wilnis in het jaar 1869 den 27e julij en nu woonende te Noordwijk-binnen, getrouwt met Rezina Hogendoorn in het jaar 1896 - enz.

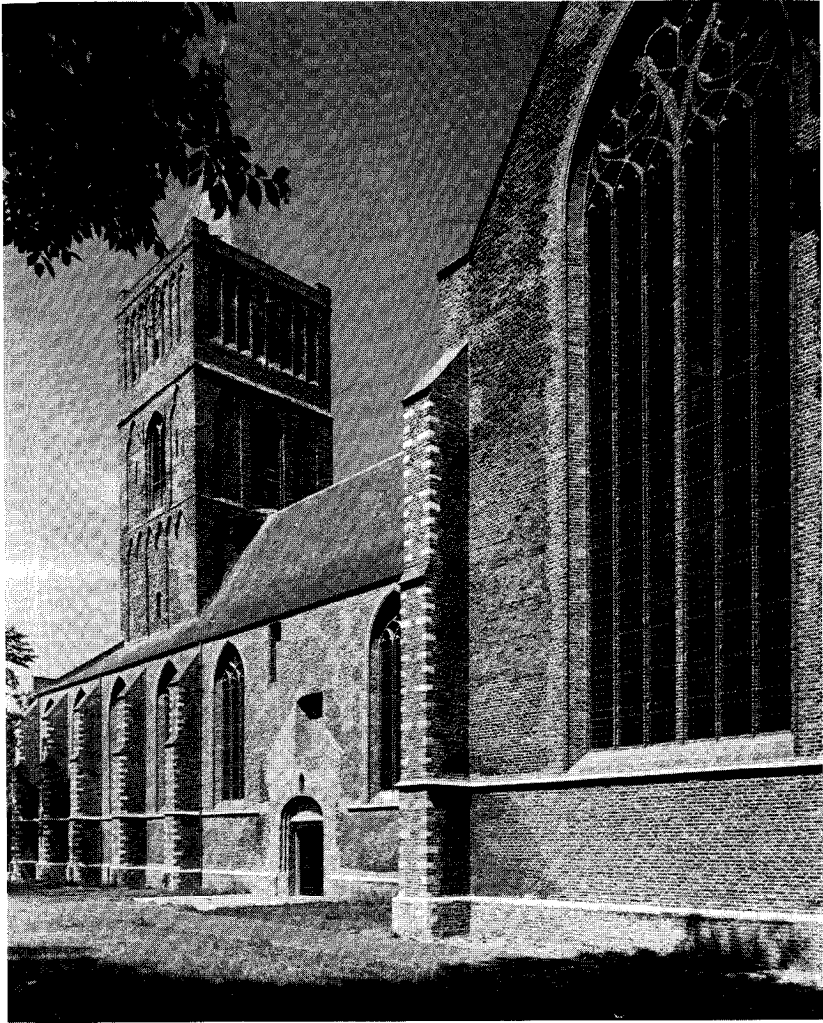
Hij vermeldt dan de geboortedata en de namen van zijn vier kinderen. Hij woonde in de Voorstraat no. 11 en werkte bijna een jaar aan de restauratie in dienst van V.D. Bonn, timmerman en aannemer. Hij verzoekt dan tenslotte, dit tot een gedachtenis te bewaren.

Gerrit Zuidbroek zal zich niet bewust zijn geweest van het grote meningsverschil, dat toen ontstaan was tussen architect Jesse enerzijds en Victor de Stuers met Dr. Cuypers anderzijds. Dit meningsverschil werd haast een openbare ruzie. In het orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van december 1902, 22ste jaargang no. 49, schreef de heer Jesse een artikel getiteld “Een waar vandalisme voorkomen”. Hieruit blijkt dat er een geschil was gerezen over de wijze waarop het grote noord- en zuidtranseptvenster, breed 4 m, hoog 13 m, moest worden vernieuwd. Hij was van mening dat de zware middenstijl, die daarin werd aangetroffen, niet oorspronkelijk zou zijn en motiveert dit in zijn artikel. Hij vermeldde, dat de heer A. Mulder, architect van de Monumenten te 's-Gravenhage, zo beleefd was om naar Noordwijk te komen om zich van de toestand op de hoogte te stellen. Mulder vond er wel iets vreemds in maar architect Jesse kon hem niet overtuigen. De kerkvoogden lieten architect Jesse geheel vrij, zodat werd aanbesteed met het ontwerp waarin gelijk verdeelde **montants**³ waren aangegeven en de zware gemetselde **middenpijlers** zouden vervallen. Na de aanbesteding had de heer Jesse een bespreking met de heer A. Mulder, die hem wenste te spreken in de kerk van Rijsburg.

Het gesprek ging over de ramen te Noordwijk en Jesse vertelde Mulder, dat het werk in uitvoering was volgens het plan, zonder de zwaar gemetselde middenpost. Hij vertelde daarbij over zijn in onze ogen wonderlijke keuze van materialen, de montants van La **Rochette**, de dorpelafdekkingen met de waterlijst buiten van Escauzijnschen steen en de schuine afdekking met de waterlijst aan de binnenzijde van **Morley**.⁴

De heer Mulder liet zich niet onbetuigd: hij deed uitlatingen als “jammer!” “een ware ramp!” “je heb ’t toch mis”. “Dan moet Dr. Cuypers maar eens komen, want de heer Cuypers is een autoriteit.” Hij beloofde zich neer te leggen bij de uitspraak van Cuypers, maar de kerkvoogden moesten het goed vinden en het Rijk zou alle kosten moeten betalen. De 11 de april van hetzelfde jaar 1902, kwam de heer Cuypers zich op de hoogte stellen en schreef een rapport, vergezeld van een ontwerp voor deze grote vensters. De kerkvoogden wilden daar wel op ingaan, mits de Minister binnen tien dagen een bedrag van f 2.000,- definitief wilde toezeggen voor schadeloosstelling van de aannemers omdat toch de zware middenstijlen aangebracht moesten worden.

Begin juli vond de aannemer een bewijs van het gelijk van de heer Jesse,

afb. 2. De zuidgevel van het schip, op de voorgrond de topgevel van het dwarsschip met het grote venster, waarover in 1902 zoveel ruzie is gemaakt.

namelijk een aanzet van een montant van 11,5 x 25 cm met aan weerszijden een groef waar het glas in lood op stond. Vol vreugde en dankbaarheid liet hij het stuk dorpel veilig in de brandkast bewaren en stelde deze vondst voor belangstellenden ter bezichtiging. Dit was wel nodig, want in een brief van Victor de Stuers van 18 juni, werd de bedoeling van Jesse als knoeiwerk betiteld "Er rest mij helaas niets anders, dan het vandalisme aan de kaak te stellen."

Cuypers blijft kritiek hebben zoals blijkt uit een brief, geschreven de 15de november van ditzelfde jaar, waarin hij de eer heeft het volgende te berichten:

Het gevonden geïsoleerde fragment van een vensterdorpel, is kennelijk een brokstuk, afkomstig van de kerk, welke tussen de jaren 1303 en 1311 is gebouwd. In 1499 is deze kerk verbrand, daarna is zij gebruikt in den toestand waarin wij haar thans aantreffen.

Hij blijft volhouden, dat de vensters hersteld moeten worden in de staat waarin zij sinds de 15de eeuw geweest zijn met de zware gemetselde middenstijl. Inmiddels zijn de vensters naar het ontwerp van Jesse opgebouwd, wat een rede is voor de Minister van Binnenlandse Zaken om de discussie hierover te sluiten. Zodat de heer Jesse in 1902 triomfantelijk kon schrijven, dat hij tevreden kon zijn.

Bij de uitvoering van de huidige restauratie zijn de grote transept-vensters opnieuw een voorwerp van studie geweest. Na 70 jaar waren de brug- of ankerstaven van de door Jesse geplaatste ramen zo verroest, dat het metselwerk en de natuursteen kapotgescheurd was. De ramen moesten wederom worden vernieuwd en weer was de vraag aktueel: wel of geen zware middenstijl. Allereerst was er een schilderij van Berckheijde beschikbaar, dat zich bevindt in het Konstmuseum in Göteborg, waarop een zware middenstijl was aangegeven. Toen verder bleek, dat alle vensters van het schip en het dwarsschip bezet waren geweest met glas in loodpanelen van gelijke breedte, en dat deze maat eveneens verkregen werd bij de grote vensters wanneer de brede stijl zou worden gemaakt, werd het duidelijk, dat Victor de Stuers, Cuypers en Mulder het gelijk aan hun kant hebben gehad in 1902.

Bij de toenmalige restauratie werden weinig herstellingen uitgevoerd aan het westelijke gedeelte van het schip. Hier konden de materialen en de profileringen uit de bouwtijd teruggevonden worden, van welke gegevens een goed gebruik kon worden gemaakt. Zo zijn de raamharnassen van het schip en het transept weer van baksteen gemaakt met spaarzame toepassing van natuursteenblokjes. Het koor is wat afwijkend van het overige gedeelte van de kerk. De smallere en anders geprofileerde vensters zijn van

afb. 3. De kerk aan de oostzijde: het koor met de sacristie, waarboven de schoorsteen van de in dit vertrek aanwezige open haard.

tufsteen. Onderdelen hiervan werden gevonden bij het uitvoeren van grondwerk tegen de koormuren.

De zuidzijde van de kerk moet vroeger belangrijker zijn geweest dan de noordkant. In de gevels aan de zuidzijde is een rijker gebruik gemaakt van natuursteen, zoals tufsteen en gobertange. Het zuidelijke toegangsportaal werd in het verleden afgebroken en vervangen door een klein hokje, dat niet alleen lelijk was, maar kwalitatief zo slecht, dat dit niet te handhaven was. Thans wordt het oorspronkelijke portaal weer herbouwd, met muren hoogopgaand tot gelijke hoogte als de muren van het schip. De vorm hiervan kon teruggevonden worden in het gevelmetselwerk, maar ook op het schilderij van Berckheijde. Bovendien bleek de fundering van deze aanbouw onder de grondslag nog aanwezig te zijn.

De kerk is veel te groot voor de kleine hervormde gemeente van Noordwijk-binnen, maar een bedevaartskerk naar het graf van St. Jeroen moest wel enige allure bezitten. Het koor is thans van het dwarsschip gescheiden door een nieuw eikehouten doophek. Het vroegere was reeds lang geleden verwijderd, maar verschillende onderdelen werden teruggevonden omdat ze secundair verwerkt waren aan een afscheiding van eenvoudig schotwerk op dezelfde plaats. Bij de restauratie bleek het mogelijk om met behulp van die oude stukken het hek te reconstrueren. Het is niet onmogelijk dat het oorspronkelijk voorzien is geweest van koperen spijlen. Waarschijnlijk zijn ze later vervangen door eikehouten balusters, want in het werk zijn er verschillende aangetroffen met de juiste lengte. Van het oorspronkelijke sierwerk boven het koorhek werd niets teruggevonden en de vorm hiervan kon ook niet met zekerheid worden vastgesteld.

Tot de inventaris van de kerk behoren drie vroeg 17de-eeuwse tekstborden, die zowel aan de voor- als aan de achterzijde zijn beschilderd. Aangenomen moet worden, dat ze oorspronkelijk vrij in de ruimte opgesteld zijn geweest. Ze zijn daarom thans gebruikt als sierende bekroningen op het koorhek. Misschien waren ze er in de 17de eeuw voor bedoeld.

Zoals gezegd werd bij de restauratie in de jaren 1901 tot 1904 de oorspronkelijke beschieting van de houten plafondgewelven vervangen door verniste moderne kraalschroten. Deze smalle plankjes met sterk sprekende geprofileerde naden gaven een zeer onrustig effect waardoor aan de sobere vormen afbreuk werd gedaan. Bij de uitvoering van de laatste restauratie kon profijt getrokken worden van de omstandigheid dat men tijdens de uitvoering van de vorige restauratie niet alles netjes had opgeruimd. Enkele afzaagsels van de oorspronkelijke beschieting werden teruggevonden en nog wel met de oorspronkelijke verflaag. Zo werd het mogelijk om het vroegere karakter van de plafondgewelven weer terug te brengen, waarbij de merkwaardige onderlinge verbindingen van de plankjes van de plafond-

afb. 4. Interieur van het zuidertransept met links het koorhek en op de achtergrond het grafmonument van Douza.

bekleding opnieuw werden toegepast. De delen sluiten namelijk niet met een gewone groef en messing in de lengte tegen elkaar, maar met een echte meskant waarbij elke deel aan de zijkant scherp geschaafd is als bij een mes, en in de andere deel, die daartegen aansluit, een visbekvormige groef is gemaakt. Als het hout gaat krimpen, blijven de naden toch bijna onzichtbaar.

Tot het kerkmeubilair behoort ook een achtzijdig hardstenen doopvont met koppen op vier van de zijden, vermoedelijk daterend uit het midden van de 15de eeuw. Dit doopvont is waarschijnlijk oorspronkelijk geplaatst geweest in een doopkapel die eertijds stond tegen de noordgevel van het schip, aansluitend tegen het tweede vak, gerekend vanaf de westgevel. Dit doopvont is opnieuw in gebruik genomen maar is in afwijking met de huidige gewoonte niet voor de preekstoel geplaatst, maar aan de rechterzijde daarvan in de lijn van de zuilen, dus op de grens van de middenbeuk en de zuider-zijbeuk. Dit doopvont bleek namelijk te kolossaal tegenover het overige meubilair en de inrichting van de kerk. Thans is de plaatsing zo, dat een relatie is ontstaan met de kolommen en daarbij een zekere schaalovereenkomst.

Bij de inrichting van de kerk voor de erediensten is voor een dwarsopstelling gekozen. De preekstoel is op zijn oorspronkelijke plaats terug gekomen, namelijk tegen de tweede kolom, gerekend vanaf het dwarsschip, aan de zuidzijde van de middenbeuk. De ten opzichte van de enorme ruimte betrekkelijk kleine verroepering aan zitplaatsen heeft daardoor een zekere samenhang gekregen.

De graftombe van zwart en wit marmer, in 1792 geplaatst ter herinnering aan Jan van der Does en zijn nageslacht, heeft ongeschonden de restauratie doorstaan. Twee rijk bewerkte grafzerken van Jan van der Boeckhorst, heer van Noordwijk, overleden in 1450 en zijn vrouw Elisabeth van Alkemade, overleden in 1479 en de tweede zerk van Florijs van der Boeckhorst Baljuw van Noordwijk, overleden in 1509 en zijn vrouw Janna van Schagen, waren in 1895 tegen de oostwand van het noorderdwarsschip geplaatst. Bij de restauratie zijn deze bijzondere zerken, waarop de overledenen in relief zijn weergegeven, opnieuw in de vloer gelegd op plaatsen, die zelden of nooit worden betreden. Op deze wijze kunnen ze weer gezien worden in een stand en bij een belichting als oorspronkelijk bedoeld is geweest.

Een groot tekstbord van 1638 in cartouchevorm kon vanwege zijn afmetingen in de kerk nauwelijks een plaatsje vinden. Uiteindelijk is het bevestigd tegen de muur van de noordbreuk van het schip, waar ter plaatse geen venster aanwezig is, maar een blinde nis met een deuropening daaronder.

De sacristie tegen de noordzijde van het schip moest grotendeels worden

herbouwd. Slechts twee muren werden teruggevonden in een 19de-eeuwse consistorie-uitbouw. In de gevel van het koor konden de vroegere aansluitingen van de muren, balklagen en het dak worden teruggevonden, zodat de sacristie de oorspronkelijke vorm terug kon krijgen. Ook de stookplaats was grotendeels nog aanwezig, met een rookkanaal dat nog intact bleek te zijn en doorgevoerd was door één der steunberen. Op de zolder kon de ketel van de verwarmingsinstallatie worden ondergebracht.

In de kerk zelf is een vloerverwarming aangebracht, aangevuld met verschillende radiatoren. Dit verwarmingssysteem is gekozen met het oog op het behoud van het kerkorgel en om het krimpen van de houtwerken te beperken.

Indwendig is de kerk opnieuw gepleisterd en de natuurstenen onderdelen, zoals de kapitelen en de basementen van de kolommen met de scheibogen zijn in zandsteenkleur gesausd. Nu de vorm weer helder en duidelijk is geworden, treft temeer een zekere overeenkomst met de profileringen van de scheibogen in het schip en het dwarsschip van de Pieterskerk in Leiden.

In de koorsluiting is de vloer een trede verhoogd. Bij de laatste restauratie werd deze in de staat gelaten waarin hij zich bevond. De vraag blijft bestaan of de schedel van St. Jeroen daaronder in het verborgene al of niet aanwezig is.

Tegen de wanden van de koorsluiting staan fraaie 17de-eeuwse luifelbanken in een aaneengesloten reeks. Ze zijn in het verleden wanneer is niet bekend weggenomen uit het schip en zorgvuldig aangepast en vormen een goede aankleding van het koor.

Aan de noordzijde kan men het geheel van kerk met toren overzien en wordt het duidelijk dat de kloeke toren in verhouding tot het kerkgebouw van te geringe proporties is. Bovendien is de toren aan drie zijden ingebouwd waardoor de hoogtewerking wordt verminderd. In de 14de eeuw stond deze toren aan drie zijden vrij tegen de westgevel van een beduidend kleinere kerk en zal toen zeker een imponerende aanblik hebben gehad.

AANTEKENINGEN

1. Een **harnas** is het geheel van zij- en middenstijlen, bogen en traceringen van een gotisch venster.
2. Kraalschrootjes zijn plankjes met een **kraal**profiel.
3. De **montants** zijn de stijlen van het venster.
4. Deze kalksteensoorten van verschillende hardheid komen respectievelijk uit Luxemburg, België en Frankrijk.

DE VOORMALIGE PASTORIE TE WASSENAAR

Eens woning van vicarissen en predikanten

door

E.M.Ch.M. Janson

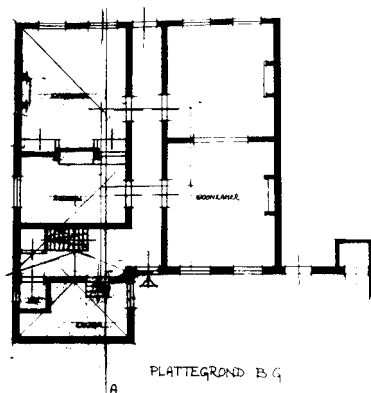
De Monumentenraad heeft de Minister van C.R.M., na verschillende akties vanuit de Wassenaarse burgerij', geadviseerd de voormalige pastorie aan de Schoolstraat 2 te Wassenaar op de lijst van beschermde monumenten te doen plaatsen. Overeenkomstig het gestelde in artikel 8 sub 2 van de Monumentenwet heeft de Minister op 21 augustus 1978 de eigenaar van het pand, het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente Wassenaar, van dit besluit op de hoogte gesteld. Ook de Gemeenteraad en Gedeputeerde Staten zijn dezelfde dag van dit besluit in kennis gesteld door toezending van het plan van aanvulling op de bestaande lijst van beschermde monumenten. Zowel de Gemeenteraad als Gedeputeerde Staten kunnen tegen dit voornemen bezwaar aantekenen, maar uiterlijk binnen twee jaar na verzending van de kennisgeving aan de eigenaar dient het besluit kracht van wet te hebben gekregen, daar dan de periode is verstreken waarbinnen de pastorie "voorlopig" is beschermd, overeenkomstig het gestelde in artikel 14 van de Monumentenwet. Hierdoor mag het monument niet worden beschadigd, vernield, niet worden afgebroken of getijzigd, noch mag men het op zo'n wijze laten gebruiken dat het in gevaar wordt gebracht. Dit houdt derhalve ook in dat het College van Kerkvoogden er tegen dient te waken dat b.v. door jeugdigen (verder)vemielingen worden aangericht.

Voorlopig is echter aan de onzekerheid omtrent het voortbestaan van de voormalige pastorie een eind gekomen. Er is dan ook alle reden om ons eens te verdiepen in de historie van dit merkwaardige gebouw.

Wat het niet was

Een van de namen waaronder de voormalige pastorie van de Hervormde Gemeente in Wassenaar bekend staat is die van "het huis van Cralingen". Deze naam heeft aanleiding gegeven tot de vreemdste gissingen over de

*afb. 7. Plattegrond van de parterre,
naar opmeting en tekening door Ing. J.
de Wit.*

geschiedenis van dit huis. Op de Van Cralingens, die in één adem met dit huis worden genoemd, komen wij later uitvoerig terug. Hier willen wij slechts wijzen op één van de andere toedichtfels: kasteel van het geslacht Van Wassenaer.² Het mag echter bekend worden verondersteld dat het geslacht Van Wassenaer eerst rond 1200 zijn intrede deed in Westelijk Rijnland.³ Bovendien staat vast dat het oudst bekende kasteel van de Van Wassenaers in deze streken het kasteel Ter Horst is (thans gemeente Voorschoten) dat werd gebouwd in of rond 1203.⁴ Voor een kasteel in de Schoolstraat (op slechts enkele tientallen meters van de uit rond 1150 daterende dorpskerk) dan wel voor een kasteel op de plaats van het Burchtplein, is in de geschiedenis van dit geslacht dan ook volstrekt geen plaats.

De verwarring rond de historie van de oude pastorie moet dan ook op een vergissing berusten. Op een verwisseling van gegevens.

Hoe deze vergissing ontstond

Het is altijd moeilijk om achteraf te bepalen hoe en wanneer een misverstand in de wereld is gekomen. Eén van diegenen die voor verwarring hebben gezorgd is de “geëerde Correspondent” die verantwoordelijk is voor het hoofdstuk “Wassenaar en Zuidwijk” in “De Stad- en Dorpsbescrijver” van L. van Ollefen en R. Bakker, waarvan het deel “Rhijnland” in 1799 is verschenen.” Toch kan de correspondent het gegroeide misverstand niet geheel worden verweten, want hij maakt in zijn tekst op pagina 10 van dit hoofdstuk wel degelijk onderscheid tussen het huis met de toren en de pastorie. Niet dat het huis dat door een toren werd gesierd nu wel een oud kas-

teel zou zijn, maar dat valt buiten het bestek van dit verhaal (zie hiervoor ook onder aantekening 22).

De correspondent maakt duidelijk onderscheid tussen de diverse delen van het gebouwencomplex met “een sterke vierkante toren” met muren “die verre boven de hoogste Huizen van het Dorp uitsteken”. Het meest zuid-westelijke deel is de pastorie van Wassenaar. Of echter deze pastorie ooit werkelijk deel heeft uitgemaakt van het complex gebouwen aan de noord-oost zijde, is een zeer grote vraag. Dezelfde correspondent van Van Ollefen en Bakker schrijft immers op bladzijde 17 over de eigenlijke pastorie: “De woning van den **Predicant** staat op de Ooststraat, pronkende van vooren met een groot dubbeld yz’ren Hek, door het welk men tusschen twee steenen **Colommen** door **gaanden** op een Ruim Voorplyn komt”. Waarschijnlijk is het feit dat deze twee gebouwen zo dicht bij elkaar stonden, aanleiding geweest tot de verwarring.

W.J.J.C. Bijleveld is naar wij weten de eerste die zich in de door hem zelf aangehaalde tekst vergist en het huis met de toren en de pastorie als één gebouw beschouwt.⁶ Deze zelfde interpretatie heeft waarschijnlijk E. Pelinck er toe gebracht om in het onderschrift bij het portret van **Joan** van Gybelant (bij het gelijknamige artikel in het Jaarboekje van 1962) te **vermelden**⁷ dat op de achtergrond tevens “waarschijnlijk de toren van het huis van Cralingen (v.m. Herv. pastorie in de Schoolstraat)” te zien zou zijn. De verwarring rond beide gebouwen zal nog wel vergroot zijn geworden doordat van het voormalige raadhuis in die zelfde Schoolstraat vrijwel niets bekend was en zeker geen restanten te vinden waren. Ook de **Wassenaarder** L.G. Oosterling baseerde zich in zijn diverse geschriften op de vergissing van **Bijleveld**.⁸

Daar steeds de naam van het geslacht Van Cralingen met de oude pastorie wordt verbonden, willen wij thans eens nader gaan kennismaken met dit geslacht.

Het geslacht Van Cralingen

Het geslacht Van Cralingen bezat als “stamslot” het kasteel Honingen, ook wel Cralingen genoemd, bij Rotterdam, gelegen in het ambacht Cralingen. Het kasteel **Honingen** werd kort vóór 1260 gesticht door **Ogier** van Cralingen, een telg uit het geslacht Utenhoeke. Hij werd ook wel Ogiervan Wateringen genoemd, naar zijn bezittingen die later de heerlijkheid Wateringen zouden vormen.” Zijn vrouw heette Geertrudis. Bij haar kreeg hij minstens twee zonen: Gerardus en **Ogier**. Een kleinzoon van laatstgenoemde **Ogier** heette Willem en was de vader van de in Wassenaar welbekende **Gillis** van Cralingen.

afb. 2. Voorzijde, gezien vanaf de Schoolstraat, 9 maart 1976. Foto Jan Stegeman, Wassenaar.

Willem van Cralingen werd omstreeks 1335 geboren als de jongste zoon van ene Gillis van Cralingen en Badeloge van Hodenpijl. Willem trouwde op zijn beurt met Margarieta van Zuydwijk, Vrouwe van Rodenrijs. Zijn schoonouders waren Dirc van Zuydwijk en Heylewijf, die na het overlijden van haar echtgenoot Vrouwe werd van Zuydwijk. Willem van Cralingen en Margarieta van Zuydwijk bezegelden op 11 juni 1369 het testament van hun (schoon-)moeder Heylewijf van Zuydwijk.

Willem van Cralingen woonde meesttijds in zijn huis op het Roode Zand te Rotterdam. Hij was achtereenvolgens ondermeer Heemraad van Rijnland en Heemraad van Schieland. Hij overleed in of kort na 1405 en liet ondermeer twee zonen na: Gillis en Daniël.

Zoon Gillis werd omstreeks 1370 geboren. Hij huwde met een dochter van Dirc van Swieten. Na haar overlijden hertrouwde hij met Gijsbertavan Raephorst. Gillis wordt in 1395 ondermeer genoemd als baljuw van Noord-Holland. In 1408 komt hij voor als baljuw van Woerden. Aanvanke-lijk kiest hij de zijde van gravin Jacoba van Beieren, maar gaat later, teza-men met zijn broer Daniël, over naar het kamp van haar oom Jan, elect van

Luik, die haar het recht op de grafelijke kroon bestrijdt. Op 10 februari 1421 wordt hij aangesteld als baljuw van 's-Gravesande en op 1 oktober 1425 komt hij voor als baljuw van Rinland. Op 25 mei 1429 treedt hij op als Raadsheer in het Hof van Holland. In 1437 wordt hij genoemd als "Heer van Voorschoten". Op 8 januari 1440 erkent hij te hebben verkocht aan **Ijsbrand Jacobszn** twee "kinderdeel" in de "Capoenhofstede" in Wassenaar. Mogelijk wordt hiermee bedoeld het huis Zuidwijk, want ook zijn tweede vrouw, **Gijsberta van Raephorst**, ontvangt levenslang, na zijn overlijden rond 1441, 1/8e deel van de inkomsten uit het huis Zuidwijk.

Dit huis **Zuidwijk** is in 1406 aan **Gillis van Cralingen** in leen gegeven¹⁰ door **Adriaen van Raephorst**. Mogelijk bestaat er verband tussen dit feit en het tweede huwelijk van **Gillis** met **Gijsberta van Raephorst**. Kort na 1.5 april 1420 wordt het huis **Zuidwijk** verwoest door de inwoners van de stad Leiden, die bevreesd waren dat de volgelingen van **Jan van Luik** zich in het huis zouden verschansen in hun strijd tegen de Leidenaren, die de zijde van **Jacoba van Beieren** hadden gekozen. Nog in 1472 wordt **Zuidwijk** een "oude hofstede" genoemd.

Blijkt uit deze korte schets van de geschiedenis van het geslacht Van Cralingen, dat er van een kasteel van Cralingen in het dorp van Wassenaar volstrekt geen sprake kan zijn geweest, toch is de naam van het geslacht wel degelijk met recht verbonden aan het huis dat nu als de voormalige pastorie bekend staat.

De oorsprong van deze geschiedenis ligt in een moord die door **Gillis van Cralingen** of door diens zoon zou zijn gepleegd...

De vicarie van Cralingen

Op 14 juni 1413 werd door **Gillis van Cralingen** bij de Hollandse graaf **Willem VI** geklaagd over het feit dat zijn zoon, **Vranck van Cralingen**, werd beschuldigd van de moord op **Alfert van Polanen**.¹¹ **Gillis** biedt bij deze gelegenheid aan de onschuld van zijn zoon te bewijzen, ter beoordeeling van vier scheidsrechters, te weten **Dirck van de Lecke** en **Arent van Duivenvoorde** als zijnde partijdig voor de overledene en **Gillis'** neef **Jan van Hodenpijl** en **Jan van Ijselstein** voor zijn partij. Het resultaat van dit "gericht" is niet bekend, maar erg gunstig zal het wel niet zijn uitgevallen voor de Van Cralingens, want **Gillis** stichtte in de kerk van Wassenaar een vicarie ("Cralinx vicarye"), "met twee lezende missen per week en nog een misse per week - van den doodslag die **Gillis van Cralingen dede -**".¹² In 1465 geeft **Floris van Cralingen**, een zoon van **Gillis**, toestemming om van deze ene vicarie er twee te maken. Dat er ook duidelijk sprake is van twee vicarie-kapellen blijkt uit het feit dat op 1 maart 1528 een nakomeling en

naamgenoot van Floris van Cralingen afstand deed van zijn rechten op de kapel van Cralingen ten behoeve van zijn neef Aelbrecht van Raephorst, terwijl in 1537 deze Floris nog eens afstand deed van rechten op de Drievuldigheidskapel, ten behoeve van zijn neef Herpert van Raephorst, de oudere broer van Aelbrecht.

Een vicarie hield zowel de verplichting van de schenker in tot het inrichten en bekostigen van een kapel met altaar, alsook tot het zorgen voor het levensonderhoud (met inbegrip van de huisvesting) van de vicaris of kapelaan (welk laatste woord in oorsprong betekende: de priester die een kapel bediende). Deze had op zijn beurt de verplichting op de daartoe bestemde tijden de missen te lezen tot heil van de stichter van zijn vicarie. Gezien het feit dat in Wassenaar de beide kapellen in de dorpskerk, of liever tegen de dorpskerk aangebouwd waren¹³, lag de woning van de kapelaan dicht bij de kerk. Dat men het huis van de vicarie noemde naar de stichter, ligt voor de hand: het huis van Cralingen.

Op 8 mei 1563 beleent de abdis van het klooster in Rijnsburg, Elburg van **Langerak**, haar neef Otto van Assendelft met een huis in het dorp Wassenaar, gelegen bij de kerk en belast met een jaarlijkse rente “toekomende de Vicarye van Cralingencapelle, ende nu Raephorstercapelle binnen de kerke van **Wassenaer**”. Het zelfde gebeurde op 23 augustus 1563 met de “gezellirme” van Otto van Assendelft, Johanna van **Cruyninghen**.¹⁴ De laatste vicaris Comelis van Zonnevelt zal inderdaad voortijdig zijn woning ontruimd hebben, indien hij er al gebruik van heeft gemaakt, want de tijd van de Hervorming was aanbroken en Herpert van Raephorst en diens jongere broer Aelbrecht (die voor priester had gestudeerd) waren wel zo krachtdadig in het verspreiden van de nieuwe leer, dat zij zich van hun vicarie niets meer aantrokken.” Sterker nog; hun kapelaan Comelis van Zonnevelt deed nauwelijks voor hen onder! Eén van de volgelingen van Herpert van Raephorst in zijn strijd tegen de Wassenaarse pastoor **Dirc Wouterszn.** (tevens huis-kapelaan van de Van Wassenaers in ‘s-Gravenhage) was Comelis van Assendelft, de zoon van de nieuwe bewoner van het voormalige vicarie-huis!

Niet alleen de vicaris en de voor hem bestemde woning waren door de houding van Herpert en Aelbrecht van Raephorst overbodig geworden, ook de altaren in de beide kapellen konden wat de beide broeders betreft verdwijnen. Op of kort vóór 20 september 1566 “breekt” Herpert van Raephorst, geholpen door “zijn” kapelaan Comelis van Zonnevelt, de beide altaren in de twee vicariekapellen.¹⁶ Zijn broer Aelbrecht liet op zijn kosten de schade herstellen. Het lijkt niet onmogelijk dat Aelbrecht, juist door zijn priesterstudie bekend met het kerkelijk recht, problemen ten gevolge van deze verwoesting wilde vermijden, gezien ook het feit dat de “nieuwe gods-

dienst” nog maar door een enkeling werd aangehangen.

Een zelfde situatie deed zich voor toen, niet lang na de verwoesting van de beide altaren, Herpert van Raephorst, tezamen met Comelis van Assendelft en anderen in de herberg van Adriaen Philipsz., er op stond dat hem de miskelk uit zijn kapel zou worden gebracht, om daaruit met zijn makkers te kunnen **drinken**.¹⁷

Van vicariswoning tot pastorie

Toen Herpert van Raephorst op 23 maart 1568 door de Bloedraad werd verbannen, nam zijn broer Aelbrecht de leiding van de hervorming van hem over. Pastoor Dirc Woutersz. verliet Wassenaar nadat het kerkgebouw door de inwoners van de stad Leiden op 26 juni 1573 werd verwoest, om te voorkomen dat de Spanjaarden zich tijdens het befaamde beleg hierin konden verschansen. Later keerde hij terug en ontving een jaargeld.*

Gerbrandus Johannes Schagen werd in 1579 de eerste predikant in Wassenaar. Zijn eerste predikatie hield hij in de herberg van Apollonia Maartensdr., de weduwe van de inmiddels overleden Adriaen Philipsz.. Ook de eerste vergaderingen van het kerkbestuur vonden hier plaats.”

Aanvankelijk werd door Gerbrandus Johannes Schagen een huis gehuurd in de Suydstraat, de huidige Langstraat, ter hoogte van nummer 29. In 1589 werd dit huis gekocht van de “ouwen schout”.²⁰ Het is niet geheel duidelijk wie die oude schout moet zijn geweest. De schout die in funktie was tijdens de activiteiten van Herpert van Raephorst, Boudewijn Jansz., was op 30 december 1567 al 77 jaar oud, en werd voor het laatst als schout genoemd in 1569. Ook Adriaen Willemsz. van Dijk heeft verschillende malen als schout dienst gedaan, ondermeer in 1570 en 1577, terwijl Willem Pietersz., van der Cley van vóór 1578 tot in 1605 schout van Wassenaar was.²¹ Gezien de rol die Adriaen Philipsz. heeft gespeeld in de eerste jaren van de hervorming lijkt het voor de hand te liggen dat *hij* een woning aan de eerste predikant ter beschikking stelde, maar er is van hem niet bekend dat hij schout is geweest. Wel wordt er verschillende malen vermeld dat er kerkdiensten werden gehouden of werd vergaderd in de herberg van de schout en daar wij eerder zagen dat Adriaen Philipsz. daarbij als herbergier met name wordt genoemd, lijkt de veronderstelling gewettigd, dat het huis dat in 1589 werd aangekocht en waarin de predikant al woonde, inderdaad aan Adriaen Philipsz. behoorde. Hij overleed al in 1577, rond 38 jaar oud.

In ieder geval is het weer een schout, ditmaal Ghijsbertz. Meyster, die op 28 mei 1612 aan de Hervormde kerk het gebouw aan de Ooststraat, nu bekend als Schoolstraat 2, verkoopt. Meyster was een gefortuneerd man,

afb. 3. Achtergevel, 9 maart 1796. Foto Jan Stegeman, Wassenaar.

want ook de bebouwing die in de Oosterstraat op de pastorie aansloot, behoorde hem toe.““.

De verdere lotgevallen van het gebouw blijven tot nu toe voor de speurende geschiedschrijvers verborgen, totdat in 1798 Johannes Nell, timmerman-metselaar te Wassenaar, het toneel betreedt. In opdracht van de Hervormde Gemeente plaatst hij in het gehele gebouw nieuwe kozijnen, ramen en blinden en brengt tevens een nieuwe ingangspartij aan. De totale kosten hiervoor bedroegen f 1.435,-. Een jaar later verzorgt de buurman, Johan Mattheus Schweiser, het schilderwerk voor een bedrag f 345,-.²³ De Wassenaaarse smid Engel Pompe had in 1780 al het nu nog bestaande smeedijzeren hek geleverd.

Over de leeftijd van het pand in zijn oudste vorm, is weinig zinnigs te zeggen. De situering, direkt aansluitend aan het oude dorpsplein, maakt het waarschijnlijk dat op deze plaats al in een vroeg stadium bebouwing voorkwam. De oudste delen van Wassenaar lagen aan de andere zijde van het Plein, aan de Z- en W-zijde²⁴, maar in het begin van de jaren 1300 zal er toch al van bebouwing aan de zijde van de Ooststraat sprake zijn geweest.

afb. 4. Achterzijde vanaf de Achterweg met op de voorgrond de gedeeltelijk gesloopte tuinmuur, die plaats moet maken voor woningbouw en rechts het Dorpscentrum aan de Schoolstraat, 9 maart 1976. Foto Jan Stegeman, Wassenaar.

Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat het huis voor de vicaris (dat deze functie eerst kreeg na 1413, toen **Gillis** van Cralingen zijn klacht over verdenking van zijn zoon indiende) niet nieuw gebouwd is, maar dateert uit de veertiende eeuw.

Het huis in onze tijd

In de hoofdvorm is de plattegrond van het huis bijna vierkant, met een breedte van 12.00 meter en een diepte van 11.50 meter. Precies in het midden van het gebouw loopt van voor- naar achterdeur een gang met een breedte van ± 1.40 meter, met een wit-marmeren vloer. Rechts liggen twee kamers en suite, waarvan de voorste een lengte heeft van 5.60 en de achterste van 5.10, bij een inwendige breedte van 4.75 meter. Beide kamers hebben een rookkanaal, maar van een schouw zijn nog slechts enkele onbetekende resten aanwezig.

De vertrekken ter linkerzijde van de gang meten ongeveer 4.80 breedte.

afb. 5. Voorzijde vanaf de Schoolstraat, 1939. Voorschoten, Verzameling Mevr. P.L. de Zwart-Honders.

Direkt links van de ingang vinden wij een trappenhuis met een bordestrap naar de eerste etage, geheel links de deur naar het toilet en direkt links de deur naar de “kelder”, een ruimte die in de aanbouw gelegen, vier treden onder het maaiveld ligt. Direkt aansluitend aan het trappenhuis is er een keuken ($\pm$ 3.10, met een grote open schouw) en een eetkamer met een lengte van bijna 5.55 meter, met eveneens een schouw en aan de achterzijde een raam en een loopdeur.²⁵

Ook van buiten doet het huis denken aan een vrijwel vierkant gebouw met een aanbouw ter linker zijde. Aan de achterzijde is de grondvorm eenvoudig ter herkennen: een middendeur (van de van voor- naar achtergevel lopende gang) en ter linker- en ter rechterzijde twee ramen, met dien verstande dat direkt rechts van de deur van het raam een deur is gemaakt, ten gerieve van de eetkamer. De schuiframes op de parterre missen hun roede-verdeling. Die op de eerste etage (vijf in getal) worden gekenmerkt door de typische zesdeling, de roede-verdeling uit het zeer vroege begin van de negentiende eeuw.

De voorgevel kenmerkt zich door een centrale entree (duidelijk zeer vroeg negentiende eeuws, c.q. laat achttiende eeuws en dus waarschijnlijk rechtstreeks afkomstig van Johannes Nell). Direkt links bevindt zich de uitbouw, die door velen als de basis voor een toren is gezien. Daar echter de

muren van zowel de uitbouw als van de voor- en de beide zij-gevels van de pastorie $\pm$ 30 cm meten (de achtergevel is 24 cm dik) mag gerust worden aangenomen dat deze uitbouw van het begin af de pastorie heeft gesierd of mogelijk zelfs van jonger datum is. Dat deze uitbouw als restant van een oude (kasteel)toren zou moeten worden gezien, zoals in Wassenaar sommigen willen, lijkt ons totaal ongegrond, juist ook daar de muur tussen aanbouw en voorgevel, in vergelijking tot dat deel van de voorgevel rechts van de aanbouw, ruim een muurdikte uitspringt, alsof hierdoor voldoende doorgangsruimte naast de trap kon worden verkregen!

De uitbouw telt drie verdiepingen, terwijl het hoofdgebouw er twee heeft. Op de eerste etage bevindt zich het proponentenkamertje, de huidige badkamer, waarvan dominee H.J. Honders verzuchtte dat hij graag zijn badkamer zou missen indien hij zijn proponent terug zou kunnen krijgen!“

De aanbouw wordt gedekt door een laag schilddakje, waarvan de nok haaks op de voorgevel staat. Het hoofdgebouw lijkt, van voren gezien, eveneens te zijn gedekt door één enkel schilddak. In werkelijkheid zijn het er twee, met de nok evenwijdig aan de Schoolstraat, en een **zakgoot** in het midden, ter **halver** hoogte. De zuidzijde is afgesloten door één dakvlak, terwijl de noordzijde de constructie geheel open laat zien. Het gebouw wordt bekroond door drie schoorstenen: één links-achter t.b.v. de eetkamer, een links-vóór, maar wat meer naar het midden, t.b.v. de keuken, en een rechts-vóór t.b.v. de voorste woonkamer. De schoorsteen van de woonkamer rechts-achter is verdwenen terwijl hij op verschillende niet eens zo oude foto's nog wordt aangetroffen. Van zowel de eetkamer als van de beide kamers en suite zijn de balkenplafonds in redelijke staat.

Tijdens grondonderzoek, dat door de heer A.A.G. van der Kleij c.s. enkele jaren geleden rond het huis is verricht en waarbij hij verschillende gemetselde putten blootlegde, werden soms ook delen van de fundering in het zicht gebracht. De steenformaten duiden op een datering ergens in de vijftiende eeuw. Toch zegt dit niet alles over de ouderdom van het metselwerk waarop, waarschijnlijk in later tijd, het huidige gebouw is opgetrokken. Baksteen is door de eeuwen heen een kostbaar artikel geweest²⁷ en men maakte zo veel als mogelijk gebruik van bestaande funderingen, dan wel men gebruikte opnieuw de afgebikte stenen. Van dit laatste wordt duidelijk melding gemaakt na de verwoesting van de dorpskerk op 26 juni 1573. In 1575 wordt aan de baljuw, **Hendrick** van Bouckhoven toestemming gegeven om “alle de materialen van de afgebrande kerken en huizen te Wassenaar, Voorschoten, Valkenburg, Catwijk en Catwijk op Zee” in het openbaar binnen de stad Leiden te doen verkopen. Dit omdat “vrijbuiters en kwaadwilligen” zich de diverse bouwmaterialen wederrechtelijk toeigenden.²⁸

afb. 6-7. Achtergevel en achterzijde met tuin, resp. ca. 17947 en augustus 1955. Voorschoten, Verzameling Mevr. P. L. de Zwart-Honders.

Na het vertrek van de laatste dominee uit deze pastorie werd, in 1962, het pand door de gemeente Wassenaar in gebruik genomen om te dienen als onderdak voor onbehuisten. Dat deze wijze van bewoning het gebouw geen goed zou doen stond tevoren al vast, maar toen rond 1970 de daklozen zich van onder het lekkende dak van de oude pastorie terugtrokken, was er nog weinig dat herinnerde aan betere tijden.

Veel is er over de toekomst van het pand gefilosofeerd. Zelfs is 20 november 1974 bij de gemeente Wassenaar een plan ingediend, ontworpen door architect ing. J. de Wit uit Wassenaar, dat beoogde het gebouw in twee delen te splitsen: één deel links van de gang, met inbegrip van de uitbouw, en het andere deel de gang zelf met de rechts daarvan gelegen verrekken, in welk deel dan ook een trap moest worden gemaakt naar de eerste en tweede etage, die eveneens in tweeën zouden worden gesplitst, zodat het pand door twee gezinnen zou kunnen worden bewoond.¹ Het plan ging niet door en de aanvraag voor een sloopvergunning volgde. Dankzij acties vanuit de bevolking is het gelukt de toekomst, althans voorlopig de nabije toekomst, veilig te stellen. Van de eens zo fraaie tuin is een strook grond, gelegen langs de Achterweg, aan de gemeente Wassenaar verkocht om te worden bestemd voor woningbouw.

AANTEKENINGEN

1. In dit kader verscheen op 5 april 1978 een bijlage bij *Het Wassenaars Nieuwsblad*, onder het motto "In en om de pastorie", waarin door mij zowel de geschiedenis van het geslacht van Cralingen werd beschreven, alsook werd aangetoond dat de pastorie eens de woning der vicarissen van de beide vicarie-kapellen was.

2. Zie *De Nederlandsche Stad- en Dorp-Beschrijver* door L. van Ollefen en R. Bakker, deel VII, Rhijnland, onder Wassenaar en Zuidwijk, blz. 10 en tevens het *Leidsch Jaarboekje* 1910, blz. 126 t/m 129.

3. De voormalige Algemeen Rijksarchivaris **mr. H. Hardenberg** kwam tot deze conclusie en sprak hier over tijdens een lezing voor de Historische Vereniging Oud **Wassenaar**, onder de titel "Waar komen de Van **Wassenaers** vandaan", gehouden in kasteel Oud Wassenaar op 19 januari 1966.
4. Zie E.M.Ch.M. **Janson**: *Kastelen in en om Den Haag*, 1971, zowel onder "de burcht" van Wasse- naar, als onder "Ter Horst".
5. Zie aantekening 2. Een repro-uitgave van dit deel is in 1976 uitgegeven door de Europese Bibliotheek te Zaltbommel.
6. Zie het *Leidsch Jaarboekje* 1910, blz. 126 t/m 129, waarmee Bijleveld inleidende discussie over dit onderwerp opent. W.A. Beelaerts van **Blokland** gaat hier op in in het *Leidsch Jaarboekje* van 1918.
7. Zie *Leids Jaarboekje* 1962, blz. 85 e.v..
8. Zie ondermeer L.G. Oosterling, *Wassenaar Oase in de randstad*, z.j. en *Wassenaar in oude ansich- ten*, 1969, blz. 93.
9. Zie voor gegevens over het geslacht Van **Cralingen** deel IX van het *Nieuw Nederlandsch Bio- grafisch Woordenboek*, onder redactie van dr. P.C. Molhuysen e.a., herdrukt bij N. Israel, Amster- dam 1974, de kolommen 168 t/m 179.
10. Zie E.M.Ch.M. **Janson**, *Kastelen in en om Den Haag*, 1971, blz. 42.
11. Zie aantekening 9, kolom 173.
12. Zie H.F. van **Heussen**, *Oudheden en Gestichten van Rhijnland*, 1719, blz. 392 t/m 393.
13. Zie dr. H.J. Honders, *Uit de historie van de Dorpskerk te Wassenaar*, 1937, blz. 14.
14. Register der lenen van de Abdij van Rijsburg, A.R.A. Hieruit blijkt dat Otto van **Assen- delft en zijn vrouw** in het betreffende huis werkelijk ook wonen. Zie ook aantekening 13, blz. 14.
15. Zie hiervoor ondermeer E.M.Ch.M. **Janson**, *Kastelen in en om Den Haag*, 1971, zowel onder kasteel Duivenvoorde als onder kasteel Raaphorst, alsook van dezelfde schrijver: *Uit de Geschiedenis van Wassenaar*, 1972, op diverse blzn.
16. Zie ook het artikel van j hr. dr. W.A. Beelaerts van **Blokland**, "Wassenaar in de Geuzentijd", *Leidsch Jaarboekje* 1931, blz. 67 e.v.
17. Zie aantekening 16.
18. Zie aantekening 16.
19. Zie dr. H.J. Honders, *Uit de historie van de Dorpskerk te Wassenaar*, 1937, blz. 55.
20. Zie E.M.Ch.M. **Janson**, *Uit de Geschiedenis van Wassenaar*, 1972, blz. 107.
21. Zie aantekening 20, blz. 145.
22. Zie Robert van Lit, *Wassenaarse Oudheden*, 1978, blz. 41 t/m 43 en diens artikel in de in aan- tekening 1 bedoelde bijlage.
23. Zie dr. H.J. Honders, *Uit de Historie van de Dorpskerk te Wassenaar*, 1937, blz. 57.
24. Zie E.M.Ch.M. **Janson**, *Uit de Geschiedenis van Wassenaar*, 1972, blz. 34.
25. Alles volgens tekeningen van ing. J. de Wit, aanwezig in het Gemeente Archief te Wassenaar, inzake voorgenomen verbouwing welke in de tekst is beschreven.
26. Zie dr. H.J. Honders, *Uit de Historie van de Dorpskerk te Wassenaar*, 1937, blz. 57.
27. Zie dr. J. Hollestelle, *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 7560*, 1976, blz. 134 e.v.
28. Zie E.M.Ch.M. **Janson**, *Van Biersteecker tot Wijnkoper*, 1969, blz. 7.
29. Zie aantekening 25.

N.B. Zoals ook blijkt uit de in deze aantekeningen vermelde bronnen is dit artikel het resultaat van het herlezen van bestaande publicaties, die ieder voor zich op oorspronkelijke bronnen zijn gebaseerd. Dit herlezen leidde echter tot andere conclusies dan de tot nu toe bekende en gehanteerde, juist met betrekking tot de historie van het gebouw waarin in 1612 de predikant van de Hervormde Gemeente zijn intrek nam.

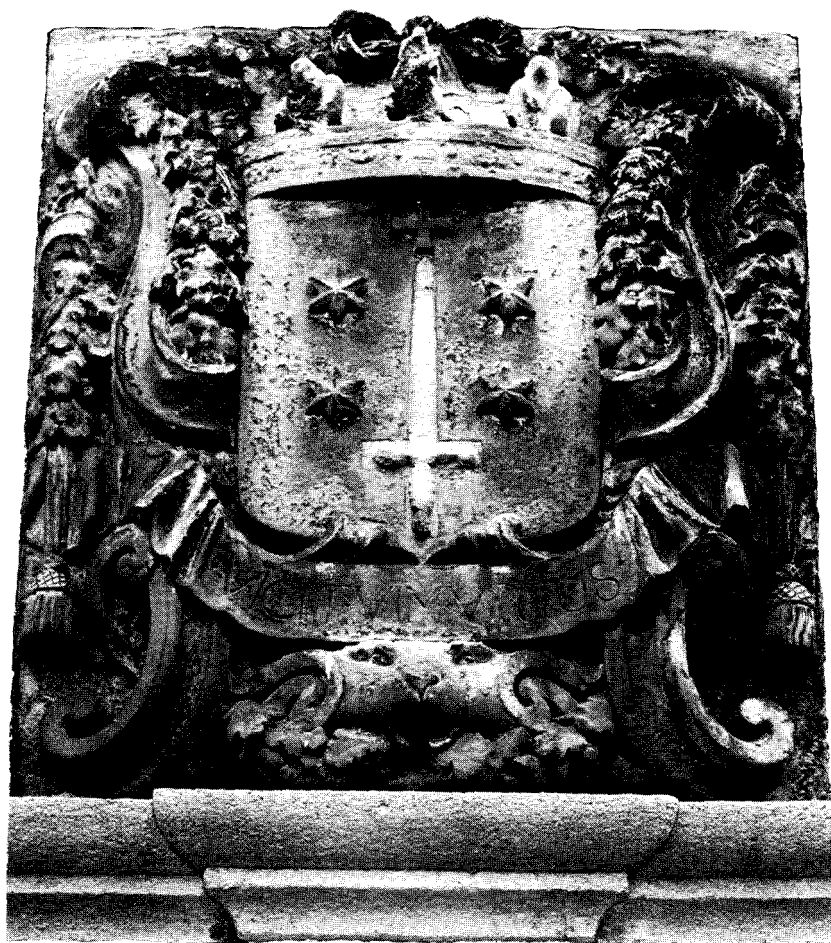
TWEE GEVELSTENEN VAN ROMBOUT VERHULST GEIDENTIFICEERD

door

P.J.M. de Baar

In het jaarboek van onze zustervereniging te **Haarlem**¹ heeft dr. O.H. Dijkstra aangetoond dat toen de Genie in 1882 een poortje ter afscheiding van het terrein achter het militaire hospitaal te Haarlem bouwde, een grote steen met het wapen van Haarlem, wellicht uit de voorraad van de gemeente afkomstig, opnieuw gebruikt werd. Deze tweedehands steen heette afkomstig te zijn uit het gesloopte huis van de steden Haarlem en Leiden te Halfweg aan de **Delfweg** onder Lisse, en genoemde schrijver toonde met vrijwel genoegzame gegevens aan dat dit juist is. Tevens kwam hij, op grond van door de heer A.M. Hulkenberg verstrekte inlichtingen, tot de conclusie dat een steen met het wapen van de stad Leiden, ingemetseld in een tuinmuur van “De Keukenhof”, eveneens uit dat huis afkomstig moet zijn. Ik geloof dat deze conclusies juist zijn, en dat betekent dan dat van het bewaard gebleven werk van de bekende beeldhouwer **Rombout Verhulst** weer twee voorbeelden gevonden zijn. Want uit de rekeningen van de bouw van genoemd huis is namelijk gebleken dat **Verhulst** voor het maken van twee wapens en een fronton f 315,- uitbetaald kreeg.

Over de bouwgeschiedenis van het huis zal ik kort zijn. Voordat men het er over eens was hoe dit er uit zou moeten zien, was er al heel wat gepraat en geschreven. Haarlem liet zelfs twee houten modellen maken, maar Leiden vond een huis als voorgesteld véél te luxueus: het kon wel minder en toch nog goed. En daarmee waren de uitgaven van in ieder geval f 6, betaald aan Comelis Beeltschilder voor het verven van de modellen; f 84, betaald aan Salomon de Bray voor zijn ontwerpen; f 60, betaald aan Claes Willemsz., meester timmerman, voor het maken van tekeningen, en f 10, betaald aan Heyndrick Maertensz. Coen voor tekeningen, allemaal weggegooid geld.’ Dankzij het zuinige Leiden werd nu door Willem van der Helm, een soort ambtenaar op free-lance basis, maar sedert 12 januari 1662 stads-meestertimmerman van Leiden”, een eenvoudig gebouw ontworpen, wgens het uiterlijk al gauw “de stolp” genaamd.⁴ Dit werd aanbesteed, en toen Haarlem tijdens de bouw nog eens veranderingen aan de voorgevel

afb. 7. Wapenstein van Haarlem. Haarlem, Kinderhuisvest 17.

wilde aanbrengen ontstond er weer onenigheid, met name met de Haarlemse burgemeester Guldewagen. Leiden trok ook hier weer aan het langste eind: het plan werd getorpedeerd, hoe Haarlem ook nog probeerde door een vergadering in plaats van de briefwisseling haar standpunt duidelijk te maken.” In 1658 tenslotte werd het gebouw gerealiseerd.

afb. 2. Wapenstein van Leiden. Lisse, De Keukenhof.

Veel hardsteenwerk kwam er door de eenvoudige opzet niet aan te pas; slechts Jan van der Mij, steenhouwer te Leiden, kreeg f 13-15-0 voor een paar “fruytposten met een ovael”.⁶ De rekeningposten waar het nu om gaat luiden als volgt: “betaelt aen . . . de thesaurier-ordinaris (van Leiden) van

den jare 1659 f 116 in voldoeninge van hartsteen tot het **maaken** van twee wapens en een **fermeel** aen het gemeene huys op Halfweegen, blyckende bij specificatie ende quitantie van dato den 24en april 1660” en “betaelt aen Rombout Verhulst in voldoeninge van het houwen en uytbeelden van de voors. wapens en frontispits f 3 15, blyckende bij quitantie van dato den 28en april 1 660”.⁷ Deze gang van zaken doet wat vreemd aan, en wanneer men de achtergronden verneemt wordt alles nog vreemder. In de klad-resoluties van de Leidse gedeputeerden is van de vergadering op 15 augustus 1659 genotuleerd: “gedelibereerd sijnde op de declaratie van Rombout Verhulst, eyschende 400 g(u)l(den)s voor ’t maecken van ’t frontispits ende de wapens in de gevel aen de Delffwegh, is goetgevonden op te houden totdat men weet wat heeft gekost van arbeytsloon, wat de kunst van Verhulst beloopt ende hoeveel de steen bedraecht. Nota: te letten dat de stadt repeteren de steen; Wilmoth te vragen off stadssteenhouwers hieraen niet hebben gevrocht.”⁸

Willem Wilmoth of Wijmoth was dé grote monopolist op steenhouwersgebied in Leiden; door hem en zijn gelijknamige zoon werd vrijwel alle natuursteenwerk in het Leiden van tussen 1650 en 1700 gemaakt.” Een deskundiger beoordelaar over het al dan niet overvragen door de niet bepaald goedkope Verhulst kon dan ook amper gevonden worden. En het bleek dat inderdaad de stadsstenhouwers aan het klaarmaken van de door de stad Leiden geleverde steen gewerkt hadden: “anno 1659 is geleevert van de stadt Leyden voor de steede Haerelem en Leyden dese volgende Bentemer hartsteen tot het maeck[en] van twee wapens ende een fermeel op het Huys te Halfweegen Haerelem en Leyden treckwegh: tot de wapens een stuck overmaet steen, daer beyde wapens uyt geklooft sijn, dat inhout 50 voet, de voet tot 30 stuivers, komt saemen f 75; tot het fermeel in ’t frontspitsium 31 voet gemeene steen, de voet met onkosten met al op 19 stuyvers, komt f 29-9; en tot het vierkant maecken en reën van de stucken gewerckt twee maets, als Gillis 4 daegen tot 30 stuy(vers) dagh, f 6, en Anderies 3 daegen tot 30 stuyvers daegh, f 4-10; aen biergelt f 1 • 1; komt samen f 116, soo steen als daghueren van de maets”.¹⁰ De ordonnantie om deze f 116 te innen van de penningmeester van de trekvaart (het “repeteren”) is gedateerd 30 oktober 1659.

Doch over de kunst van Verhulst was men niet zo snel uitgesproken: eerst op 6 april 1660 werd genotuleerd “is aen Rombout Verhulst over ’t maecken van de wapens, staende voor in de gevel, mitsgaders voor het hou[w]werck van het frontispits van ’t huys aen de Delffwegh toegevoucht hondert guldens”.¹¹ Hoe hiermee te rijmen valt dat Verhulst toch f 315 op 28 april ontving, is mij niet duidelijk geworden; helaas is zijn quitantie, waar misschien iets meer uit had kunnen blijken, verloren gegaan. Hoe dan

ook: Haarlem en Leiden konden trots op hun wapen zijn, want Verhulst was niet voor niets een eersteklas beeldhouwer van met name wapens, zoals mag blijken uit de talloze wapens aan de grafmonumenten die hij vervaardigd heeft.¹²

Kort voor 27 september 1695 heeft zich een ramp aan dit huis voltrokken: het brandde totaal uit.¹³ Zelfs de wapens werden beschadigd. Ogenblikkelijk werd besloten het met gebruikmaking van de nog overeindstaande muren te herbouwen. Geld speelde immers totaal geen rol: zelfs in het jaar 1696 met zijn buitengewone uitgaven van ca. f 12.000 was er toch nog een winstje van f 4354-12-14!

Over de bouwgeschiedenis wil ik ook hier weer kort zijn: de bouwplannen zijn van de Leidse stadsmeestertimmerman Leendert de Windt, met adviezen van honorair-stadsarchitect Jacob Roman.¹⁴ Ook de Haarlemse onderfabryck Dirck van der Beeck speelde kleine rol: hem werd f 43-11-0 betaald “ter saecke van reyskosten, verteringe en extraordinaris moeyte van ‘t inspecteren van ‘t nieuwgemaackte huys op Halfwegen”.¹⁵

Het op de stenen betrekking hebben artikel (nr. 121) in het bestek luidt: “den aennemer sal de wapens van de steeden Haerelem en Leiden reepareeren aen de buitekant en anders de vlacke gronden diepper te houwen omdat tegen het lofwerck aen te messelen kan worden, dies te beeter preesenteerden”. Deze aannemer werd Dingeman van der Eycke, “mr. timmerman, woonende tot Amsterdam over de Looyerstraet op de Princegracht in “De Eyckeboom”.¹⁶

Wie aan de stenen heeft zitten hakken is uiteraard niet bekend; wellicht heeft Van der Eycke dit ook weer uitbesteed. Misschien is het wel verricht door Samuel Joly, steenhouwer, die in 1696 ten bedrage van f 645-19-14 aan het Tolhek aan de Aerdenhoutslaan verwerkte.¹⁷

De gevelstenen dienden zelfs ter oriëntatie van de kamers erachter, blijkens een inventaris van de inboedel uit 1791.¹⁸ Daarin wordt b.v. genoemd: “in de kamer, waarvoor het wapen van de stad Haarlem staat: 1 spiegel met een vergulde lijst, 1 goudleeder behangzel (in 1698 door Willem van Eykelenburgh voor f 609-4-0 geleverd”), 1 stuk schilderij voor de schoorsteen”, enz.; “in de kamer, waarvoor het wapen van de stad Leyden staat: 1 spiegel met een vergulde lijst, 1 stuk schilderij voor de schoorsteen”, enz.; verder komt nog voor in de kamer over de keuken “een stuk schilderij, verbeeldende weyerij, door Pieterszoon”, in 1700 gepreciseerd als Chr. Pietersoon, dus waarschijnlijk de Goudse schilder Christoffel Pierson.²⁰

Aldus vernieuwd bleef het huis rustig zijn tijd uitdienen; nadat op 17 augustus 1842 de spoorlijn Haarlem-Leiden geopend was, zakte het reizigersaanbod tot vrijwel nihil, waarmee de functie van het huis en de trekvaart verviel. Op 1 maart 1860 werd het huis voor f 5750 verkocht aan

Pieter de Kan, landbouwer, Engel Bakker, landbouwer, en Lucas Willem van der Lee, timmerman, allen wonende te Noordwijkerhout”, die waarschijnlijk kort daarna de slopershamer gehanteerd hebben, waarna beide gevelstenen hun zwerftochten begonnen.

AANTEKENINGEN

N.B. Het meermalen geciteerde Archief van de Trekvaarten en Jaagpaden bevindt zich bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden (afgekort A.T. & Jp.)

1. O.H. Dijkstra, “De poort Kinderhuisvest 17”, *Jaarboek Haarlem* 1970, p. 64-71.
2. Rekening namens Haarlem (A.T. & Jp. inv. nr. 137-1), fol 75^v, 78” en 80.
3. E. Pelinck, “De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)”, *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 59 (1967), p. 67.
4. A.J. Versprille, “De Haarlemmertrekvaart 300 jaar”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 50 (1958), p. 123 en afb. nap. 120.
5. Register Trekvaart Haarlem (A.T. & Jp. inv.nr. 108-3) deel C, fol. 17.
6. Rekening van Leiden voor 't gemeen (A.T. & Jp. inv.nr. 136-1) 1659, fol. 12”.
7. Als noot 6, fol. 14”.
8. A.T. & Jp. inv.nr. 109.
9. J.J. Tenuen, “Enkele nieuwe gegevens omtrent het Loricandshofje”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 47 (1955), p. 132-133.
10. Bijlage bij de rekening van de *tresorier-ordinaris* 1660, fol. 119, in pak 340; de ordonnantie is ook afgeschreven in *Burgemeestersdagboek* 1, fol. 126 (Gemeentelijke Archiefdienst Leiden).
11. Netnotulen (A.T. & Jp. inv.nr. 107; aldaar ongedateerd, doch blijkens de minder uitvoerige kladnotulen = idem inv.nr. 109 = te dateren 6-4-1660).
12. M. van Notten, *Rombout Verhulst, beeldhouwer 1624-1698, een overzicht zijner werken*, 's Gravenhage 1970; E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederland*, Amsterdam 1948, p. 201 e.v.
13. Als noot 5, deel H (108-9), fol. 14.
14. Bijlagen rekening namens Leiden (A.T. & Jp. inv.nr. 138), 1696, en tekeningen *Prentverzameling* Gem. Archiefdienst Leiden, nrs. 78050-78053.
15. Rekening namens Haarlem (A.T. & Jp. inv.nr. 137-5), 1696, uitgaven, hoofdstuk “alderhande percelen”.
16. Als noot 14.
17. Als noot 15.
18. A.T. & Jp. inv.nr. 165; zie ook de inboedelinventaris d.d. 27-1-1700, gevoegd achter de rekening namens Leiden over 1698 in A.T. & Jp. inv.nr. 137-5.
19. Als noot 15, jaar 1698, uitgaven, hoofdstuk “alderhande percelen”.
20. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. III kolom 974.
21. A.T. & Jp. inv.nr. 108-17, deel R.

DE GEREFORMEERDE KERK TE VOORSCHOTEN

door

J.H.M. Sloof

Een godsdienstige beweging die zich wil onderscheiden van andersdenken komt er al snel toe haar getrouwen samen te roepen in eigen vergader-ruimten. Het is in Voorschoten met anders gegaan. De titel van deze bijdrage slaat dan ook zowel op *die* geloofsrichting, die vele jaren later “de Gereformeerde Kerk” van Voorschoten zou gaan heten, als ook op de gebouwen, waardoor die geloofstichting zich in het dorp zou manifesteren. Maar eerst *dienen* ter oriëntatie een paar opmerkingen over de plaats, waar de geschiedenis van de strijd der kerkelijke richtingen zich afspeelde, vooraf te gaan.

De algemene indruk van Voorschoten is dan, dat het dorp zelf in de 18de en het grootste deel der 19de eeuw bijna onveranderd in gezapige rust voortleefde. Stormachtige ontwikkelingen in aantallen inwoners, woningbouw en industriële vestigingen waren aan de 20ste eeuw voorbehouden. In de 19de eeuw werd het grondgebied van Voorschoten nog steeds doorsneden van Zuid naar Noord door de *Veurseweg/Leidseweg*, ook wel genoemd de Heerweg of “de bestrate binnenweg van *Rijswijk/Hoornbrug* naar de Vink”.

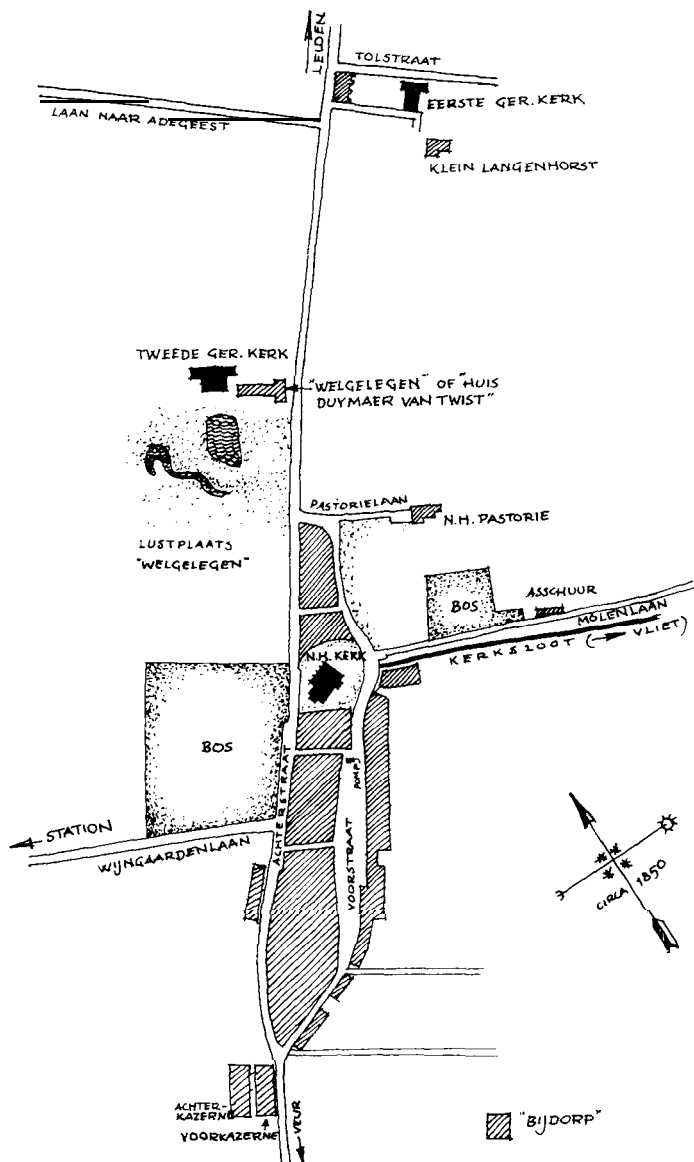
Deze zeer oude weg over nog oudere binnenduinen werd eerst in 1820 bestraat of liever “verhard” en voorzien van de nodige tollens tot *bekostiging* van het onderhoud. Voorschoten had aan deze weg twee van die obstakels, één ten Noorden van het dorpscentrum bij Adegeest, en één bij het eindpunt van die weg bij de herberg “De Groote Vink”. Langs die oude weg stonden enige kastelen en vele grote buitenplaatsen, waarvan de bewoners hun invloed op het dorpsleven langzaam verloren. In de 19de eeuw werden vele van die buitenplaatsen geamoveerd. Sommige daarvan werden verbouwd tot boerenhoeve en een enkele zelfs tot kostschool. Zo was later de kostschool Noorthey gevestigd in de buitenplaats *Stadwijk* naast de Laurentiuskerk en de kostschool Wullings in het buiten Berestein naast “de Inktpot”, de rij herenhuizen waar het administratief personeel van de bekende zilverfabriek woonde.

De geschiedenis, voor ons onderwerp van belang, begon eigenlijk met de vestiging van die Goud- en Zilverfabriek van de heer J.M. van Kempen in

Voorschoten in het jaar 1858. Tot dan toe was het hoofdmiddel van bestaan geconcentreerd in het boerenbedrijf, landbouw en veeteelt, en in de bollencultuur. Van ouds waren er enkele neringen en bedrijfjes, maar die waren van zeer beperkte en plaatselijke betekenis. Van Kempen stichtte in 1835 in Utrecht de “fabriek van Gouden en Zilveren werken”, die vele kleine thuiswerkers aantrok en hun een minder riskant bestaan waarborgde, terwijl ook de som van ieders verdienste aanmerkelijk hoger uitkwam. Die thuiswerkers waren niet alleen afkomstig uit Utrecht en omgeving, maar ook uit veel andere plaatsen. Toen nu de eerste “fabriek” van enige omvang in 1858 naar Voorschoten werd verplaatst bracht dat uitbreiding van werkgelegenheid met zich mee, waarvan de invloed zich eerst op de lange duur zou doen gevoelen. Immers het allergrootste deel van de werknemers van de Goud- en Zilverfabriek verhuisde met die instelling mee naar Voorschoten. Daardoor werd hier de eerste collectieve woningbouw gestimuleerd, terwijl de bevolking uitbreiding onderging. De veelal afgesloten gemeenschap van Voorschoten maakte kermis met andere opvattingen, niet zozeer op maatschappelijk, maar vooral ook op godsdienstig terrein. Een nieuwe figuur deed zijn intrede in de kring van notabelen van Voorschoten, J.M. van Kempen, de eigenaar en directeur van de zilverfabriek. Een man, die de moderne toepassing van stoom als drijfkracht voor de machinale vervaardiging van zilverwerk aanwendde en tevens een man, die zijn tijd vooruit was in zijn zienswijze over sociale zekerheid voor zijn arbeiders en modelleurs.

“Ziekengeld en pensioen werden in Voorschoten bij Van Kempen al vijftig jaar betaald toen men er elders pas over begon te spreken” zoals een plaatselijk auteur in zijn werkje over “100 jaar protestants christelijk onderwijs (1866-1966)”, vermeldt. Van Kempen was de man achter de schermen, die op onbekrompen wijze financieel kon steunen waar hij dat nodig oordeelde. Hij stimuleerde voor zijn arbeiders de bouw van huizen in het St.Nicolaaspark, de “Voor- en Achterkazerne” (even ten zuiden van het dorpscentrum) en aan de St.Nicolaaslaan (later Hofweg). Huizen werden gebouwd in de omgeving van De Groote Vink en aan de Veurseweg bij het oude Woelwijk tegenover Roucoop. Laatstgenoemde huizen noemde men “de vergulde armoe” omdat de “fabriekers”, die daar woonden, in hun nette pak naar de fabriek gingen, waar zij pas hun werkkleding aantrokken.

Bij de vestiging van de fabriek in Voorschoten waren veel ongehuwde jonge mannen meegekomen. Om deze uit de plaatselijke herbergen te houden richtte Van Kempen een lokaal in waar tegen inkoop prijs bier, koffie, tabak, pijpen, nieuwsbladen en lectuur te verkrijgen waren. Verder vond men elkaar daar bij de zangles of de tekenles. Ook andere dorpelingen vonden hier gelegenheid om zich aan te sluiten bij de ontstane mannen-

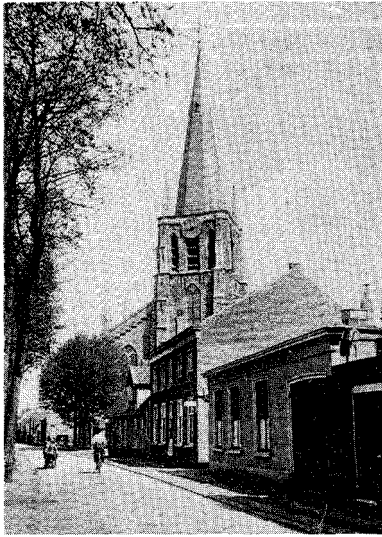
zangvereniging. Het zelfde gold voor de toen opgerichte harmonie “Benvenuto”.

Hoewel er voor het personeel der fabriek een eigen vereniging tot aan koop van levensmiddelen bestond mogen we aannemen dat een aantal Voorschotense bedrijven en neringen van deze bevolkingsaanwas, die een voor die tijd behoorlijk loon verdiende, profiteerden. De winkelneringen bevonden zich in de Voorstraat, nog altijd het centrum van het dorp. Daar waren de herbergen, de kapperswinkels en chirurgijns, de grutterijen en verder de ambachtelijke bedrijven. Daartussen bevonden zich nog boerderijtjes en herenhuizen. De stallen, koetshuizen en hooibergen bevonden zich langs de Achterstraat (thans Schoolstraat). De enige verbinding met het Westen, met Wassenaar, werd nog als van ouds gevormd door de eeuwenoude Papeweg en het laantje van Wijngaerden, naar het afgebroken slot genoemd, en eerst in 1875 tot “openbare weg” verheven. Deze weg was voordien eigendom van Jhr. Steengracht van Duivenvoorde.

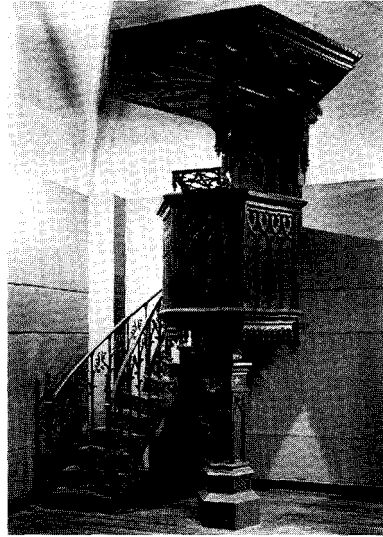
Kerkelijke ontwikkelingen na 1850

Een groot deel van de Voorschotense bevolking was katholiek gebleven maar zij moest na de vestiging van de gereformeerde kerk in het nieuwe staatsbestel sedert ongeveer 1580 haar godsdienstplichten in het verborgene nakomen. Sedert 1645 vond men in Voorschoten een rooms-katholiek schuilkerkje. Dit duurde tot aan de definitieve scheiding van kerk en staat na 1795, toen de rooms-katholieken openlijk optraden en tenslotte in 1866 een grote kerk aan de Leidseweg bouwden. Deze zogenaamde “Laurentiuskerk” beheerst nu nog het dorpsbeeld langs die verkeersader. In het kader van dit artikel zou een verdere behandeling van de rooms-katholieke geloofsgemeenschap niet passen. Ons interesseert veel meer de lotgevallen van het protestantse volksdeel in Voorschoten in de 19de eeuw.

Wat er na de aftocht der Spanjaarden en de herkomst van de geuzen van de oude vroegere rooms-katholieke kerk in het dorpscentrum restte, was een puinhoop. De kerk was in brand gestoken, alleen de toren was overeind gebleven. Daartegen bouwden de protestantse Voorschotense gemeentelieden een klein gebouw waar men de preek kon beluisteren en waar mededelingen van algemeen belang werden afgekondigd. De archiefbronnen geven geen uitsluitsel over het tijdstip waarop dit gebouwtje verrees. Alleen is bekend, dat de “kerk” er in 1850 van binnen vrij kaal uitzag. Slechts de herenbanken, toebehorende aan de bewoners van verscheidene buitenplaatsen vielen op. Tenslotte heeft men in 1867 deze “kerkzaal” vervangen door een groter kerkgebouw in neo-gotische stijl. De ambachtsheer van Voorschoten, Jhr. Steengracht van Duivenvoorde, schonk in hetzelfde

afb. 7. Nederlands Hervormde Kerk aan de Achterstraat (later Schoolstraat), ca. 1790.

afb. 2. Preekstoel uit de Nederlands Hervormde Kerk. Amsterdam, Rijksmuseum.

jaar aan de gemeente een schone gietijzeren preekstoel, die thans te zien is in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het oude bord met de tien geboden werd weer opgehangen en de herenbanken kregen weer een plaats, waarbij die van de ambachtsheer toch wel het meest opviel door zijn luifels en groene kussens. Een grondige restauratie in 1961 heeft alleen de toren een aantrekkelijker aanzien gegeven. Het vernieuwde interieur van deze hervormde dorpskerk oogst zeker met ieders bewondering.

Terugkerend tot de 19de eeuw zien wij in die periode zoals zo vaak in het verleden de strijd ontbranden over verschillende theologische opvattingen. De Nederlands Hervormde Kerk was door de koninklijke reglementen van 1816 gebonden aan een bepaalde organisatievorm. De synode kon dus geen uitspraken doen over de aanvaardbaarheid van een bepaalde geloofs-overtuiging. In die kerk waren de predikanten niet gebonden aan een wel-omschreven geloofsbelijdenis. Een binding aan de oude **belijdenisgeschriften**, in 1618 ontstaan, werd met gevraagd. Tegen een vrij oppervlakkig vooruitgangsgeloof kwamen vooral **artistocratische** kringen in verzet. Omstreeks 1830 ontstond een protestants reveil, een romantische gevoels-beweging, waarvan vooral Bilderdijk, Da Costa en Groen van Prinsterer de

vertegenwoordigers waren om Willem de Clerq niet te vergeten die “De redelijkheid en de moraal van het protestantisme der Verlichting” verachtten als een dorre, zielloze leer.¹

Het zou veel te ver voeren hier allerlei leergeschillen te gaan behandelen, maar het is wel bekend, dat Groen van Prinsterer zeer afkerig was van het verlaten der Ned. Herv. Kerk, zoals de zogenaamde “Afgescheidenen” dat na 1834 in praktijk brachten. Het reveil wenste *binnen* de bestaande kerk de orthodoxie te handhaven en te bevorderen tegen de “moderne” ondogmatische kerkelijke opvattingen in.

Toen nu Van Kempen in Voorschoten en in het kerkelijk leven daar georiënteerd was, zocht hij van eigen overtuiging uit contact met een kleine groep “rechtzinniger?” binnen de hervormde kerk, die niet meelingen met de vage humanistische opvattingen van verscheidene predikanten, die het christelijk geloof trachtten aan te passen aan het toenmaals “moderne denken”. Die rechtzinnigen kwamen s’ zondags samen in het buiten Oostbos aan de Vliet, waarvan freule M.A.W.E. Gevers Deynoot eigenaresse was. Op haar buitenplaats hield men toen ook zondagschool en catechisatie voor de kinderen van de kleine kudde orthodoxen of “confessionelen”, meestal bestaande uit “kleine luyden”. Het is merkwaardig dat het reveil, opwekkingsbeweging, zich baserende op de oude belijdenis van 1618, gestimuleerd werd door leden der aristocratie en notabelen. Zij wezen de weg en verlangden beter godsdienstig onderwijs voor de jeugd. Niet alleen op het buiten Oostbos in Veur maar ook in de al bestaande bewaar-, naai- en breischool tegenover de hervormde kerk werd geëvangeliiseerd, met geldelijke steun van de freule. Aanvankelijk werkten onder de orthodoxen in Voorschoten, nog steeds binnen het kader der hervormde kerk, de evangelisten H.J. Heynes, C.J. Verhoef en Callenbach. De eerste twee waren oud-schoolhoofden. De orthodox-gezinden hadden zich verenigd in een zogenaamde “*confessioneele* vereniging”. Wanneer precies valt niet te achterhalen. Deze confessionele vereniging had zo weinig levenskracht van zichzelf, dat zij deel uitmaakte van die van Noordwijk. Het waren voornamelijk de onbemiddelden die er lid van waren. Het valt niet te bewijzen, maar vermoedelijk heeft de bevolkingsimport van de werklieden van de zilverfabriek, financieel gesteund door de directeur Van Kempen, de confessionele vereniging geactiveerd. Allereerst maakte die vereniging zich los van Noordwijk en de sporadisch aanwezige ledenlijsten wijzen uit, dat die Voorschotense vereniging of “Evangelisatie”, zoals zij zichzelf ook wel noemde, voornamelijk bestond uit niet ingeboren “fabriekers” en wat Voorschotense bollenboeren.

Men kwam ’s zondags samen in het reeds genoemde gebouwtje van de bewaar-, naai- en breischool. De tocht naar het buiten Oostbos werd blijk-

baar te bezwaarlijk. Ook die kleine school aan de Achterweg, initiatief van freule Gevers Deynoot, werd beheerd door de zogenaamde Evangelisatiecommissie van Voorschoten. De confessionele vereniging werd al dadelijk actief op het gebied van het onderwijs en zij benoemde een commissie van drie leden. Het waren de heren H.J. Heynes, **C.J. Verhoef**, reeds boven genoemd, en C.J. Broers, hoofd van de administratie van de Zilverfabriek, natuurlijk met goedkeuring van de directeur Van Kempen.

Nu was het niet zo, dat in de bestaande school – wij zouden zeggen “de openbare school” die vanouds aan de Achterweg, tegenover de Hervormde Kerk stond – geen godsdienstonderwijs gegeven werd. Waar de confessionelen bezwaar tegen hadden was de vorm van dat onderwijs. Het was hun te licht, te vaag en niet gegeven volgens de aloude leer. De Evangelisatiecommissie moest nu onderzoeken of er in Voorschoten “geene Christelijke school kon worden opgericht”, maar de eerste collectie voor dat doel bracht f 3,87½ op. De “schoolstrijd” in Voorschoten begon heel bescheiden en zeker niet op agressieve wijze. De restauratie van de oude dorpskerk vereiste ook aanzienlijk sommen en de ambachtsheer was allereerst hiervoor geporteerd. Van hem hoefde men geen bijdrage te verwachten. Maar andere notabelen stonden gereed. Men besloot dan ook in 1867 dat er een christelijke school in Voorschoten moest komen. Van Kempen steunde dat voornemen met een fors jaarlijks bedrag en de welbekende freule Gevers Deynoot stelde zelfs haar juwelen ter beschikking tot een waarde van f 2.545,-. Het geld werd beheerd door de penningmeester C.J. Broers, de bovengenoemde administrateur. Twee maanden later werd reeds met de bouw begonnen, vlak naast de oude openbare school. De nieuwe school, de nieuwe bewaarschool en het onderwijzershuis werden in het jaar 1869 opgeleverd. De eerste steen werd zeer waarschijnlijk gelegd door mr. Groen van Prinsterer.

Ter ere van de freule ontving die school later de naam “Gevers Deynoot-school”. Zij zou in 1966 haar honderdjarig bestaan vieren, ter gelegenheid waarvan een gedenkboek uitkwam van de hand van de heer J. Limburg.

Nieuwe kerkvorming en voorgangers

Sedert omstreeks 1870 kwam de confessionele vereniging 's zondags bijeen in de nieuwgebouwde school. De evangelisatiecommissie had nog steeds het beheer. Intussen was er ook een schoolbestuur opgericht. De oude heer Van Kempen overleed in 1877 en een zijner zoons, Anton, nam de taak van zijn vader over. Hij werd de leidende figuur in de confessionele vereniging, zij het op de achtergrond. Naar zijn mening was het onjuist de school te gebruiken voor evangelisatiebijeenkomsten. Het zou de schijn kunnen

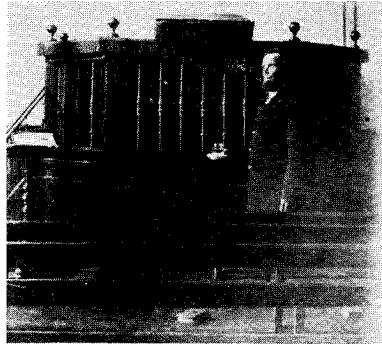
wekken, dat de school er alleen was voor de kinderen van diegenen, die tot de confessionele vereniging behoorden. De school moest openstaan voor alle kinderen van kerkleden. Men oordeelde het daarom verstandiger te evangeliseren in een apart lokaal waartoe men aan de Laan van Klein Langenhorst een kleine kerk liet bouwen, die in 1879 gereed kwam.

Met nadruk dient te worden vermeld, dat de confessionele vereniging toen nog steeds werkzaam was binnen het kader van de Ned. Herv. Kerk. Er waren wel predikanten, die in die tijd tot de orthodoxe richting behoorden, en dat werkte er toe mee dat men zich hier in Voorschoten met aansloot bij de Afscheidingsbeweging van 1834, die geleid heeft tot de instelling van de Christelijk Gereformeerde Kerk. Er waren in Voorschoten verscheidene leden van dat kerkgenootschap woonachtig, die ook regelmatig de bijeenkomsten van de evangelisatiecommissie bezochten.

Langzamerhand traden in de Ned. Herv. Kerk van Voorschoten steeds minder orthodoxe dominees op. Vanuit de evangelisatiecommissie waren er wel andere kandidaten voorgesteld, maar de ambachtsheer van Duivenvoorde, die nog steeds het collatierecht uitoefende (afgeschaft in 1922) stoorde zich daar niet aan. Een en ander had tot gevolg dat men zich op 22 februari 1889 tot de classis van de Christelijk Gereformeerde Kerk te Leiden wendde met het verzoek om in Voorschoten een Christelijk Gereformeerde Gemeente te willen formeren. Het verzoek was ingediend door 36 gezinnen die al tot die Kerk te Leiden behoorden en 24 gezinnen die nog steeds lidmaat waren van de Ned. Herv. Kerk, te Voorschoten.

Op de avond van de 14de mei 1889 kwamen ds. J. Holster en ds. H. Beuker, alsmede de ouderlingen J.H. Landwehr en P. van der Hans, allen uit Leiden, naar Voorschoten om in een speciale bijeenkomst aldaar de Christelijk Gereformeerde Kerk van Voorschoten te formeren. Velen waren daartoe uitgenodigd d.m.v. een gedrukt pamflet waarin de “ware belijders” van het geloof werden opgeroepen. Op die gedenkwaardige avond, waar de scheuring met de Hervormden dus een feit werd, koos men J. de Braal, A. Vermeulen en A. Warnaar tot ouderling. Joh. de Bruin, J. Parmentier en C. Eggink werden diaken. Laatstgenoemde zou tevens scriba van de kerkeraad worden totdat er een eigen predikant zou kunnen worden beroepen. De nieuwe ambtsdragers werden bevestigd door ds. Holster.

Voorlopig nodigde men nog gastpredikanten uit. In die tijd werd het catechetisch onderwijs door J.H. Landwehr gegeven. Op 29 september 1889 werd ds. J.P. Visser van Baarn beroepen die op 18 oktober het beroep aannam. Christelijk Gereformeerd Voorschoten had zijn eerste eigen dominee! De heer Van Kempen betaalde voorlopig het jaarsalaris van f 1.200,- en de jonge gemeente zorgde voor het huren van een woning, die-

afb. 3. Koster De Zwart in het oude kerkgebouw aan de Laan van Klein Langenhorst, ca. 1900.

nende tot pastorie. De kerkelijke gemeente groeide gestaag, zo ook de geldelijke bijdragen. Een en ander leidde tot uitbouw van het kerkzaaltje.

Na de vereniging van de Gereformeerde Gezindten tot “de Gereformeerde Kerken in Nederland” sloot ook de Christelijk Gereformeerde Kerk van Voorschoten zich in juni 1892 daarbij aan. Daarmee verkreeg men ook de zo begeerde en noodzakelijke rechtspersoonlijkheid. Enige gezinnen die het met die aansluiting natuurlijk weer niet eens waren, traden uit en bleven Christelijk Gereformeerd. Inmiddels was ds. Visser naar Loosduinen vertrokken. J.H. Landwehr trad weer op als catecheet tegen een honorarium van f 3,50 voor iedere avond dat hij per stoomtram van Leiden naar Voorschoten kwam.

In het eerste kerkgebouw aan de Laan van Klein Langenhorst had men de beschikking over 120 zitplaatsen. De gemeente bleef toenemen in leden-tal en men moest woekeren met de ruimte. Daarom werden op een gegeven moment de kinderen zo ver mogelijk naar voren geplaatst, tot onder het preekgestoelte, onder het spraakwater van de dominee.

Huisbezoeken werden door de eerste predikanten te voet afgelegd. Sommige kerkleden woonden buiten de gemeentegrenzen, waarvan een aantal in Wassenaar, waar men eerst op 10 juni 1915 een eigen Gereformeerde Kerk stichtte. De verdubbeling van het inwonertal van Voorschoten in de dertiger jaren zorgde ook voor het toenemen van het aantal

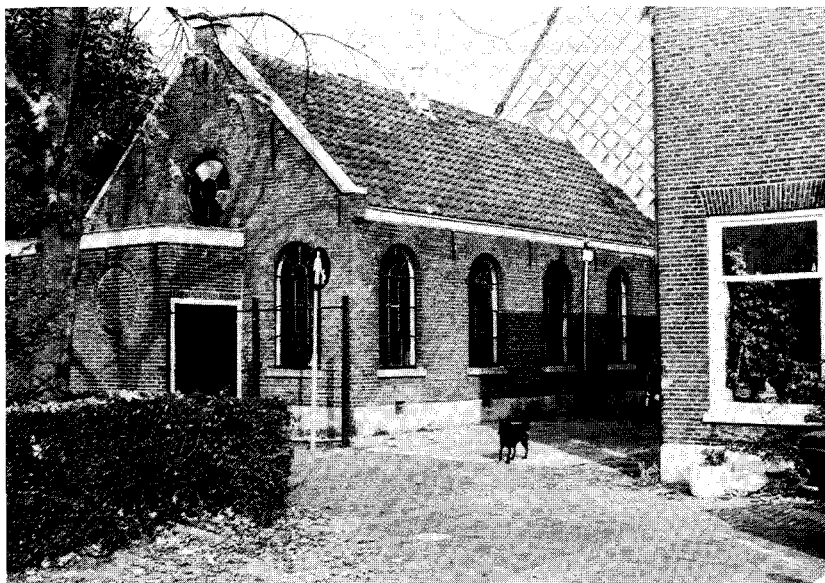
afb. 4. De Kerkeraad van de Gereformeerde Kerk, 1926. Vierde van links Ds. Alting, achtste van links Ds. Wielenga.

kerkleden in de Gereformeerde Kerk en er werd vanuit die geloofsgemeenschap zelfs een eigen school gebouwd (School met den Bijbel).

Na de Tweede Wereldoorlog zette de groei der gemeente Voorschoten zich versneld voort, zij werd een forensendorp. Voor het noordelijk gedeelte benoemde men een tweede predikant. In dit gedeelte, de wijk Noord Hofland, kerkt men nu samen met de Hervormden in de aula van de 14-klassige school. Voor een volledige lijst van predikanten mogen wij u verwijzen naar de bijlage achter dit opstel.

Gebouwen en bezittingen

Zoals eerder vermeld kerkte men in het begin in een zaaltje aan de Laan van Klein Langenhorst, oorspronkelijk plaats biedend aan ongeveer 120 personen. Men huurde het gebouwtje van het schoolbestuur voor f 225,- per jaar. In 1890 werd van dat bestuur het gebouwtje gekocht voor f 1.700,- alsmede het roerend goed zoals orgel, banken, stoffering etc. voor f 600,-. Al vanaf 1889 was men bezig met de uitbreiding van het kerkje om de snel

afb. 5. Het oude kerkgebouw aan de *Laan* van Klein *Langenhorst*, 1973. Foto J. H.M. Sloof

groeierende gemeente plaats te kunnen bieden. Nu het gebouw eigendom was kon men aan een grote verbouwing beginnen en in het verlengde van het zogenaamde lage gedeelte bouwde men een hoger stuk aan. De Voor-
schotense aannemer D. Yperlaan rekende voor deze vergroting van het gebouw f 4.467,-. Bij toerbeurt hadden de plaatselijke ambachtslieden werk aan onderhoud en verbouwingen van de kerk, zoals Vijftigschild de schilder, Gezink de smid en Beukenhold de metselaar. H.J. Krebs zorgde voor de gasverlichting. Daarvoor gebruikte men acetyleengas afkomstig van een fabriek uit Noordwijk.

In 1905 bouwde men achter de kerk, grenzend aan de Tolstraat, een huis waarvan het benedengedeelte zou dienen als consistoriekamer. Inmiddels had men een bouwfonds gevormd en ging men sparen voor een grotere, nieuwe kerk. In 1921 kocht men van notaris D.K.J. Schoor 2000 m² grond à f 2,- per m², gelegen achter de bij hem eveneens in bezit zijnde buitenplaats aan de Leidseweg. Men noemde dit gebouw "het huis Duymaer van Twist" naar de laatste bewoner. Achter dit huis had men het plan een nieuwe kerk te bouwen. Op 23 juli 1923 werd de eerste steen gelegd. Aan

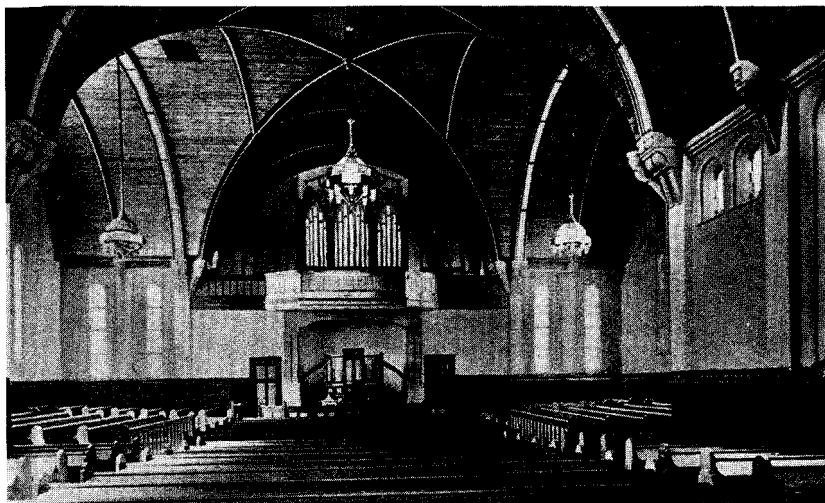

afb. 6. Gereformeerde Kerk, ca. 1925.

deze nieuwe kerk, de schepping van de architect H. Onvlee uit Baarn, werd een kosterswoning gebouwd. De kerk werd op 16 mei 1924 in gebruik genomen. De verlichtingsomamenten waren van gedreven koper en ruw matglas en afkomstig van een bioscoop uit Groningen. De geschiedenis vermeldt niet of de kerkleden dat wisten. De Voorschotense firma's Pen, Bins en Planje zorgden voor stoffering en meubilair. Al het houtwerk en de banken waren bruin van kleur en de lambrizing bestond uit geglazuurde tegels. Hier zij opgemerkt, dat veel gereformeerde kerken uit die tijd grote overeenkomst vertonen.

Het oude kerkgebouw aan de Laan van Klein Langenhorst werd verkocht aan de gebr. Eggink, die er een bollenschuur van maakten. Daarna is er in het gebouw nog lange tijd een meubelmakerij gevestigd geweest en tot slot valt op te merken, dat daar thans de opslagplaats van de firma Zitman is, die er een schildersbedrijf beheert.

Het nieuwe kerkgebouw kwam veel meer in het zicht te staan door het afbreken van het huis "Duymaer van Twist" omstreeks 1925, terwijl in dat jaar iets verderop aan de Leidseweg het nieuwe raadhuis werd gebouwd. Tussen kerk en raadhuis legde men omstreeks 1930 de huidige Koningin Julianalaan aan, zodat de nieuwe Gereformeerde kerk daardoor een nog meer in het oogvallende positie innam.

afb. 7. Interieur Gereformeerde Kerk, ca. 1925.

In 1958 werd de kerk ingrijpend verbouwd. Er kwam een andere indeling van zitplaatsen, waardoor men een optimaal gebruik van de kerkruimte verkreeg. Achter het gebouw verrezen toen vergaderruimten, thans bekend als “de Werf”, die voor allerlei activiteiten, ook niet-kerkelijke, openstaan. Tijdens de periode van de verbouwing kwam de gemeente samen in de Nederlands Hervormde Kerk. Recentelijk bouwde men aan de voorzijde van het kerkgebouw nog een royale ontmoetingsruimte, die qua stijl een goed geheel met het bestaande gebouw vormt.

De eerste woning, dienend als pastorie, huurde men van de heer Van Kempen, welk huis lag in een nog bestaande rij woningen tussen de Tolstraat en de Laan van Klein Langenhorst. Later huurde de kerkeraad een woning aan de overzijde van de Leidseweg, namelijk nr. 43, vlak bij het raadhuis. Hier woonden in statige huizen de notabelen van Voorschoten. De Gereformeerde kerk kocht tientallen jaren geleden zelf een woning, die tot pastorie werd ingericht toen men de huurwoning moest verlaten. De nieuwe pastorie werd gevestigd in het huis Leidseweg nr. 49 op de hoek van de Elstlaan. Voor de tweede predikant werd een woning aangekocht aan de Kon. Wilhelminalaan nr. 12.

Deze uiterst beknopte geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Voorschoten leert ons, dat de aanvankelijke tegenstellingen in religieuze

overtuiging zijn verzacht. Wanneer wij de ontwikkeling in de laatste tien jaar nagaan, valt het op, dat nu de samenwerking binnen de protestantse geloofsovertuiging steeds meer veld wint. In de wijk Noord-Hofland “kerkt” men in elkanders bedehuizen en komt men naar gezamenlijke diensten. Misschien is de tijd niet ver meer, dat de tegenstelling, zelfs in de benaming “Gereformeerd” en “Hervormd”, voorgoed wordt begraven.

AANTEKENINGEN

Bronnen: Archieven van de Gereformeerde kerk van Voorschoten (ongeïnviseerd).

1. Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden dl. III p. 108 e.v.
2. J. Limburg, 700 jaar *Protestants Christelijk Onderwijs 1866-1966* Voorschoten, 1966.

BIJLAGE: LIJST VAN PREDIKANTEN

1889	1892 ds. J.P. Visser
1892	1894 ds. H.J. Kouwenhoven
1895	1921 ds. H. Alting
1922	1925 ds. P.N. Kruyswijk
1925	1929 ds. D.K. Wielenga
1929	1949 ds. J.C. Houtzagers
1949	1959 ds. M. den Boer
1958	1966 ds. Kr. Smit
1960	1969 ds. D.J. Modderaar
1967	heden ds. G. de Zeeuw
1970	1976 ds. P. Reedijk
1977	heden drs. J.D.A. de Zwart.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1978

door

H. Suurmond-van Leeuwen

Hoge Mors

Ten behoeve van de uitbreidingsplannen Bockhorst en Koppelstein (**HogeMors**) werd in 1976 een aantal sloten gegraven. **Veldverkenning** door een amateur-archeoloog, het A.W.N. lid Mevr.A. van der Meulen-van Harskamp, leverde scherven op uit het begin van de jaartelling (het zgn. inheems-romeinse aardewerk) alsmede scherven uit de middeleeuwen. Dit was aanleiding voor de R.O.B. een nader onderzoek in te stellen.

In het voorjaar vond onder leiding van de provinciaal archeoloog voor Zuid Holland Drs. H. Sarfatij een opgraving plaats. Het terrein gelegen tegenover de flats aan de Cruquiuslaan tekende zich als een kleine verhevenheid af; het omringende weiland lag duidelijk lager. Vermoedelijk is hier in vroeger tijden klei afgegraven ten behoeve van de steenbakkerijen. Op een diepte van slechts 25 cm werden scherven van inheems-romeins aardewerk gevonden. Scherven van grove kookpotten, soms met een versiering, aangebracht door middel van vingerindrukken op de bovenrand. Hele potten leverde het onderzoek niet op; dit soort aardewerk wordt echter veelvuldig opgegraven en derhalve waren de gevonden fragmenten voldoende om de potten op tekening te kunnen reconstrueren.

Op een diepte van ongeveer 70 cm werden duidelijke grondsporen aangetroffen. Deze manifesteerden zich als donkere patronen in de lichte, ietwat zavelige grond. De grondverkleuringen waren afkomstig van reeds lang vergane houten palen, van greppels en andere ingravingen.

Het was jammergenoeg niet mogelijk om b.v. een huisplattegrond te reconstrueren. Bij uitgraving van de grondsporen bleek bovendien dat er in de middeleeuwen (11de-14de eeuw) wederom bewoning ter plekke was geweest en dat de sporen van beide perioden door elkaar heen liepen, hetgeen een warrig patroon van grondsporen opleverde.

In ieder geval is hier nu een tweede vindplaats van een vroege nederzetting in Leiden aan het licht gekomen. In 1965 werden in de Bos- en Gasthuispolder • thans omgeving van de Vivaldistraat • sporen aangetroffen van een nederzetting uit de late ijzertijd (4de - 5de eeuw v.Chr.).

afb. 1 -2. Opgraving Haarlemmerstraat 729.

Haarlemmerstraat 129

Ten behoeve van nieuwbouw werd het pand van de Fa. Janse aan de Haarlemmerstraat gesloopt en een bouwput van ruim 3 m diep gegraven. Op de bodem van de bouwput werd een omvangrijk schervenpakket aangetroffen. Deze scherven bleken afkomstig te zijn van een pottenbakkerij en waren de misbaksels van de pottenbakker. Doordat de bouwwerkzaamheden voortgang dienden te vinden kon geen volledig onderzoek worden ingesteld. Uit het verzamelde materiaal kon echter wel een aantal fraaie "misbaksels" in elkaar worden gezet (zie afb.1 en 2). Het aardewerk is te dateren omstreeks het jaar 1300.

Historische gegevens over Maredorp uit die tijd zijn schaars en de naam van de pottenbakker zal wel onbekend blijven. Het archeologisch belangrijke scherfmateriaal - vondsten van pottenbakkerijen uit de 13de eeuw zijn zeldzaam in Nederland wordt thans door een medewerker van de R.O.B. bewerkt voor een wetenschappelijke publicatie.

Marktenroute

Deze zomer werd een begin gemaakt met het vernieuwen van de walmuren en het aanbrengen van een riolering in de Marktenroute. In de Botermarkt werd een vier meter diepe sleuf gegraven. Er werd een tweetal beschoeiingen aangetroffen, één van vierkante eiken palen uit de 17de eeuw en een tweede bestaande uit paaltjes en rijshout te dateren in de 13de of 14de eeuw.

afb. 3. Opgraving Botermarkt.

Voorts werd een huisvuillaag van ongeveer 1 meter dik gevonden. De grond uit deze laag werd door amateur-archeologen onderzocht. Dit leverde vele honderden aardewerkscherven op alsmede enige metalen voorwerpen o.a. messen en sloten, veel botten (slachtafval) en stukken leder afkomstig van schoeisel. Er is thans een werkgroep gevormd die zich met het conserveren en determineren van het leer bezig houdt. De werkzaamheden aan de Marktenroute zullen ook nog het gehele jaar 1979 voortduren.

Waalse Bibliotheek en Pieterskerkgracht 9 en 11

Tijdens de restauratie van bovenvermelde panden werd door studenten van de T.H. Delft, afdeling Bouwkunde zowel een architectuur-historisch als een archeologisch onderzoek verricht. De resultaten van deze werkzaamheden zullen te zijner tijd worden gepubliceerd door Ir. J.J. Raue onder wiens leiding het onderzoek plaats vond.

Alle onderzoeken in Leiden worden gecoördineerd door de Archeolo-

gische Begeleidingscommissie, waarvan het eerste jaarverslag in het voorjaar van 1979 is verschenen.

Alphen aan den Rijn

Ook in Alphen leverde een amateur archeoloog (E.v.d. Most) weer een belangrijke bijdrage aan het oudheidkundig bodemonderzoek. Aan de Julianastraat tegenover de Adventskerk werd het voormalig Hervormd Tehuis gesloopt ten behoeve van nieuwbouw. De bouwput in de omgeving waarvan reeds bij vroegere werkzaamheden sporen van Romeinse bewoning waren gevonden, bood de gelegenheid een proefsleuf te graven. Dit resulteerde in het blootleggen van een zware Romeinse muur waarna het onderzoek werd overgenomen door het Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

De 95 cm dikke tufstenen muur kan gezien worden als een deel van het in de eerste eeuw na Chr. gebouwde Castellum ALBANIANA. Aan de Rijnzijde werden beschoeiingspalen gevonden die echter uit de middeleeuwen dateerden. De muur is inmiddels gesloopt en enige stukken tufsteen zijn thans ingemetseld in de muur van het gezinsvervangende tehuis van de Stichting "Woonvoorzieningen voor verstandelijk gehandicapten" dat thans op de plaats van het vroegere Castellum is opgetrokken.

Ook ter hoogte van het Postkantoor aan de Julianastraat zetten de amateurs hun werkzaamheden voort, hetgeen resulteerde in het vinden van een beschoeiing waartussen Romeinse importscherven uit de 1 ste en 2de eeuw na Chr. werden gevonden alsmede een "barbaarse" munt die te dateren is tussen 50-64 na Chr. In de hogere grondlagen werd scherfmateriaal uit de Karolingische tijd (750 - 900) aangetroffen.

Koudekerk aan den Rijn

In een weiland achter de overblijfselen van kasteel Groot Poelgeest is de R.O.B. thans bezig aan een opgraving van een vroeg-middeleeuwse nederzetting. In 1950 werd reeds door het Rijksmuseum van Oudheden een onderzoek verricht waarbij bleek dat zich op die plaats een vroegmiddeleeuws grafveld bevond. Dit terrein is inmiddels op de lijst van beschemde archeologische monumenten geplaatst.

Bij afkleiinswerkzaamheden ten behoeve van de dakpanindustrie werden, wederom door een amateur-archeoloog (P.A. de Jong), scherven uit de vroege middeleeuwen gevonden. Het bleek dat zich in de nabijheid van het grafveld de resten van een nederzetting bevonden. De opgraving heeft inmiddels geleerd dat er zowel in de Romeinse tijd (0 - 400 na Chr), de

Merovingische tijd (400 - 750) als in de Karolingische tijd (750-900) bewoning is geweest, terwijl het torentje van Groot Poelgeest nog getuigt van bewoning in de late middeleeuwen.

Het vinden van sporen van zowel een vroeg-middeleeuws **grafveld** als van een nederzetting is een combinatie die in Nederland uitzonderlijk is; daarbij gevoegd het feit dat hier bewoningssporen uit drie perioden worden aangetroffen maakt deze vindplaats in Koudekerk van grote archeologische betekenis. Het onderzoek zal dan ook nog minstens het gehele komende jaar worden voortgezet.

Leiderdorp

Bij werkzaamheden ten behoeve van de bouw van een tennishal aan de Hoogmadeseweg werden scherven uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen aangetroffen. Reeds in 1952 werd in deze omgeving een opgraving verricht (**Braat, Leids** Jaarboekje 1952): In 1978 werden stukken van met stempels voorziene Romeinse dakpannen en tegels, ruwwandig Romeins aardewerk en scherven uit de 7e en **8ste** eeuw gevonden.

Bij werkzaamheden in het sportcomplex “De **Bloemer**” kwamen scherven te voorschijn van omstreeks het begin van de jaartelling alsmede uit de 1 lde - 14de eeuw.

Zoeterwoude

Veldverkenning bij aanleg van de provinciale weg nr. 17 rond **Zoeterwoude** leverde ook hier scherven uit het begin van de jaartelling en uit de 11 de - 14de eeuw op.

Gebruikte afkortingen:

A.W.N.: Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland.

R.O.B.: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1978

door

E.J. Veldhuyzen

1978 was een van de jaren waarin de binnenstad van Leiden overhoop lag vanwege allerlei bouwactiviteiten en straatwerkzaamheden. Vooral het gemotoriseerde verkeer moest allerlei kronkeltoeren verrichten om de stad in of uit te komen. Bruggen werden gesloopt en gebouwd of gerestaureerd, straatriolen werden gelegd, straten en stegen werden herstraat of geasfalteerd, vele panden kwamen in de steigers te staan en ten behoeve van restauratie- of renovatiewerkzaamheden werden er stukken van straten afgeschut. Maar deze hindernissen voor de automobilist betekenden echter dat er in Leiden gewerkt werd aan de rehabilitatie van de binnenstad.

In het oude stadsgedeelte "de Pieterswijk" werd in dit **jaar** de *Botermarkt* geheel opengegoid ten behoeve van een aan te leggen riool. Tegelijkertijd werd een nieuwe hogere betonnen kademuur met aan de waterzijde een bakstenen bekleding gebouwd, waarna de Botermarkt een voorlopige bestrating kreeg.

Aan de *Breestraat* kwam het kantoorpand van het Hoogheemraadschap van Rijnland klaar naar ontwerp van architect Drexhagen. Van het beschermde monument *Breestraat 40* bleef alleen de zandstenen voorgevel gespaard, die weer opnieuw opgemetseld en geheel geschilderd werd. Boven deze gevel troont het dak in oude vorm, gedragen door een moderne kapconstructie van gebogen houten spanten. Ter plaatse van het voormalige Postkantoor verrees een modern pand met een gevel die met gemengde gevoelens is ontvangen. De bijzondere **dakvorm** van dit nieuwe grote kantoorgebouw van het waterschap, welke **dakvorm** aan het golvende water moet doen denken, maakt nog meer indruk aan de achterzijde van het pand aan de *Boommak*, waar het een groot deel van de aandacht van het stadsbeeld voor zich opeist.

De monumentale zandstenen gevel van *Breestraat 37* werd geheel geschilderd. De kozijnen kregen bij deze schildersbeurt echter niet de originele kleuren.

afb. 7. Nieuwbouw Hoogheemraadschap van Rijnland. Foto C. W. Fock.

afb. 2. Langebrug 95. Foto C. W. Fock.

Het dak van *Breestraat 17* verloor zijn oude blauwe Hollandse pannen, die werden vervangen door rode 'opnieuw verbeterde' pannen, die een andere vorm hebben dan de oude en daardoor een hedendaags beeld geven aan het dakvlak.

Het westelijke gedeelte van de *Breestraat* tot aan de "Blauwe Steen" kreeg een asfaltlaag, wat voor de monumentale bebouwing voordeel opleverde omdat deze dan minder bloot staat aan trillingen, veroorzaakt door het verkeer dat in twee richtingen thans weer door de *Breestraat* dendert. De bakstenen klinkerbestrating voor het Stadhuis, die beter bij deze magnifieke gevel past dan asfalt, bleef behouden.

Bij de verbouwing van *Kloksteeg 13* werd een gedeelte van de hier vroeger gelegen "Donkere Gracht" onder de vloer van de begane grond herontdekt.

Langebrug 6C werd gerenoveerd, de 19de eeuwse raamindeling werd vervangen door een empire-indeling, terwijl de gevel werd gevoegd met een knipvoeg.

Langebrug 95 werd geheel verbouwd en hersteld, waarbij de empire-ramen op de verdieping werden vervangen door ramen met een roedenindeling. Het linker gedeelte van de ondergevel die door het aangesloten

pleisterwerk bij het **buurpand** was getrokken, werd weer schoon metselwerk, waardoor de gevel een gaaf geheel werd, terwijl het empire-raam rechts van de voordeur werd gecombineerd.

Het belangrijke hoekpand *Maarsmansteeg* 2, tegenover de **Visbrug**, werd geheel verbouwd, waarbij de benedenramen (in roedenverdeling) een empire-indeling kregen, terwijl de zwarte gevel nu in roodbruine kleur werd geschilderd.

Het pand *Nieuwsteeg* 3 werd geheel gerenoveerd. De restauratie van de gevel betekende een grote verbetering van het straatbeeld hier ter plaatse.

De panden *Pupeggrucht* 77-79 werden geheel verbouwd en gedeeltelijk opgebouwd, zodat hier een nieuwe aangepaste gevel verrees.

Pupeggrucht 22 werd inwendig gerestaureerd.

Pupeggrucht 86 werd inwendig gerestaureerd.

Het hoekpand *Pieterskerkhof* 72 werd gerenoveerd, waarbij de gevels opnieuw in steenrode kleur werden geschilderd.

Pieterskerkhof 36 heeft een inwendige verbouwing ondergaan wat de instandhouding van dit belangrijke pand achter het koor van de Pieterskerk betekent.

De restauratie van *Pieterskerkhof* 40, de “Waalse bibliotheek”, kwam dit jaar klaar. Het pand werd in een aantal woningen verdeeld, terwijl het laatste achterhuisje weer een kap kreeg toebedeeld. Met het bewoonbaar maken van dit voormalige bibliotheekgebouw is weer een steentje bijgedragen om de woonfunctie in de oude binnenstad te verhogen.

Van *Pieterskerkstraat* 4 is de bovengevel gerestaureerd, terwijl *Pieterskerkstraat* 20 gerenoveerd werd. De restauratie van de gevel betekende een verbetering van de gevelwand in deze straat:

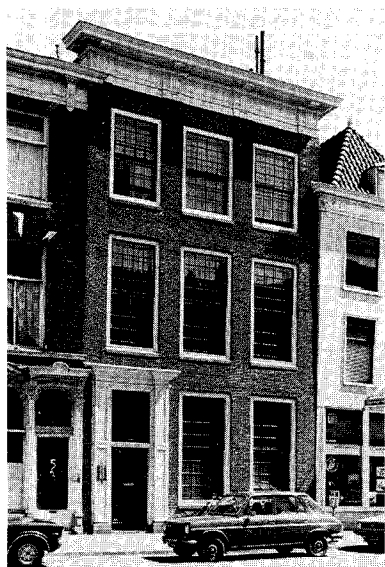
Rupenburg 86 kwam na een langdurige restauratie gereed. Het betreft hier een van de kleine huisjes in de bocht van het Rapenburg.

Tussen de Langebrug en de Breestraat werd het *Rupenburg* herbestraat en van een fietsstrook voorzien.

Ook de *Steenschuur* tussen de Groenebrug en de Hogewoerdsebrug werd herbestraat en voorzien van een fietsstrook ten behoeve van een betere verkeersleiding.

Het eerste gedeelte van de *Korevaarstraat* en de *Hogewoerdsebrug* werden geasfalteerd, waarbij gebruik werd gemaakt van zowel zwarte als rode asfalt ter onderscheiding van verschillende rijstroken voor **fietzers** en overig rijverkeer.

In het Hoogland (de beide “Pancraswijken”), werd *Herengracht* 54 gerestaureerd, terwijl van de gevel de 19de eeuwse ramen weer voorzien werden van schuiframen met een roedenverdeling.

afb. 3. Hooigracht 39. Foto C. W. Fock.

afb. 4. Hooigracht 58. Foto C. W. Fock.

Herengracht 66 werd ook inwendig gerestaureerd; hierbij kreeg de voorgevel weer empire-ramen.

Van Hooigracht 39 werd de gevel gerestaureerd. De T-ramen werden weer vervangen door ramen met roedenverdeling.

Hooigracht 58-60 werd geheel verbouwd. De gevel van nr. 58 kreeg daarbij ramen met een roedenverdeling, terwijl bij nr. 60 de ramen van de begane grond en van de dakkapel een T-indeling kregen.

Het "Schachtenhofje" aan de *Middelste Gracht* is op het bovengedeelte van het poortgebouw na geheel gerestaureerd. Ten behoeve van een betere bewoonbaarheid zijn de hoekwoningen bij een naastliggende woning getrokken.

De onderpui van *Nieuwe Rijn* 42 die nog redelijk één geheel vormde met de bovengevel van dit monument werd opengebroken ten behoeve van een open driehoekige ruimte achter de ondergevel, terwijl het houtwerk uit oogpunt van monumentenzorg in weinig bijpassende kleuren werd geschilderd.

Een fabriekscomplex tussen de *Uiterste Gracht* en de *Vestestraat* in het zuidelijke gedeelte werd gesloopt ten behoeve van hier te bouwen woningen.

afb. 5. Schachtenhofe. Foto C. W. Fock.

In het “Marendorp” aan de *Oude Vest* werden de nrs 189 en 191 gerenoveerd, terwijl de gevels op de begane grond een andere indeling kregen.

Het pand *Lange Mare* 114 dat geheel was afgebrand, is opnieuw opgetrokken. De gevel kreeg daarbij de stijl van het begin van deze eeuw.

Het uit oogpunt van stadsgezicht belangrijke hoekpand *Haarlemmerstraat* 724, een beeldbepalend pand op de hoek van de *Stille Mare*, met nog inwendig een oude houtconstructie, werd gesloopt ten behoeve van een hier te bouwen nieuw winkelpand.

Stille Mare 7 verloor zijn ondergevel ten behoeve van een garagedeur, waarvan echter het kozijn en de deur in traditionele detaillering in de plaats kwamen.

De monumentale tuinmuur van *Apothekersdijk* 26 *B* die een tijdlang wegens bouwvalligheid geheel gestut moest worden, werd in 1978 geheel in oude vorm hersteld.

De oude *Turfmarktbrug* (een draaibrug) werd gesloopt en door een vaste moderne betonnen overspanning vervangen. De brug werd wel van de traditionele “poppenleuningen” voorzien. Aansluitend op deze brug werd de *Turfmarkt* herstraat, die tevens een aparte fietsstrook kreeg toebedeeld, evenals de brug zelf.

*afb. 6. Sint Jakobsgracht 22. Foto
C. W. Fock.*

In de “Academiewijk” is *Galgewater 10* gedeeltelijk gerestaureerd. De voor-gevel kreeg weer ramen met roedenverdeling, terwijl het muurwerk werd geschilderd.

Van *Garenmarkt 3* werd een gedeelte gerenoveerd, waarbij van de gevel zowel de deur- en raamkozijnen als ook het muurwerk werden geschilderd, wat een verfraaiing van dit gedeelte van de Garenmarkt betekende.

De beide kadewegen aan de *Vliet* werden dit jaar herbestraat, waarbij de oude “kinderhoofdjes” in een strook aan de grachtzijde een plaats kregen. Ook het *Conscientieplein* werd op een aantrekkelijke wijze met oude materialen herbestraat.

In “Levendaal-West” kwam tegen het eind van 1978 het pand *Sint Jakobsgracht 22* in restauratie. De gepleisterde gevel werd vervangen door een

nieuwe gemetselde klokgevel, die wat vorm betreft werd verbeterd. De ramen kregen hierbij een roedenverdeling. Een aangepaste onderpui ten behoeve van de werkplaats werd aangebracht.

Een van de hoogtepunten van 1978 was ongetwijfeld de weer ingebruikneming van de Synagoge aan het *Levendaal*. Het gehele interieur is hierbij vernieuwd. De kaspanten zijn versterkt; de vloer is opengebroken geweest, waarbij funderings- en historisch onderzoek heeft plaats gehad; het meubilair is vernieuwd; de gaanderij is gerestaureerd. Kortom de synagoge heeft een totale restauratie ondergaan welke met een feestelijke ingebruikneming besloten werd.

In de “Oude Mors” werd de gevel van het “Stadstimmerhuis” aan het *Kort Galgewater* gerestaureerd. De zandsteenstukken in het gevelmetselwerk werden hierbij geschilderd in frisse kleur. Het juweeltje van architectuur aan dit magnifieke brede water trekt daardoor nog meer de aandacht.

De *Morsstraat* werd in dit jaar herbestraat, waarbij een speels bestratingsspatroon werd toegepast.

De *Morspoort* werd opnieuw gevoegd. Een steunbeer op de zuidwesthoek werd tevens opnieuw gemetseld.

Aan de overzijde van de *Morssingel* op de hoek van de Stationsweg werd de voormalige werkplaats van een garagebedrijf gesloopt ten behoeve van hier te bouwen woningen.

In een ander gedeelte van de wijk “Noord Vest” werd in februari 1978 het complex van de voormalige Leidse Brood Fabriek aan de *Rijnsburgersingel* gesloopt.

Oude Singel 164 kwam gereed na een inwendige verbouwing en een herstel van de gevels.

De gevel van *Volmolengracht* 26, één van de beschermde monumenten op de hoek aan de Langegracht, stortte juist in nadat deze even tevoren nog was opgemeten.

Op de *Langegracht* tegenover de (verlengde en verbrede) Pelikaanstraat verrees een woongebouw in vier woonlagen.

Tussen dit complex en de Lichtfabrieken verrees ook het kantoorgebouw van de Dienst van Gemeentewerken, een paar secretarieafdelingen van het Stadhuis, terwijl ook het bureau Huisvesting hier onderdak vond. Het is een modern gebouw geworden rondom een open binnenplaats met een speelse architectuur, ontworpen door architect Temme.

De nieuwbouw in het *Herengracht-Zijlsingel*-gebied vorderde gestaag.

afb. 7. Stadsbouwhuis aan de Lungegracht. Foto C. W. Fock.

In de wijk “Levendaal-Oost” is de kleine woning aan de *Vierde Binnenvestgracht* 27 geheel gerenoveerd en de gevel gerestaureerd. Meerdere woningen in deze straat zijn en worden gerenoveerd, terwijl hier ook een herindelings van de bestrating heeft plaats gehad, zodat deze voormalige Binnenvestgracht langzamerhand uit zijn vervallen toestand weerkeert.

Van *Hogewoerd* 7 73 werd het voorhuis gerenoveerd, terwijl ook de gevel werd gerestaureerd met ramen met empire-indeling. Het dubbele voordeurkozijn werd gewijzigd door de middenstijl onder het kalf te verwijderen en twee halve deuren met een naald aan te brengen.

Rijnstraat 20 werd inwendig gerenoveerd, terwijl de gevel werd gerestaureerd en geheel geschilderd.

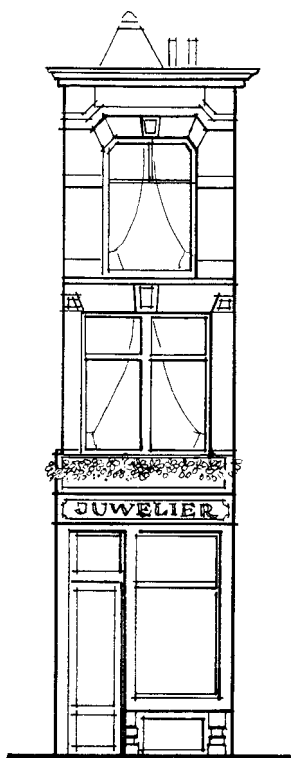
Ook *Rijnstraat* 24 is gerenoveerd. De gerestaureerde gevels van deze beide panden betekenen een aanzienlijke verbetering voor deze buurt.

ADVERTENTIES

Lucas van Leyden

Juweliers

J. H. J. Mentink

Nieuwe Rijn 4 Leiden

telefoon 07 1-142350

leidsespaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutspaarbank
te 's-Gravenhage)

voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden: Oude Rijn / hoek Hooglandse kerksteeg
Bevrijdingsplein 52
De Sitterlaan 87
Kooilaan 47
Hoge Rijndijk 53
Lage Morsweg 23
Pelmolen 1 (Merenwijk)

in Oegstgeest: Geversstraat 46

in Leiderdorp: Van Diepeningenlaan 6

N.V. SLAVENBURG'S BANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

ASSIMA
GEEFT
LEER NOG
MEER SPEELRUIMTE

*Leer is ontdekt. In schoonheid, kracht en
doelmatigheid. In zijn functie als accessoire
en kudo-artikel omdat de mogelijkheden
met leer legio zijn.*

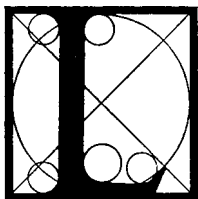
*Assima levert hiervan steeds weer
een overtuigend bewijs.*

De complete Assima range vindt u bij Zumpolle.

 zumpolle
Den Haag, Leidschendam, Rotterdam, Amsterdam

Den Haag City:
Venestraat 27-33
Tel. 070439581

Leidschendam:
Winkelcentrum
Leidsenhaag
Tel. 070-270100.

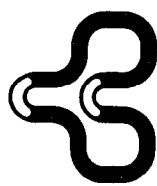
loridan b.v.

leiden
pieterskerk choorsteeg 14
telefoon 071 ■ 4 65 41

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

 Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 2312 KP Leiden

Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1978	10
Jaarrekening 1978	15
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1978	17
Piet van der Sterre 1915/1978	28
 Het Leidse Schoutambt, 1564-1795, door mej. H. Goudappel en dr. F. Snapper	 31
Een Leidse kelk uit 1510, door dr. C. Willemijn Fock	59
Josephus Scaliger in Leiden, door drs. H.J. de Jonge	71
De Vismarkt, door drs. Ingrid W.L. Moerman	95
De prooi der vlammen. Bij de Stadhuisbrand van 1929 verloren gegane schilderijen, door drs. R.E.O. Ekkart	113
Consumentenbedrog in de 18de eeuw, door drs. R.C.J. van Maanen	137
Begraafplaats Groenesteeg, door J. Donkers	149
Een foto-mystificatie, door P.J. van der Zanden	155
De Hervormde Kerk van Noordwijk-Binnen na de restauratie, door P. van der Sterre (†)	171
De voormalige pastorie te Wassenaar, eens woning van vicarissen en predikanten, door E.M.Ch.M. Janson	184
Twee gevelstenen van Rombout Verhulst geïdentificeerd, door P.J.M. de Baar	197
De Gereformeerde Kerk te Voorschoten, door J.H.M. Sloof	203
Archeologisch Nieuws 1978, door H. Suurmond-van Leeuwen	217
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1978, door E.J. Veldhuyzen	222